

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ШЕМАХІНА ІРИНА ВАДИМІВНА

УДК 330.3, 338.2, 339.9

ДИСЕРТАЦІЯ

**КОНВЕРГЕНТНО-ДИВЕРГЕНТНИЙ РОЗВИТОК
ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЕКОНОМІК В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

051 Економіка

05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. В. Шемахіна

Науковий керівник (консультант): Гражевська Надія Іванівна

доктор економічних наук, професор

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Шемахіна І. В. *Конвергентно-дивергентний розвиток трансформаційних економік в умовах глобалізації.* – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 «Економіка» (05 – Соціальні та поведінкові науки). – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Міністерство освіти і науки України. Київ, 2023.

Дисертаційна робота присвячена поглибленню теоретичних засад дослідження сутності та специфіки конвергентно-дивергентного розвитку трансформаційних економік за умов глобалізації, виокремленню субстанціональних причин та напрямів їхніх інституційних змін і розробці на цій основі науково-практичних рекомендацій щодо повоєнної модернізації економіки України та ефективної реалізації її інтеграційного потенціалу в межах глобалізованої світогосподарської системи.

Систематизовано теорії розвитку економічних систем відповідно до таких двох наукових підходів: (1) еволюційно-стадіального, представленого марксистською економічною теорією, національною політичною економією, соціально-інституційними теоріями економічного розвитку; (2) нелінійного, репрезентованого теорією інноваційно-підприємницького розвитку Й. Шумпетера, еволюційного спонтанного саморозвитку ринкових економік Ф. фон Хайєка, історико-економічним еволюціонізмом Е. Райнерта, світ-системним підходом І. Валлерстайна, а також новітніми теоретико-методологічними напрацюваннями, започаткованими в межах теорії інституційних змін та економічної синергетики.

З урахуванням теоретико-методологічних новацій інституціоналізму та економічної синергетики в дослідженні нелінійної динаміки надскладних

економічних систем запропоновано авторське визначення економічної конвергенції, економічної дивергенції та конвергентно-дивергентного розвитку трансформаційних економік в умовах глобалізованої світогосподарської системи.

Здійснено розрахунок показника β -відхилення, як різниці між темпами зростання ВВП групи країн, що розвиваються, та темпами зростання ВВП групи розвинених країн, та δ -відхилення, як різниці між обсягом ВВП на одну особу зазначених груп країн, за період 1995-2021 рр. На цій основі визначено різнонаправлений характер трансформаційних процесів залежно від застосовуваних вимірників їх динаміки, що пояснюється відмінностями інституційного-статистичного охоплення досліджуваних процесів. Зокрема, застосування показника β -відхилення, який характеризує динаміку реальних обсягів виробленого продукту, вказує на конвергенцію національних економік, тоді як застосування показника δ -відхилення, який характеризує рівень добробуту населення, підтверджує дивергентні тенденції господарського розвитку досліджуваних груп країн.

Обґрунтовано визначальний вплив глобальних біфуркацій на розгортання конвергентно-дивергентних процесів у межах сучасної світогосподарської системи та здійснено порівняльний аналіз впливу глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр., пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення РФ на територію України на траєкторії розвитку сучасних трансформаційних економік. Доведено, що глобальна фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. більшою мірою вплинула на еволюцію країн, що розвиваються; пандемія COVID-19 – на трансформації розвинених країн; а віроломне вторгнення РФ в Україну зумовило глибокі конвергентно-дивергентні процеси в межах всієї світової економіки незалежно від рівня економічного розвитку окремих країн.

Проведено компаративний кластерний аналіз вибірки з 14-ти постсоціалістичних країн (Вірменія, Болгарія, Чехія, Естонія, Угорщина,

Казахстан, Латвія, Литва, Молдова, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія та Україна) за 2001-й та 2020-й рік на основі таких показників, як ВВП на 1 особу, рівень безробіття, частка витрат на охорону здоров'я та частка витрат на освіту у ВВП. Статистично обґрунтовано нерівномірність внутрішньогрупової динаміки соціально-економічного розвитку зазначених країн та пояснено обумовленість такої нерівномірності інституційними чинниками.

Обчислено коефіцієнт варіації на основі обраних показників для вищенаведеної вибірки постсоціалістичних країн за період 2001-2020 рр., на основі чого засвідчено одночасне розгортання інтеграційно-дезінтеграційних тенденцій, зокрема, посилення дивергентних тенденцій розвитку в межах аналізованої вибірки в частині динаміки обсягів ВВП на 1 особу та рівня безробіття, з одного боку, та розгортання конвергентних процесів, виявлених на основі аналізу таких важливих показників соціально-економічного розвитку, як частка витрат на охорону здоров'я та освіту, з іншого.

Здійснено економетричний аналіз досліджуваних процесів на основі побудови панельної моделі залежності обсягу ВВП на одну особу зазначеної вибірки постсоціалістичних країн від таких показників інституційного та соціально-економічного розвитку як Індекс економічної свободи, Індекс сприйняття корупції, частка витрат на охорону здоров'я, частка витрат на освіту та рівень безробіття, що уможливило висновок щодо пріоритетності інституційно-структурних чинників трансформації національної економіки в частині боротьби з корупцією, структурної оптимізації та посилення інституційної спроможності національного ринку праці, підвищення ефективності та фінансової стійкості сфери охорони здоров'я.

Обґрунтовано висновок щодо системної трансформації світогосподарської системи, спричиненої глобальними біфуркаціями

останніх десятиліть, що справляють визначальний вплив на розвиток економіки України, яка нині знаходиться в епіцентрі конвергентно-дивергентних процесів, що породжують низку суперечливих наслідків локального і планетарного масштабу. Ідеться про зміну сучасного світогосподарського устрою та формування нового світового порядку в рамках глобальної гібридної системи «мир-війна», що визначальним чином впливає на конвергентно-дивергентні процеси розвитку трансформаційних економік, створюючи безпрецедентні можливості та ризики їхньої подальшої еволюції.

Визначено основні напрями вдосконалення державного регулювання економіки України за сучасних умов, пов'язані з реалізацією стратегії резильєнтності з урахуванням специфіки сучасного глобального конвергентно-дивергентного розвитку, що має базуватися на підтриманні стійкості національної економіки в період воєнного стану та повоєнній структурно-технологічній модернізації українського виробничого комплексу і ключових експортно-орієнтованих галузей; ефективної реалізації експортоорієнтованої моделі економічного розвитку, оптимізації структури та поступового подолання дефіциту торговельного балансу; підтримці малого та середнього бізнесу в період воєнного стану та повоєнного прискорення його сталого розвитку; зміцненні системи соціального захисту населення; повоєнному відновленні територій, що постраждали внаслідок війни; загальній соціально-економічній розбудові держави з урахуванням можливостей і зобов'язань євроінтеграційного вектора її розвитку.

Отримані наукові результати можуть бути використані: органами державної влади та управління в процесі ідентифікації сучасного стану і проблем інтеграції України до глобального світогосподарського розвитку; під час проведення наукових досліджень щодо функціонування економічних систем в умовах посилення біфуркаційної нестійкості

глобального середовища та реалізації інституційних змін, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості національної економіки; у процесі розробки стратегій та нормативних документів щодо напрямів вдосконалення державного регулювання економіки України за умов глобального конвергентно-дивергентного розвитку. Основні науково-практичні результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі при викладанні економічних дисциплін.

Ключові слова: економічна система, соціально-економічний розвиток, трансформаційні економіки, траєкторії розвитку економічних систем, економічна конвергенція, економічна дивергенція, конвергентно-дивергентний розвиток трансформаційних економік, глобалізація, глобальні біфуркації, зовнішньоекономічні шоки, національні економіки, інституційна теорія, інституційні зміни, економічна синергетика, ринкова трансформація постсоціалістичних країн, повоєнне відновлення економіки України, експортоорієнтована модель економіки, європейська інтеграція, вдосконалення державного регулювання національної економіки.

ABSTRACT

Shemakhina I. V. *Convergent-divergent development of transformational economies in the context of globalization.* – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for attaining the Doctor of Philosophy Degree in a specialty 051 «Economics» (05 – Social and behavioral sciences). – Taras Shevchenko National University of Kyiv. Ministry of Education and Science of Ukraine. Kyiv, 2023.

The thesis is devoted to deepening the theoretical foundations of the study of the essence and specifics of the convergent-divergent development of transformational economies in the context of globalization, identifying the substantive causes and directions of their institutional changes and developing, on this basis, scientific and practical recommendations for the post-war modernization of Ukraine's economy and the effective realization of its integration potential within the globalized world economic system.

The theories of economic systems development are systematized in accordance with the following two scientific approaches: (1) evolutionary-stadial, represented by Marxist economic theory, national political economy, social and institutional theories of economic development; (2) non-linear, represented by the theory of innovation and entrepreneurial development of J. Schumpeter, evolutionary spontaneous self-development of market economies by F. von Hayek, historical and economic evolutionism by E. Reinert, world-systems approach by I. Wallerstein, as well as the latest theoretical and methodological developments in the theory of institutional change and economic synergetics.

Taking into account the theoretical and methodological innovations of institutionalism and economic synergetics in the study of the nonlinear dynamics of highly complex economic systems, the author's definition of economic

convergence, economic divergence and convergent-divergent development of transformational economies in the context of the globalized world economic system is proposed.

The thesis calculates the β -deviation indicator as the difference between the GDP growth rate of a group of developing countries and the GDP growth rate of a group of developed countries, and the δ -deviation indicator as the difference between the GDP per capita of these countries groups for the period 1995-2021. On this basis, the multidirectional nature of transformation processes is determined depending on the used measures of their dynamics, which is explained by differences in the institutional and statistical coverage of the studied processes. In particular, the use of the β -deviation indicator, which characterizes the dynamics of real volumes of output, indicates the convergence of national economies, while the use of the δ -deviation indicator, which characterizes the level of welfare of the population, confirms the divergent trends in the economic development of the analyzed groups of countries.

The decisive influence of global bifurcations on the deployment of convergent and divergent processes within the modern world economic system is substantiated, and a comparative analysis of the impact of the global financial and economic crisis of 2008-2009, the COVID-19 pandemic and the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation on the development trajectories of modern transformational economies is carried out. It is proved that the global financial and economic crisis of 2008-2009 had a greater impact on the evolution of developing countries; the COVID-19 pandemic – on the transformation of developed countries; and the treacherous Russian Federation invasion to Ukraine has led to profound convergent and divergent processes throughout the world economy, regardless of the level of economic development of individual countries.

A comparative cluster analysis of a sample of 14 post-socialist countries (Armenia, Bulgaria, Czech Republic, Estonia, Hungary, Kazakhstan, Latvia,

Lithuania, Moldova, Poland, Romania, Slovakia, Slovenia, and Ukraine) for 2001 and 2020 is carried out on the basis of such indicators as GDP per capita, unemployment rate, share of health care expenditures, and share of education expenditures in GDP. The author statistically substantiates the uneven intra-group dynamics of socio-economic development of these countries and explains the reasons for this unevenness due to institutional factors.

The coefficient of variation is calculated on the basis of the selected indicators for the above sample of post-socialist countries for the period 2001-2020, on the basis of which the simultaneous deployment of integration and disintegration trends, in particular, the strengthening of divergent development trends within the analyzed sample in terms of the dynamics of GDP per capita and unemployment, on the one hand, and the deployment of convergent processes, identified on the basis of an analysis of such important indicators of socio-economic development as the share of expenditures on health and education, on the other, is evidenced.

An econometric analysis of the studied processes is carried out on the basis of building a panel model of the dependence of GDP per capita of the specified sample of post-socialist countries on such indicators of institutional and socio-economic development as the Index of Economic Freedom, the Corruption Perceptions Index, the share of health care expenditures, the share of education expenditures and the unemployment rate, which made it possible to conclude that the priority of institutional and structural factors of transformation of the national economy in terms of combating corruption, structural optimization and strengthening the institutional capacity of the national labor market, improving the efficiency and financial sustainability of the healthcare sector.

The author substantiates the conclusion about the systemic transformation of the world economic system caused by the global bifurcations of recent decades, which have a decisive impact on the development of Ukraine's economy, which is now at the epicenter of convergent and divergent processes that generate a

number of contradictory consequences on a local and global scale. This is a change in the modern world economic order and the formation of a new world order within the framework of the global hybrid «peace-war» system, which has a decisive impact on the convergent and divergent processes of development of transformational economies, creating unprecedented opportunities and risks for their further evolution.

The author identifies the main directions for improving the state regulation of Ukraine's economy in modern conditions related to the implementation of a resilience strategy taking into account the specifics of modern global convergent-divergent development, which should be based on maintaining the stability of the national economy during martial law and the post-war structural and technological modernization of the Ukrainian industrial complex and key export-oriented industries; effective implementation of the export-oriented model of economic development, optimization of the structure and gradual overcoming of the trade balance deficit; support for small and medium-sized businesses during martial law and post-war acceleration of their sustainable development; strengthening the social protection system; post-war restoration of the territories affected by the war; general socio-economic development of the state, taking into account the opportunities and obligations of the European integration vector of its development.

The obtained scientific results can be used: by public authorities and management in the process of identifying the current state and problems of Ukraine's integration into the global world economic development; in conducting scientific research on the functioning of economic systems in the context of increasing bifurcation instability of the global environment and the implementation of institutional changes aimed at increasing the competitiveness and investment attractiveness of the national economy; in the process of developing strategies and regulations. The main scientific and practical results of

the research can be used in the educational process in teaching economic disciplines.

Keywords: economic system, socio-economic development, transformational economies, trajectories of economic systems, economic convergence, economic divergence, convergent-divergent development of transformational economies, globalization, global bifurcations, external economic shocks, national economies, institutional theory, institutional change, economic synergy, market transformation of post-socialist countries, post-war recovery of Ukraine's economy, export-oriented economic model, European integration, improvement of state regulation of the national economy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у зарубіжних та наукових фахових виданнях України:

1. Гражевська Н.І., Шемахіна І.В. Пріоритетність інституційних чинників забезпечення ефективного функціонування банківської системи України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. Вип. №5(200), 2018. С. 13-19. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2018/200-5/2>. (Index Copernicus International).
2. Шемахіна І.В. Нерівномірність інноваційного розвитку національних економік в умовах глобалізації. *Проблеми системного підходу в економіці: НАУ*. Київ, 2019. Вип. 6(74). Ч. 1. С. 67-76. DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2019-6-10>. (Index Copernicus International).
3. Гражевська Н.І., Шемахіна І.В. Конвергентно-дивергентний розвиток національних економік в умовах фінансіалізації. *Бізнес Інформ*. Вип. №5. Харків, 2019. С. 14–19. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-5-14-19>.
4. Шемахіна І. В. Оцінювання конвергентно-дивергентного розвитку країн світу в умовах глобалізації. *Науковий вісник Чернівецького університету: Економіка: зб. наук. праць*. Вип. 825. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2020. 83 с. С. 12-20. DOI: <https://doi.org/10.31861/ecovis/2020-825-2>.
5. Shemakhina I. Socio-Economic Development of Post-Socialist Countries: Contradictory Trends and Challenges of the Present. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. Вип. 1 (218). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2022. 71 с. С. 45-53. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2022/218-1/7>. (Index Copernicus International).
6. Shemakhina, I. Convergence and divergence processes of countries economic development under globalization. *International Science Journal of*

Монографії у зарубіжних та українських виданнях:

1. Вірченко В.В., Гражевська Н.І., Шемахіна І.В. Інституційні передумови розвитку банківської системи України. *Ринок фінансових послуг: погляд у майбутнє*: монографія / колектив авторів. К.: ФОП Ямчинський О.В., 2019. С. 186-206.

2. Гражевська Н. І., Заваженко А. О., Шемахіна І.В. Інституційні чинники конвергентно-дивергентного розвитку національних економік в умовах глобалізації. *Економічний розвиток України: концептуальні засади та інституційний вимір* : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України, д.е.н., проф. В.Д. Базилевича, д.е.н., проф. Н.І. Гражевської, д.е.н. В.В. Вірченка. Київ : Видавництво Ліра-К, 2022. 430 с. С. 136-152.

Тези доповідей у збірниках міжнародних наукових і науково-практичних конференцій в Україні та за кордоном:

1. Шемахіна І.В. Еволюція фінансових відносин за умов глобалізації. «Світові тенденції та перспективи розвитку фінансової системи України», збірник тез студентів, аспірантів та молодих вчених XIV Міжнародної науково-практичної конференції, 29 вересня 2017 р. За заг. ред. проф. В. Д. Базилевича. К.: Логос, 2017. С. 77-79.

2. Шемахіна І.В. Стратегічні пріоритети розвитку фінансової системи України в умовах глобалізації. *Шевченківська весна: Економіка, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. За заг. ред. проф. В.Д. Базилевича. Київ: Інтерсервіс, 2017. Вип. XV. С. 39.

3. Шемахіна І.В. Фінансіалізація економіки та розвиток фінансового ринку України. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.:*

Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 627-632.

4. Шемахіна І.В. Основні чинники розвитку банківського сектору фінансового ринку України за умов глобалізації. *Шевченківська весна: Економіка, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. За заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Київ: [б.в.], 2018. Вип. XVI. С. 47.

5. Гражевська Н.І, Шемахіна І.В. Інституційно-організаційне впорядкування сучасного фінансового ринку України. *Розвиток фінансового ринку України: загрози, проблеми та перспективи: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, 15 жовтня 2019 р. Полтава: ПолтНТУ, 2019. С. 160-162.

6. Шемахіна І.В. Суперечливі тенденції розвитку національних економік за умов глобалізації. *NEW ECONOMICS: матеріали Міжнародного наукового форуму «NEW ECONOMICS – 2019»*: в 2-х томах. Т. 1; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2019. С. 148-151.

7. Шемахіна І.В. Суперечлива єдність конвергенції та дивергенції глобального економічного розвитку. *Шевченківська весна: Економіка, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. За заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Київ: [б.в.], 2019. Вип. XVII. С. 31.

8. Шемахіна І.В. Вплив процесів глобалізації на економічний розвиток України. *Міжнародне економічне співробітництво: механізми та стратегії розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 21 листопада 2020 року) / ГО «Львівська економічна фундація»*. Львів: ЛЕФ, 2020. 196 с. С. 35-37.

9. Шемахіна І.В. Економічний розвиток України в умовах глобалізації. *Механізми державного регулювання конкурентоспроможності*

національної економіки: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 5 грудня 2020 року) / За заг. ред.: М.М. Палінчак, В.П. Приходько, В.В. Химинець та ін. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 160 с. С. 54-57.

10.Шемахіна І. В. Еволюція наукових підходів до дослідження траєкторій розвитку економічних систем. *Шевченківська весна 2021. Економіка. На шляху до сталого розвитку, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених* / За заг. ред. Л.А. Анісімової: К., Інтерсервіс, 2021. Вип. ХІХ. 334 с. С.172.

11.Гражевська Н.І., Ходжаян А. І., Заваженко А. О., Куліш В., Шемахіна І.В., Розум Д. В., Чигиринський А. М. Промислові політики: цілі, механізми, інструменти та результати. Синергія знань, досвіду та креативності заради майбутнього. Збірка студентських робіт. *Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. 2021. С. 85-94.*

12. Шемахіна І. Конвергентно-дивергентний розвиток національних економік у контексті інституційної парадигми. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*, матеріали ІІ Міжнародного форуму / за заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк : Київ, 2021. Дослідницька секція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.». 196 с. С. 184-187.

13.Шемахіна І. Компаративний аналіз соціально-економічного розвитку постсоціалістичних країн. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*, матеріали ІІ Міжнародного форуму / за заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Міжн. наук.-практ. Конференція «Соціально-економічний добробут населення в умовах макроекономічної нестабільності». Київ, 2021. 191 с. С. 186-189.

14.Shemakhina I. Problems of Ukraine Integration into the Global Economic Development // Progressive research in the modern world. Proceedings of the 4th *International scientific and practical conference*. BoScience Publisher. Boston, USA. December 28-30, 2022. Pp. 657-663.

15. Shemakhina I. Strategic Priorities for the Ukrainian Economy Modernization in the Context of Global Development. *Шевченківська весна 2023. Повоєнне відновлення економіки України: проблеми та перспективи, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених* / За заг. ред. Л.А. Анісімової: К., Інтерсервіс, 2023. Вип. XXI. 392 с. С. 320.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ТЕОРЕТИЧНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ	32
1.1. Еволюція наукових підходів до аналізу господарського розвитку... 32	
1.2. Інституційна теорія економічних змін..... 54	
1.3. Теоретико-методологічні новації синергетики в дослідженні економічного розвитку	67
Висновки до першого розділу	79
РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ТРАЄКТОРІЇ РОЗВИТКУ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЕКОНОМІК	82
2.1 Сутність та особливості конвергентно-дивергентного економічного розвитку	82
2.2. Вплив глобальних біфуркацій на траєкторії еволюції трансформаційних економік	95
2.3. Інституційні зміни трансформаційних економік в умовах глобального конвергентно-дивергентного розвитку	110
Висновки до другого розділу.....	129
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ЗА УМОВ ГЛОБАЛЬНОГО КОНВЕРГЕНТНО-ДИВЕРГЕНТНОГО РОЗВИТКУ	132
3.1. Сучасний стан і проблеми поглиблення інтеграції України до глобалізованого світогосподарського простору	132
3.2. Місце України в сучасних глобалізаційних процесах	154
3.3. Основні напрями вдосконалення державного регулювання економіки України за умов глобального конвергентно-дивергентного розвитку ..	173
Висновки до третього розділу	191
ВИСНОВКИ	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	200
ДОДАТКИ.....	222

ВСТУП

У другій половині ХХ століття світова економіка стала інтегрованою і трансформувалась у глобальну, характерними ознаками якої є безпрецедентна взаємопов'язаність і взаємозалежність національних економік. Розпад командно-адміністративної системи та ринкова уніфікація світогосподарських відносин сприяли прискоренню транскордонного руху капіталу, товарів, інформації, знань, людських ресурсів, технологій, інновацій, поглибленню спеціалізації і міжнародного поділу праці, посиленню конкуренції, створенню умов для вирішення глобальних проблем людства шляхом поєднання зусиль, консолідації ресурсів та координації дій урядів багатьох країн.

Водночас в умовах ускладнення сучасних економічних систем разом із позитивними наслідками зазначених інтеграційних процесів, посилилася нерівномірність світогосподарського розвитку, поглибилися його глобальні асиметрії, інтенсифікувались біфуркаційні процеси, послабилась дієздатність урядів окремих країн щодо регулювання національних економік внаслідок урізноманітнення суб'єктів міжнародних економічних відносин, посилення впливу наднаціональних організацій і транснаціональних структур, що реалізують власні інтереси в глобалізованому світогосподарському просторі.

У цьому контексті сучасна економічна глобалізація постає як надскладний, багаторівневий та нелінійний процес трансформації світового господарського порядку, що поєднує інтеграційні та дезінтеграційні тенденції. При цьому події останніх років, зокрема глобальна фінансово-економічна криза 2008 р., пандемія COVID-19 та агресивний віроломний напад РФ на Україну засвідчили, що сучасні глобальні біфуркації значною мірою впливають на вектори еволюції національних економік, змінюючи останні в напрямі суперечливого конвергентно-дивергентного розвитку.

Практика засвідчує, що особливо вразливими до зазначених зовнішніх шоків є трансформаційні економіки, що постають як динамічні господарські системи, відкриті до різновекторних соціально-економічних перетворень. У цьому контексті проблеми конвергентно-дивергентного економічного розвитку є особливо актуальними для нашої держави, оскільки з початком повномасштабного російського воєнного вторгнення Україна стала епіцентром змін світового економічного укладу, формування нового світопорядку в межах глобальної гібридної системи «мир-війна», що обумовлює необхідність вдосконалення державного регулювання національної економіки з урахуванням інституційних змін глобалізованої світогосподарської системи, когерентних з модернізаційними пріоритетами повоєнного відновлення нашої країни. Зазначене посилює актуальність дослідження конвергентно-дивергентного розвитку трансформаційних економік в умовах глобалізації та розробки на цій основі стратегії резильєнтності (стресостійкості) національних економік з урахуванням сучасних біфуркаційних викликів та потрясінь.

Важливо зауважити, що методологічні засади та теоретичний зміст дослідження господарського розвитку, зокрема, обґрунтування різноманітних наукових підходів до його аналізу в межах неортодоксальних науково-дослідних програм знайшли відображення в працях багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, серед яких: Д. Аджемоглу, В. Базилевич, Д. Белл, Ф. Бродель, І. Валлерстайн, Т. Веблен, В. Вірченко, А. Гальчинський, Н. Гражевська, В.-Б. Занг, Г. Інніс, Е. Лоренц, Г. Мюрдаль, Д. Норт, Г. Пилипенко, Р. Пребіш, І. Пригожин, Е. Райнерт, Робінсон Дж., В. Ростоу, А. Сен, Е. де Сото, Н. Талеб, В. Тарасевич, Е. Тоффлер, Дж. Тойнбі, Т. Шульц, Дж. Уррі, А. Франк, Г. Хакен, С. Хантінгтон, А. Хіршман, О. Шпенглер, Дж. Шумпетер та ін.

Визначення впливу глобалізації на траєкторії розвитку трансформаційних економік, зокрема, дослідження сутності та

особливостей конвергентно-дивергентного економічного розвитку, впливу глобальних біфуркацій на процеси економічної інтеграції та дезінтеграції, а також інституційні зміни світогосподарського середовища стали предметом вагомих наукових розвідок таких зарубіжних і вітчизняних дослідників, як: А. Арсеєнко, О. Білорус, О. Борзенко, Т. Бурлай, З. Варналій, Т. Гайдай, Дж. Гелбрейт, А. Гриценко, П. Єщенко, А. Заваженко, Ф. Закарія, А. Інкелес, М. Кастельс, А. Маслов, П. Мейсон, Д. Норт, В. Онищенко Е., В. Осецький, В. Оскольський, Райнерт, Р. Солоу, Е. де Сото, П. Сорокін, Дж. Стігліц, Я. Тінберген, А. Ходжаян та ін.

У працях О. Баженової, О. Борзенко, Т. Бурлай, В. Гейця, А. Гриценка, Л. Дейнеко, Т. Єфименко, І. Єгорова, Я. Жаліла, О. Іващенко, А. Ігнатюк, С. Корабліна, О. Литвин, Е. Лібанової, І. Луніної, П. Монфорта, Т. Орехової, О. Орленка, В. Оскольського, С. Пирожкова, О. Пікулик, О. Плотнікова, О. Процевят, В. Романенка, В. Сіденко, Я. Турчин, Р. Хортон, О. Чернової, В. Шинкар, О. Юринця та ін. знайшли відображення проблеми стратегічних пріоритетів трансформації економіки України за сучасних умов, зокрема ефективної реалізації інтеграційного потенціалу національної економіки в регіоналізованому та глобалізованому світогосподарському просторі, модернізаційних пріоритетів повоєнного відновлення України, вдосконалення її державного регулювання з урахуванням сучасних глобальних біфуркацій.

У цілому провідними вітчизняними і зарубіжними вченими зроблено значний внесок у розробку проблематики розвитку трансформаційних економік в умовах глобальних викликів та потрясінь. Водночас, попри суттєві досягнення економічної науки в цій царині, комплексне теоретичне осмислення конвергентно-дивергентного розвитку трансформаційних економік в умовах глобалізації для забезпечення повоєнної модернізації економіки України в глобалізованому світогосподарському середовищі відчутно відстають від запитів реальної практики. Недостатня теоретична

розробленість і дискусійність зазначених проблем, їхня наукова та практична значущість зумовили вибір теми, мету й завдання пропонованого дослідження.

Метою дисертаційної роботи є поглиблення теоретичних засад дослідження сутності та специфіки конвергентно-дивергентного розвитку трансформаційних економік за умов глобалізації, виокремлення субстанціональних причин та напрямів їхніх інституційних змін і розробка на цій основі науково-практичних рекомендацій щодо повоєнної модернізації економіки України та ефективної реалізації її інтеграційного потенціалу в межах глобалізованої світогосподарської системи.

Реалізація поставленої мети зумовила виконання таких *завдань*:

- проаналізувати еволюцію наукових підходів до дослідження господарського розвитку;
- висвітлити наукові здобутки інституційної теорії економічних змін;
- узагальнити теоретико-методологічні новації синергетики в дослідженні економічного розвитку;
- розкрити сутність та особливості конвергентно-дивергентного економічного розвитку;
- дослідити вплив глобальних біфуркацій на траєкторії еволюції сучасних трансформаційних економік;
- охарактеризувати інституційні зміни трансформаційних економік в умовах глобального конвергентно-дивергентного розвитку;
- проаналізувати сучасний стан і проблеми поглиблення інтеграції України до глобалізованого світогосподарського простору;
- охарактеризувати місце України в сучасних глобалізаційних процесах;
- виокремити основні напрями вдосконалення державного регулювання економіки України за умов глобального конвергентно-дивергентного розвитку.

Об'єктом дослідження є складні та суперечливі процеси еволюції трансформаційних економік.

Предметом дослідження є конвергентно-дивергентний розвиток трансформаційних економік в умовах сучасних глобальних біфуркацій.

Методи дослідження. У процесі написання дисертаційної роботи було використано загальнонаукові та специфічні методи дослідження економічних явищ і процесів, а саме: методи дедукції та індукції, синтезу, абстрактно-логічного аналізу, системний метод, діалектичний та історичний методи, метод хронології. Логіко-історичний, компаративний та системний аналіз застосовувалися в процесі аналізу генези наукових підходів до дослідження господарського розвитку, виявлення наукових здобутків інституційної теорії економічних змін, узагальнення теоретико-методологічних новацій синергетики в дослідженні розвитку економічних систем, а також при визначенні сутності економічної конвергенції, економічної дивергенції, конвергентно-дивергентного господарського розвитку (п. 1.1, 1.2, 1.3, 2.1);

Методологія теорії інституційних змін, синергетичний підхід, методи групування, порівняння й узагальнення, економіко-статистичні методи, описовий та графічний методи були покладені в основу дослідження конвергентно-дивергентної динаміки сучасних трансформаційних економік, зокрема виявлення специфіки господарського розвитку постсоціалістичних країн, впливу глобальних біфуркацій на траєкторії їхньої еволюції та інституційні зміни світогосподарської системи, кількісного оцінювання відповідних конвергентно-дивергентних тенденцій, визначення сучасного стану, проблем і перспектив поглиблення інтеграції України до світогосподарського простору (п. 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2; 3.3);

Системний та процесний підходи, економетричний аналіз та моделювання за допомогою програмного забезпечення R-Studio та IBM

SPSS були використані у процесі дослідження сучасного стану та проблем реалізації ефективної інтеграційної політики України у межах глобалізованої світогосподарської системи, порівняльного аналізу розвитку постсоціалістичних країн, обґрунтування науково-практичних рекомендацій щодо основних напрямів вдосконалення державного регулювання повоєнної модернізації національної економіки (п. 2.3; 3.2; 3.3).

Інформаційною базою дослідження є результати наукових розробок вітчизняних та зарубіжних вчених, монографії, збірники наукових праць, наукові статті в періодичних виданнях, наукові дослідження та публікації, розміщені в мережі Internet, дані річних звітів, інформаційних та аналітичних бюлетенів Державної служби статистики України, аналітичні та статистичні матеріали міжнародних організацій, зокрема Світового банку, Всесвітнього економічного форуму, Європейської комісії, Генеральної Асамблеї ООН тощо.

Наукова новизна отриманих результатів пов'язана з розробкою теоретико-методологічних положень і науково-практичних рекомендацій, що окреслюють постановку й розв'язання наукової проблеми конвергентно-дивергентного розвитку трансформаційних економік в умовах глобалізації. Основними теоретичними та практичними результатами, що розкривають наукову новизну дисертації й особистий внесок автора, є такі:

уперше:

- запропоновано визначення конвергентно-дивергентного розвитку трансформаційних економік, яке, на відміну від існуючих, враховує теоретико-методологічні здобутки теорії інституційних змін та економічної синергетики. Ідеться про нелінійний розвиток надскладних, відкритих, динамічних економічних систем в умовах глобальних біфуркацій, що супроводжується їхніми незворотними змінами, пов'язаними з

розгортанням інтеграційно-дезінтеграційних процесів, когерентних з багаторівневими національними та глобальними інституційними перетвореннями;

- виокремлено та проаналізовано вплив на траєкторії розвитку трансформаційних економік сучасних глобальних біфуркацій, а саме: (1) глобальної фінансово-економічної кризи 2008 року, (2) пандемії COVID-19, (3) повномасштабного вторгнення РФ на територію України. Доведено, що фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. більшою мірою вплинула на еволюцію країн, що розвиваються, пандемія COVID-19 – на трансформації розвинених країн, а вторгнення РФ в Україну зумовило глибокі конвергентно-дивергентні процеси в межах всієї світової економіки незалежно від рівня економічного розвитку окремих країн;

удосконалено:

- теоретичне обґрунтування багатогранного змісту господарського розвитку на основі розмежування таких наукових підходів до його трактування: (1) *еволюційно-стадіального*, представленого марксистською економічною теорією, національною політичною економією історичної школи, соціально-інституційними теоріями економічного розвитку, які базуються на принципах стадійності, еволюціонізму, прогресу та універсальності; (2) *нелінійного*, репрезентованого теоріями еволюційної динаміки Й. Шумпетера, еволюційного спонтанного саморозвитку ринкових економік Ф. фон Хайєка, історико-економічного еволюціонізму Е. Райнерта, світ-системного розвитку І. Валлерстайна тощо, а також новітніми теоретико-методологічними напрацюваннями в межах теорії інституційних змін та економічної синергетики, що беруть до уваги складну динаміку та полівекторність господарської еволюції людства, в т.ч. біфуркаційний характер сучасних глобальних трансформацій, здатних динамічно змінювати траєкторії економічного розвитку національних економік;

- понятійно-категоріальний апарат дослідження економічних відносин, пов'язаних з конвергентно-дивергентним розвитком трансформаційних економік в умовах глобалізації, що враховує їхню синергетичну природу: надскладність, динамізм, відкритість та нелінійність, незворотність соціально-економічних перетворень тощо в частині визначення категорій «економічна конвергенція» (зменшення розриву в рівнях розвитку окремих національних економік, поступове зближення різних економічних систем, інституційні зміни, пов'язані із залученням окремих країн у загальне русло світової цивілізації), «економічна дивергенція» (збільшення розриву в рівнях розвитку окремих країн, відхилення їхніх макроекономічних показників від середніх значень, поглиблення відмінностей інституційних систем та національних моделей економіки), «конвергентно-дивергентний економічний розвиток» (сучасна тенденція трансформації економічних систем, пов'язана з одночасним розгортанням рівнорівневих інтеграційних та дезінтеграційних процесів, зумовлених глобальними біфуркаціями), «вектор економічного розвитку» (напрямок розвитку національної економіки за певною визначеною траєкторією, сформованою в результаті глобальних біфуркацій та скерованою атракторами, що визначають її нову структуру на засадах самоорганізації та саморозвитку);

- наукові підходи до трактування особливостей сучасних інституційних змін глобальної економіки з урахуванням специфіки розвитку трансформаційних економік, а саме: на основі кластерного аналізу вибірки 14-ти постсоціалістичних країн з використанням показників їхніх інституційних перетворень за 2001-й та 2022-й роки доведено, що з початком повномасштабного російського воєнного вторгнення Україна стала епіцентром змін глобального економічного укладу, формування нового світопорядку в рамках глобальної гібридної системи «мир-війна», що визначальним чином вплинуло на конвергентно-дивергентні процеси в

межах світової економіки в цілому, створюючи безпрецедентні можливості та ризику розвитку національних економік;

- науковий інструментарій дослідження особливостей конвергентно-дивергентного розвитку трансформаційних економік за період 1995-2021 рр. на основі обрахунку таких показників: (1) β -відхилення, як різниці між темпами зростання ВВП групи країн, що розвиваються, та темпами зростання ВВП групи розвинених країн; (2) δ -відхилення, як різниці між обсягом ВВП на одну особу зазначених груп країн. Це уможливило висновок щодо впливу глобальних біфуркацій на формування тенденції міжкраїнового конвергентно-дивергентного розвитку, які мають різнонаправлений характер залежно від застосовуваних вимірників їх динаміки, що пояснюється відмінностями інституційного-статистичного охоплення досліджуваних процесів. Зокрема, застосування показника β -відхилення, який характеризує динаміку реальних обсягів виробленого продукту, вказує на конвергенцію досліджуваних трансформаційних економік, тоді як застосування показника δ -відхилення, який характеризує рівень добробуту населення, підтверджує їхню дивергенцію;

набуло подальшого розвитку:

- теоретичні засади дослідження загальних тенденцій та національних особливостей розвитку постсоціалістичних економік з урахуванням методологічних здобутків інституціоналізму, а саме: на основі компаративного аналізу кластеризації 14-ти постсоціалістичних країн за 2001-й та 2020-й роки було статистично обґрунтовано нерівномірність внутрішньогрупової динаміки їхнього соціально-економічного розвитку та пояснено обумовленість такої нерівномірності інституційними чинниками, зокрема, якістю державного управління, рівнем економічної свободи, поширенням і укоріненням корупції;

- науковий інструментарій визначення одночасного посилення конвергентних і дивергентних тенденцій, як характерної ознаки розвитку

глобального господарського середовища, на основі обрахунку коефіцієнта варіації, а саме: в залежності від обраного показника для обчислення зазначеного коефіцієнта було одержано різні результати та підтверджено, що в періоди глобальних біфуркацій змінювалися траєкторії розвитку національних економік, що позначилося на ступені дисперсії (розкиду) індикаторів економічного розвитку, зокрема, міжкраїнової диференціації;

- обґрунтування пріоритетності інституційно-структурних змін економіки України на сучасному етапі її глобальних трансформацій в частині боротьби з корупцією, структурної оптимізації та посилення інституційної спроможності національного ринку праці, підвищення ефективності та фінансової стійкості сфери охорони здоров'я, здійснене на основі побудови економетричної панельної моделі залежності обсягу ВВП на одну особу 14-ти постсоціалістичних країн від таких показників їхнього інституційного та соціально-економічного розвитку за період 2001-2020 рр., як Індекс економічної свободи, Індекс сприйняття корупції, частка витрат на охорону здоров'я, частка витрат на освіту, рівень безробіття;

- науково-практичні рекомендації щодо пріоритетних напрямів удосконалення державного регулювання економіки України та формування стратегії резильєнтності цивілізаційної суб'єктності країни з урахуванням специфіки сучасного глобального конвергентно-дивергентного розвитку, яка полягає в одночасному поєднанні інтеграційних і дезінтеграційних тенденцій, серед яких: підтримання стійкості в період воєнного стану та повоєнна структурно-технологічна модернізація українського виробничого комплексу й ключових експортно-орієнтованих галузей економіки з урахуванням впливу глобальних трендів екологізації, цифровізації та геоекономічної фрагментації; ефективна реалізація експортоорієнтованої моделі економічного розвитку, оптимізація структури та поступове подолання дефіциту торговельного балансу; підтримка стійкості малого та середнього бізнесу в період воєнного стану та повоєнне прискорення і

забезпечення сталості його розвитку; підтримка стійкості системи соціального захисту населення у період воєнного стану, подолання наслідків гуманітарної катастрофи на звільнених від окупації, прифронтових чи постраждалих унаслідок бойових дій територіях, повоєнне впровадження реформ у соціальній сфері на засадах людиноцентричності, соціальної безпеки, справедливості та згуртування; повоєнне відновлення територій, що постраждали внаслідок війни, та загальна соціально-економічна розбудова держави з урахуванням можливостей і зобов'язань за Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Практичне значення результатів дослідження. Отримані наукові результати можуть бути використані: органами державної влади та управління в процесі ідентифікації місця України в сучасних глобалізаційних процесах та шляхів подальшої інтеграції національної економіки до глобалізованого світогосподарського середовища; під час проведення наукових досліджень щодо функціонування трансформаційних економік в умовах глобального конвергентно-дивергентного розвитку; в процесі розробки стратегій, урядових програм та нормативних документів щодо пріоритетних напрямів та перспектив повоєнної модернізації економіки України. Основні науково-практичні результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі при викладанні економічних дисциплін.

Окремі положення й результати дослідження, викладені в дисертаційній роботі використано Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України в процесі аналізу стану та тенденцій економічного та соціального розвитку України, розробки пропозицій щодо основних напрямів розвитку та реформування національної економіки, здійснення державного прогнозування і

соціального розвитку України та підготовки відповідних програм (довідка №3012-06/72499-07 від 7 грудня 2020 р.).

Основні положення та результати дисертації були впроваджені у навчальний процес на кафедрі економічної теорії, макро- і мікроекономіки економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в процесі викладання навчальних дисциплін «Сучасні економічні системи», «Глобалізація та економічна політика» для студентів 1-го року магістратури освітньо-наукової програми «Економіка та економічна політика» (довідка №013/413 від 1 червня 2021 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою роботою. Наукові та практичні результати, основні висновки та рекомендації, що викладені в дисертації та виносяться на публічний захист, отримані та належать особисто здобувачеві. Із наукових праць, що опубліковані здобувачем у співавторстві, в дисертації використано лише ті ідеї та положення, яка є результатом самостійної роботи здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні висновки і рекомендації проведеного дослідження доповідались та обговорювались на 15-ти міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, а саме: XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Світові тенденції та перспективи розвитку фінансової системи України» (29 вересня 2017 р., Київ); XV Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. «Шевченківська весна: Економіка» (2017 р., Київ); III Міжнародній науково-практичній конференції «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.» (2017 р., Київ); XVI Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. «Шевченківська весна: Економіка» (2018 р., Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток фінансового ринку України: загрози, проблеми та перспективи» (15 жовтня 2019 р., Полтава); Міжнародному науковому

форумі «NEW ECONOMICS – 2019» (2019 р., Київ); XVII Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. «Шевченківська весна: Економіка» (2019 р., Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародне економічне співробітництво: механізми та стратегії розвитку» (21 листопада 2020 р., Львів); Міжнародній науково-практичній конференції «Механізми державного регулювання конкурентоспроможності національної економіки» (5 грудня 2020 р., Ужгород); Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2021. Економіка. На шляху до сталого розвитку» (2021 р., Київ); Конкурсі наукових робіт «Синергія знань, досвіду та креативності заради майбутнього» Міністерства економіки України (2021 р., Київ); II Міжнародному форумі «Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління», дослідницька секція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.» (2021 р. Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Наукові дослідження в сучасному світі економіки» (29 січня 2022 р., Дніпро); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Progressive research in the modern world» (28-30 грудня 2022 р., Бостон, США); Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2021. Економіка. Повоєнне відновлення економіки України: проблеми та перспективи» (2023 р., Київ).

Публікації. За темою дисертаційної роботи опубліковано 8 наукових праць, з яких 2 розділи в 2 монографіях у співавторстві та 6 наукових статей, 2 з яких у співавторстві. Наукові публікації відповідають вимогам п. 8 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою № 44 Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. Наукові статті відображають основний зміст дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається з анотації, змісту, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Обсяг основного тексту – 182 сторінки, що містять 23 аналітичні таблиці і 32 рисунки. Список використаних джерел із 200 найменувань подано на 22 сторінках. 9 додатків розміщені на 21 сторінці.

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ТЕОРЕТИЧНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ

1.1. Еволюція наукових підходів до аналізу господарського розвитку

Історія економічних учень свідчить про те, що дослідження господарського розвитку завжди перебувало у центрі уваги представників різноманітних наукових шкіл та науково-дослідних програм. При цьому наукові підходи до теоретичного обґрунтування сутності такого розвитку в різні історичні епохи були досить розмаїтими¹.

Аналіз наукової літератури щодо окресленої проблематики дозволяє умовно розділити наукові підходи до трактування господарського розвитку на такі дві групи (рис. 1.1)

- *еволюційно-стадіальний*, серед яких марксистська економічна теорія, національна політична економія історичної школи, соціально-інституційні теорії стадіального економічного розвитку. Зазначений науковий підхід базується на принципах стадійності, еволюціонізму, прогресу та універсальності;

- *нелінійний*, що ґрунтується на принципі одночасного існування та синхронної еволюції різних форм господарювання, усвідомленні поліцентричності нелінійного руху. До таких належать еволюційна теорія інноваційно-підприємницького розвитку Й. Шумпетера, еволюційного спонтанного саморозвитку Ф. фон Хайека, історико економічного еволюціонізму Е. Райнерта, комунікаційні теорії розвитку, паралельного цивілізаційного розвитку, світ-системного розвитку, неортодоксальні теорії

¹ Попри те, що в економіко-філософському контексті поняття господарського та економічного розвитку не є тотожними, в представленій роботі зазначені поняття використовуються як синоніми.

економічного розвитку представників інституціоналізму та економічної синергетики.

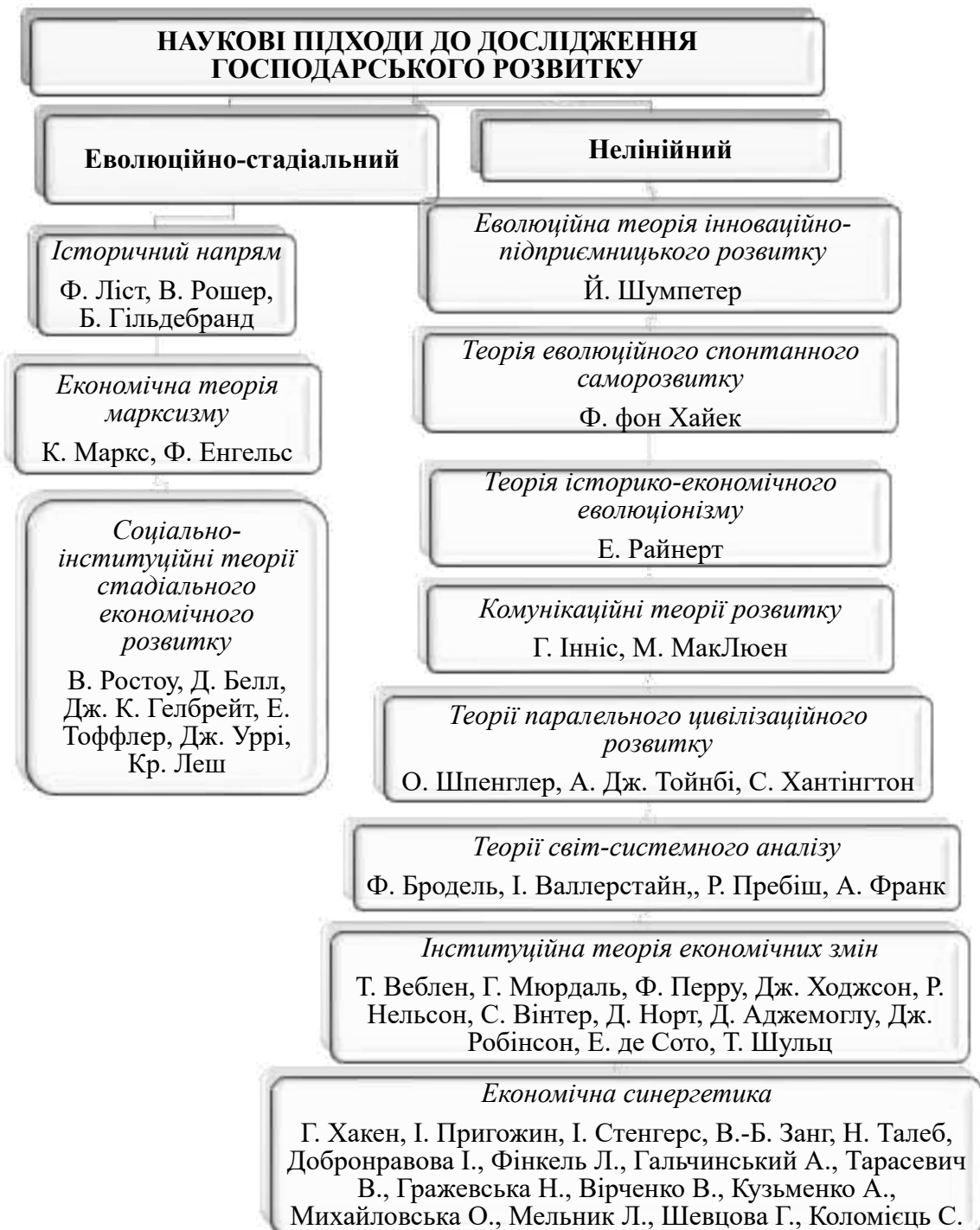

Рис. 1.1. Наукові підходи до дослідження господарського розвитку

Джерело: розроблено автором на основі [4; 5; 9; 20; 26-28; 34; 41-43; 50; 56; 62-64; 87; 90; 93; 94; 111; 116; 126; 127; 134; 135; 138; 149; 151; 155; 158; 159; 161-163; 166-170; 171; 179; 180; 178; 189; 193].

Зокрема, Фрідріх Ліст (1789-1846) розробив власну теоретичну систему на основі історичного методу дослідження та вивчення економічних явищ і процесів у історичному контексті. Він також займався зіставленням господарського розвитку різних націй, включаючи до аналізу також і різноманітні неекономічні соціокультурні чинники, серед яких правові, культурні, природні, морально-етичні чинники, ментальність тощо. На цій основі ним була розроблена концепція стадійного економічного розвитку, відповідно до якої усі нації проходять через такі стадії, як: 1) дикунство; 2) скотарство; 3) землеробство; 4) землеробсько-мануфактурний стан; 5) землеробсько-мануфактурно-комерційний стан суспільства [5, с. 393].

Ф. Ліст заперечував існування універсальних економічних законів та наголошував на незіставності національних економік, які мають власний шлях розвитку та історичну специфіку. На цій основі він розробив учення про «національну економію», сутність якої полягала в необхідності визначати функції держави відповідно до специфіки окремої країни та регіону з метою створення найсприятливіших умов для реалізації їхнього економічного потенціалу. Більше того, на його думку, неправильно відводити державі лише функцію «нічного сторожа», як вважали представники класичної школи, оскільки саме уряд повинен опікуватися створенням передумов для економічного розвитку країни. Тим самим учений відстоював необхідність державного втручання в економіку [5, с. 396, 401].

Вільгельм Рошер (1817-1894) і Бруно Гільдебранд (1812-1878) теж дотримувалися поглядів на розвиток як процес поступових змін, заперечуючи реформаційні радикальні перевороти. Вони наголошували на важливості врахування природних відмінностей різних народів і заперечували можливість визначення одного типу господарства у різних

країн. При цьому важливо брати за взірєць зміни, які відбувалися повільно і практично непомітно, а не швидко та радикально «згори» [167].

Еволюційно-стадіальний підхід відрізняє також марксистську економічну теорію, основоположником якої є Карл Маркс (1818-1883), який досліджував історичний розвиток національних економік на основі розробленого ним еволюційно висхідного стадійного формаційного підходу, що передбачав чергування суспільно-економічних формацій та суспільних способів виробництва. За марксистським формаційним підходом, суспільство у своєму розвитку проходить такі стадії зміни однієї формації (чи відповідного способу виробництва) іншими: 1) первіснообщинна; 2) рабовласницька; 3) феодальна; 4) капіталістична; 5) комуністична, а економічний розвиток – це природно-історичний процес господарської еволюції, який відбувається лінійно в результаті закономірної зміни соціально-економічних формацій, в основі якого лежить суперечність розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, при цьому пріоритетну роль в еволюції економічних систем відіграють відносини власності. Більше того, рушійною силою економічного розвитку є класова боротьба антагоністичних класів суспільства і соціальні революції [56, с. 7].

Відтак основною ідеєю формаційної (унітарної, лінійно-стадіальної) моделі є стадійно-поступальний економічний розвиток. Формаційний підхід пояснює перехід від менш розвинутої економічної системи до більш розвинутої насамперед за допомогою об'єктивних економічних чинників, таких як розвиток продуктивних сил, їх взаємодія з виробничими відносинами, дія економічних законів тощо. При цьому політичні, правові, культурні, національні фактори вважаються другорядними [39, с. 7-8]. Саме тому марксистський формаційний підхід зазнав значної критики, зокрема щодо п'ятистадійної періодизації розвитку суспільства, яка описувала розвиток переважно країн Західної Європи та не була притаманна країнам Сходу, таким як Китай, Індія та ін. Слід також погодитись з тим, що

зазначений науковий підхід має переважно лінійний характер, тобто базується на уявленні про односпрямованість історії [4, с. 60].

Прикладом зазначеного наукового підходу до дослідження господарської еволюції є також теорія стадійного економічного розвитку Волта Вітмена Ростоу (1916-2003). На думку дослідника, економічна динаміка залежить від рівня технологічного розвитку в суспільстві. Цей розвиток проходить крізь різні стадії, кожній з яких відповідає провідна складова в економіці. Зауважимо, що вчений зосереджується на більш пізніх стадіях економічного розвитку, вважаючи початкові стадії застійними, з обмеженим рівнем споживання, які він називає слаборозвиненим або «традиційним». Відтак, він стверджує, що початок економічного розвитку відбувся з XVII-XVIII ст., і виділяє в ньому п'ять послідовних стадій:

1. Традиційне суспільство, у якому переважає ручна праця і низька продуктивність праці, а основою економіки є сільське господарство.

2. Перехідний етап, на якому суспільство готується до змін, розвиваються економіка, ринок, вільна конкуренція, накопичується капітал і збільшуються капіталовкладення.

3. Стадія зрушення або промисловий переворот, за якого окремі галузі промисловості швидко розвиваються, ручну працю замінює машинна.

4. Рух до зрілості, за якого всі галузі економіки розвиваються швидко і тривалий час.

5. Забезпечення високого рівня масового споживання, за якого суспільство досягає стадії, де більшість може відчувати високий рівень життя [5, с. 468-469; 168].

Зауважимо, що в 1970-х рр. В. Ростоу запропонував шосту стадію економічного розвитку – стадію пошуку якості життя, на якій провідним сектором економіки стає сфера послуг. У контексті проблеми, що досліджується, важливо зауважити, що на думку дослідника, країни, що

розвиваються, у своєму розвитку повторюють ті стадії, які розвинені країни вже пройшли. Тобто в межах зазначеного наукового підходу процес економічного розвитку розглядається як лінійний та революційний, пов'язаний з радикальними трансформаціями. На думку вченого, усі країни, що розвиваються, повинні здійснити лінійне проходження виокремлених ним стадій, орієнтуючись на країни Заходу. Слід взяти до уваги, що в подальшому твердження про єдиний вектор економічного розвитку країн (з орієнтацією на розвинений Захід) зазначало значної критики, оскільки практика засвідчила, що країни можуть пропускати певні стадії, або порушувати порядок розвитку, запропонований В. Ростоу [66, с. 25-26].

На нашу думку, стадіально-еволюційний підхід до трактування господарського розвитку знайшов яскраве відображення в класичній теорії модернізації, відповідно до якої існує найбільш розвинена Західна цивілізація, досягнення якої розповсюджуються на менш розвинені країни за рахунок або силового тиску та експансії, або природньо та добровільно, в результаті чого відбувається господарська еволюція зазначених країн. Таке трактування, на наш погляд, зумовлене тим, що в основу класичної теорії модернізації було покладено визначення потенціалу економічного розвитку колонізованих країн та можливості запозичення й імплементації історичного досвіду розвинених країн Заходу для подолання відсталості колишніх колоній. Тобто, економічний розвиток трактується як уніфікація, поступова конвергенція усіх країн, безповоротній та прогресивний процес економічних змін.

У зв'язку з цим зауважимо, що класична теорія модернізації засвідчила свою обмеженість, оскільки не врахувала систему інституцій і набір цінностей, які панували в традиційних суспільствах або трактувала їх як перешкоду на шляху прогресивного розвитку. Ідеться про те, що зазначена теорія була орієнтована на досвід інституційних змін країн Західної Європи та Північної Америки і не враховувала багатоманітність

інших континентів зі своїми особливостями та усталеними наборами інституцій, а також виключала можливість паралельного економічного розвитку або розвитку «недорозвиненості», ігноруючи таким чином специфіку країн, що розвиваються.

Зазначений підхід знайшов відображення в концепції «наздоганяючої» модернізації (П. Штомпка, Р. Робертсон, У. Бек, К. Мюллер, С. Хантінгтон та інші), спрямованої на швидке подолання розриву між країнами, що розвиваються, та високорозвиненими країнами. Її розробники вважали, що така модернізація може проводитися «згори» сильною авторитарною державою за допомогою силових методів, що засвідчив досвід Північної Кореї, Тайваню, Китайської Народної Республіки та Радянського Союзу. Водночас більшість зарубіжних дослідників виступали з критикою такого вектору соціально-економічних перетворень, відстоюючи західну неоліберальну модель модернізації, як найбільш ефективну.

Врахування впливу науково-технічного прогресу на економічний розвиток на основі еволюційно-стадіального підходу було властиве теорії постіндустріального суспільства Даніеля Белла (1919-2011). Досліджуючи в 60-70-х рр. ХХ ст. розвиток панівних на той час індустріальних країн Заходу, вчений виділив у ньому такі три стадії: 1) традиційне суспільство; 2) індустріальне суспільство; 3) постіндустріальне суспільство. На думку дослідника, перехід від однієї стадії до іншої відбувається природньо, еволюційно, з урахуванням рівня розвитку продуктивних сил та технологічних способів виробництва. На відміну від марксистської теорії, класова боротьба антагоністичних класів суспільства не розглядалася Д. Беллом у якості пріоритетного чинника економічного розвитку. Зауважимо, що технологічний детермінізм Д. Белла зазнав критики, крім того, опоненти звернули увагу й на те, що розбудова постіндустріального суспільства можлива лише у країнах із розвиненою економікою, здатних забезпечити

розширене відтворення, що відразу відкидає її заявлену універсальність [9, с. 214-215].

Вплив техніки та технологій на господарський розвиток аналізував також Джон Кеннет Гелбрейт (1908-2006), зазначаючи, що у сучасному світі одночасно співіснує два типи економічних систем: ринкова, презентована дрібними фірмами і приватними господарствами, а також планова, представлена корпораціями, які перебувають у тісній взаємодії з державою. При цьому ринкова система за своєю природою є саморегульованою, а планова – нестабільною, схильною до економічних спадів, депресій, інфляції. У контексті проблеми, що досліджується заслуговує на увагу визнання ученим одночасного співіснування ринкової і планової підсистем у капіталістичній та соціалістичній економіках, а також можливість на цій основі їхньої еволюційної конвергенції.² На думку дослідника, неврегульованість планової системи негативно впливає на діяльність ринкової системи. У зв'язку з цим важливої ролі набуває планування з метою побудови прогнозів та забезпечення стабільного розвитку корпорації на перспективу, що вимагає державного втручання та ринкового врегулювання. Ідеться про те, що зростання масштабів промислового виробництва призвело до появи великих корпорацій, управління якими належить техноструктурі, тобто групі високоосвічених, кваліфікованих технічних працівників і менеджерів. Саме великі корпорації встановлюють контроль над ринком, роблять його керованим і передбачуваним [108, с. 171-172; 149, с. 173-177].

Співзвучною такому підходу є хвильова концепція суспільного розвитку Елвіна Тоффлера (1928-2016), відповідно до якої перехід від одної «хвилі» (стадії розвитку) до іншої відбувається за рахунок змін в технологічній сфері. За цією концепцією початок першої «хвилі цивілізації»

² Погляди Дж. К. Гелбрейта на конвергенцію економічних систем детальніше розглянуто в параграфі 2.1. дисертації.

сягає близько десяти тисяч років тому (аграрна (доіндустріальна) цивілізація), якій було притаманне незначне економічне зростання. У в XVI ст. виникла друга «хвиля цивілізації» (індустріальна), яка у другій половині XIX ст. привела до створення індустріальної цивілізації за рахунок концентрації виробництва та капіталу, максимізації обсягів виробництва та централізації управління, наслідком чого стало швидке економічне зростання. Третя «хвиля цивілізації» (постіндустріальна (інформаційна)) виникла в середині XX ст., головними ознаками якої були суттєве зниження темпів економічного зростання, при цьому воно стає рівномірнішим, а також те, що головним засобом виробництва стали виступати наукові знання, інформація, тобто сфера, у якій зайнято від 55 до 75% працездатного населення [5, с. 488-489].

При цьому, якщо відповідно до марксистської теорії зміна формацій відбувається хоч і лінійно, проте можливим є й революційний характер її змін, то на думку, Е. Тоффлера, економічний розвиток відбувається хвилеподібно, в результаті еволюційних перетворень. При цьому локомотивом переходу від одної «хвилі» до іншої постає технологічний прогрес, що свідчить про те, що концепція Е. Тоффлера так само, як і попередні, ґрунтується на технологічному детермінізмі в трактуванні суспільного розвитку [90].

У межах стадіально-еволюційного підходу до трактування економічного розвитку слід виокремити також концепцію «дезорганізованого суспільства» Джона Уррі (1946-2016) та Кристофера Леша (1932-1994), відповідно до якої економічний розвиток відбувається лінійно за такими етапами: 1) традиційна економіка; 2) ліберальний капіталізм; 3) організоване капіталістичне суспільство. На думку дослідників, у результаті розгортання процесів концентрації капіталу формується масштабне промислове виробництво та виникають великі корпорації зі складною бюрократичною ієрархією, які виходять на

транснаціональний рівень. Проте з середини ХХ ст. в умовах посилення глобалізаційних процесів у провідних країнах Заходу починається стадія дезорганізованого суспільства, за якою одночасно відбувається, з одного боку, збільшення світового ринку, формування культурного плюралізму на основі транскордонного руху товарів, послуг, індивідів та, з іншого, – зростання залежності країн, що розвиваються, від ситуації на міжнародній арені, втрата національними урядами окремих країн можливості самостійно управляти власною економікою, зростання залежності національних ринків від ТНК, втрата країнами культурних особливостей. Більше того, вони звернули увагу на те, що послаблення ролі інституцій може призвести до «початку кінця», тим самим підкреслюючи важливість інституційного впорядкування на стадії дезорганізованого суспільства [151].

Трактування господарського розвитку у межах еволюційно-стадіального підходу узагальнено в табл. 1.1.

Щодо нелінійного підходу до трактування господарського розвитку, то він знайшов яскраве відображення в працях Йозефа Алоїза Шумпетера (1883-1950), який, створивши основи еволюційної економічної теорії, визначав економічний розвиток, як складний і багатогранний процес, нелінійний, переривчастий і нерівномірний [93]. Він є автором концепції «творчого руйнування», відповідно до якої стан ринкової рівноваги – це лише ідеальна теоретична модель, яку в реальному житті важко досягти через існування постійної конкуренції на ринку, відтак економічний розвиток відбувається за рахунок «творчого руйнування» застарілих форм виробництва та заміною його на нові прогресивніші [64, с. 97].

Таблиця 1.1

**Трактування господарського розвитку
у межах еволюційно-стадіального підходу**

Економічні теорії	Представники	Трактування господарського розвитку
<i>Національна політична економія</i>	Ф. Ліст	Розвиток – це лінійне послідовне проходження суспільством усіх стадій: 1) дикунство; 2) розвиток скотарства; 3) землеробства; 4) землеробсько-мануфактурний стан; 5) землеробсько-мануфактурно-комерційний стан суспільства (концепція стадійності економічного розвитку)
<i>Економічна теорія марксизму</i>	К. Маркс, Ф. Енгельс	Розвиток – це об’єктивно-закономірний історичний процес, який відбувається лінійно в результаті послідовної зміни соціально-економічних формацій (суспільних способів виробництва), в основі якого лежить діалектична взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин. Чинником розвитку є класова боротьба антагоністичних класів суспільства.
<i>Соціально-інституційні теорії стадіального економічного розвитку</i>	В. Ростоу	Розвиток трактується як лінійне та послідовне проходження всіх стадій економічного зростання, пов’язаний з радикальними трансформаціями: 1) традиційне суспільство; 2) перехідний етап; 3) стадія зрушення (підйому); 4) рух до зрілості; 5) стадія масового споживання; 6) стадія пошуки якості життя.
	Дж. К. Гелбрейт	Розвиток – це послідовне проходження стадій доіндустріального, індустріального та нового індустріального суспільства, при цьому найвищою економічною формою є зріла корпорація, що управляється техноструктурою.
	Д. Белл	Розвиток – це послідовне проходження таких стадій: 1) традиційне (доіндустріальне) суспільство; 2) індустріальне суспільство; 3) постіндустріальне суспільство.
	Е. Тоффлер	Розвиток хвилеподібний, відбувається через послідовне виникнення хвиль в результаті НТП: 1) аграрна (доіндустріальна) хвиля цивілізаційного розвитку; 2) індустріальна хвиля цивілізаційного розвитку; 3) інформаційна (постіндустріальна) хвиля цивілізаційного розвитку.
	Дж. Уррі, Кр. Леш	Розвиток відбувається лінійно за наступними етапами: 1) традиційна економіка; 2) ліберальний капіталізм; 3) організована капіталістична економіка.

Джерело: розроблено автором на основі [4; 5; 9; 56; 90; 149; 151; 167; 168].

Важливим здобутком вченого є розмежування поняття «розвиток» та «зростання», а саме: економічне зростання Й. Шумпетер трактував як збільшення обсягу виробництва і споживання продукції у часі, а економічний розвиток – як появу чогось нового, раніше невідомого (тобто інновації). Він вважав, що в основі будь-якої економічної системи міститься джерело енергії, яке впливає на загальну рівновагу, порушуючи її. Тому повинна бути створена економічна теорія господарського розвитку, яка описує рух економічної системи від одного стану рівноваги до іншого та спирається на дію ендогенних, а не лише екзогенних чинників [111, с. 82-121]. На думку вченого, інновації та технології є не просто нововведенням, а фактором виробництва. Більше того, він визначав головним імпульсом господарського розвитку масове створення нових виробничих комбінацій, що призводить до економічного підйому економіки на основі конкуренції. Це, наприклад, ідея щодо виробництва нового блага, нової комбінації ресурсів, способу виробництва, технології, транспортування тощо. Вони витісняють застарілі форми організації, провокують процес руйнування і формують новий стан економічної системи. Поширення нововведень у різних формах, результатом яких є вплив на економічні процеси або безпосередньо на продукцію, становить підґрунтя динамічного економічного розвитку, основним суб'єктом якого є підприємець-новатор. При цьому процес економічного розвитку відбувається дискретно і стрибкоподібно, утворюючи цикл, що повторюється, оскільки економічна функція підприємця є дискретною і виконується доти, доки нова комбінація не перетвориться на рутину, не пошириться серед інших економічних суб'єктів, не стане загальноживаною, стандартною [64, с. 97-99, 116-117; 170].

Чільне місце у цьому контексті посідають також наукові дослідження Фрідріха Августа фон Хайека (1899-1992), який розробив неортодоксальну теорію спонтанного порядку. Він визначав ринок, як механізм вільного

обміну, що самостійно організовується, і відмічав, що суспільний і економічний розвиток відбувається стихійно, а не завчасно сплановано, суспільство повинно слідувати спонтанним силам і якомога менше піддаватися тиску і примусу. Більше того, дослідник стверджував, що економіка є складною системою, переважно через існування технічного прогресу, тому виважений контроль з боку держави є необхідним, щоб перебіг економічних процесів не перетворювався на хаос. Проте нав'язування економічній системі вектору розвитку може зашкодити її функціонуванню. Ф. фон Хайєк також відмічав, що в господарському середовищі існує безліч можливостей розвитку, які породжені існуванням конкуренції і підприємництва, але їх неможливо перебачити, оскільки вони реалізуються через процеси самоорганізації [127; 134].

Співзвучному такому підходу є ідеї Еріха Райнерта (1949 р.н.), який досліджував нерівномірний розвиток країн світу за умов глобалізації, засуджуючи політику неолібералізму. Він зазначав, що економічний розвиток країни можливий лише за умови одночасного використання політики державного втручання та протекціонізму, а не за рахунок вільної торгівлі. Більше того, він стверджував, що економічний розвиток залежить від видів діяльності країни, поділяючи їх на види діяльності зі зростаючою віддачою і спадною. Зокрема, сільське господарство, риболовство, видобувні галузі він відносить до видів діяльності зі спадною віддачою, оскільки з кожною додатковою одиницею вкладеної праці або капіталу вони будуть зумовлювати зменшення обсягу виробленої продукції та прибутку. А от галузь обробної промисловості, сфера послуг, розвиток високих технологій, навпаки, відносяться до видів діяльності зі зростаючою віддачою, забезпечуючи зниження собівартості виробленої продукції за рахунок зниження обсягу витрат в результаті збільшення обсягів виробництва. Для таких галузей виробництва характерна недосконала конкуренція і важливо розширювати ринку збуту, що втілюється у

здійсненні політики відкритості економіки розвиненими країнами, які спеціалізуються на цих видах діяльності. Проте, на думку, Е. Райнерта, джерелом успішного розвитку є не вільна торгівля, або політика відносних переваг, а «емуляція», тобто імітація країнами, що розвиваються, діяльності розвинених країн з метою вирівнювання, зниження залежності від передових країн та економічного розвитку [166, с. 14, 24-27].

У цьому контексті варто також відмітити Гарольда Адамса Інніса (1894-1952), який одним із перших досліджував засоби масової комунікації на рівні країни, імперії та цивілізації, розглядаючи їх, як ключові фактори формування культури та загального розвитку (посунувши аналіз економічних процесів на другий план), та намагався встановити взаємозв'язок між підйомами і спадами у давніх імперіях та певними видами медіа-засобів. На його думку, двигуном економічного розвитку є нові технології, які продукують появу нових засобів комунікації, а основні етапи розвитку суспільства – це усна мова, поява алфавіту, писемності, друкарського станка, винайдення електроструму, телеграфу, фотографії, радіо, телебачення, інтернету і т.п. При цьому засоби масової комунікації Г. Інніс розподіляє на дві групи: 1) тимчасові (епос, пісні, книжки) і 2) просторові (радіо, телебачення, газети, журнали). Відповідно до того, яку групу комунікацій переважно використовує країна, можна робити висновки щодо її культури та політики на певному історичному етапі. Більше того, економіст вважав, що саме периферія генерує зміни, оскільки частіше саме там продукувалися нові прогресивні засоби комунікації, які рухали цивілізації «вперед» [189, с. 565].

Ідеї Г. Інніса знайшли відображення в його послідовника – Маршала МакЛюена (1911-1980), який досліджував якісні зрушення в розвитку цивілізації на основі появи нових засобів комунікації, виділяючи три етапи розвитку: 1) первісна дописемна культура; 2) писемно-друкарська культура; 3) електронне суспільство. Більше того, він дійшов висновку, що

на сучасному етапі розвитку цивілізації поява електроструму надшвидко поєднала людей по всьому світу, перетворивши його на одне велике «глобальне село»: глобальне суспільство досягло такого рівня розвитку, за якого усі стали взаємопов'язаними та взаємозалежними по всьому світу, а зміни в одній частині планети мають вплив на добробут людей в усіх інших куточках Землі [155].

Важливо зауважити, що Освальд Шпенглер (1880-1936) теж визначає кожен культуру, як особливу, неповторну, унікальну та відмінну від будь-якої іншої, тим самим заперечує єдиний шлях розвитку, єдину ліній еволюції і підкреслює, що неможливо однозначно встановити універсальний закон розвитку для всіх культур світу, серед яких єгипетська, вавилонська, китайська, мексиканська, антична, індійська, арабська та фаустівська, і наголошує на тому, що всі вони не мають жодного відношення одна до одної. Більше того, кожна з них у різні часи проходила однакові стадії свого життєвого циклу: народження, зрілість і занепад. Вмираючи, культура перероджується у цивілізацію як стадію чи стан розпаду, в результаті чого запускається новий цикл розвитку. Відтак, на думку вченого, економічний розвиток набуває форми циклу, а не лінійного прогресу [180, с. 52-52, 149-150].

Таким чином, О. Шпенглер є прихильником концепції циклічного розвитку, яка розглядає існування культур як заміну цивілізації – незалежних один від одного циклів. На основі цього, учений робить акцент на можливості багатоальтернативного розвитку культур, суспільств, цивілізацій, відповідно до чого кожна країна повинна розглядатися виходячи з її історичного контексту, поділивши суспільства на дві групи: примітивні (які не розвиваються) та цивілізації [186, с. 92, 264, 271].

Послідовником ідей О. Шпенглера є Арнольд Джозеф Тойнбі (1889-1975), якому належить розробка теорії локальних цивілізацій за релігійною та територіальною ознакою, що проходять однакові фази від зародження до

загибелі. Проте, на відміну від усіх, А. Тойнбі вважає, що розквіт тієї чи іншої цивілізації відбувається за рахунок не економічної експансії чи не технічного прогресу, а саме в результаті культурного, духовного самовизначення індивідів.

Вченому належить розробка концепції «виклику-відповіді», за якою розвиток кожної цивілізації може відбуватися за різними сценаріями. Коли різним культурам одночасно кинути «виклик», то кожна з них прийме його, надавши різні «відповіді», тим самим визначить свій подальший розвиток. Цим А. Тойнбі підкреслює розходження в розвитку цивілізацій, оскільки лише деякі з них зможуть надати адекватну «відповідь» на поставлений перед нею «виклик», в результаті чого виникне нова цивілізація. Для деяких культур стане складно прийняти та розв'язати «виклик», відповідно до чого розвиток такої цивілізації уповільниться і буде знаходитися у стані застою. Більше того, для певних суспільств буде неможливо прийняти «виклик» і надати йому «відповідь», що призведе до загибелі такої цивілізації.

Варто також відмітити, що А. Тойнбі, намагаючись передбачити майбутній розвиток світу, звернув увагу на те, що важливою подією ХХ ст. стане вплив західної цивілізації на всі суспільства того часу, як перший крок до уніфікації світу в одну спільноту. При цьому, він зазначає, що бажання Заходу надати універсального характеру своїм цінностям, здійснення експансії і прагнення мати контроль над слабшими регіонами призводить до зіткнення цивілізацій – Західної з іншими сучасними її цивілізаціями [187, с. 177, 202-202].

Цю ідею розвинув Семюель Хантінгтон (1927-2008). На його думку, цивілізація – це найвища форма, перш за все, культурного розвитку, що відрізняє людину від інших біологічних істот. В умовах поглиблення процесів глобалізації країни споріднених культур зближуються, а країни відмінних культур, навпаки, віддаляються. Відтак учений стверджує, що в основі перебудови глобального простору лежить культурний принцип. На

цій основі він виділяє 7-8 цивілізацій: сінська, або конфуціанська, японська, індуїстська, ісламська, православна, західна, латиноамериканська та африканська.

На думку С. Хантінгтона, «універсальна цивілізація» ніколи не настане, в майбутньому світ буде формуватися значною мірою під впливом взаємодії декількох впливових цивілізацій з одночасним поглибленням відмінностей між ними. Це буде супроводжуватися посиленням конфліктів через відмінності, переважно – культурні особливості, які розділяють ці цивілізації. Згідно з поглядами С. Хантінгтона, майбутні конфлікти не будуть спричинені ідеологічними, економічними або політичними розбіжностями між державами. Він вважає, що основним полем боротьби стане культурний рівень, зокрема між різними цивілізаціями, і ця боротьба матиме найбільший масштаб. Центральною ідеєю такого конфлікту є взаємодія між Заходом, який перебуває на піку своєї могутності, та незахідними цивілізаціями. Більше того, на сучасному етапі незахідні суспільства вже не виступають як об'єкти західної колоніальної політики, а на рівних із Заходом прагнуть творити свою культуру та історію. Це супроводжується загостренням стосунків між країнами, зокрема, у формі війн. Фактично С. Хантінгтон звернув увагу на те, що попри те, що глобалізація має сприяти зближенню народів і цивілізацій, насправді ж інтеграційні процеси зумовлюють конфлікти між окремими цивілізаціями [138].

У цьому контексті заслуговує на увагу світ-системний аналіз економічного розвитку. Зазначений підхід був започаткований Фернаном Броделем (1902-1985), який досліджував феномен європейського капіталізму. На його думку, капіталізм виник як глобальний феномен, оскільки в його створенні брали участь декілька існуючих і взаємодіючих між собою світ-економік. Вчений першим ввів у науковий обіг термін «світ-

економіка», який, на відміну від світової економіки, брав до уваги тільки певну частину світу, економічно самостійну, самодостатню [116, с. 21].

Ф. Бродель вважав, що розвиток Західної Європи відбувався повторювано – спочатку у XIII ст., а потім у XVI ст., спричинивши в обох випадках серйозні політичні зсуви. Циклічний характер розвитку капіталізму дослідник пояснював впливом часового і просторово-географічного факторів на зміну економічної кон'юнктури, називаючи ці довгі періодичні коливання «столітніми трендами», кожний із яких характеризується розквітом та занепадом європейських капіталістичних світ-економік і переміщенням їх центру. На його думку, осередком першого сторічного тренду (XII – XVI ст.) була Італія з центром у таких торгових містах, як Венеція та Генуя; центром другого (XVI – кін. XVIII) – спочатку Іспанія та Португалія, а з 1650 р. – Голландія з центром в Антверпені та Амстердамі; центром третього сторічного тренду (кін. XVIII – поч. XX) стала Англія (м. Лондон); а у 1929 р. внаслідок певних економічних коливань центр змістився до США (м. Нью-Йорк).

Основою переміщення центрів світ-економік Ф. Бродель пов'язував не з послідовністю етапів господарського розвитку, за якою історія розвивається лінійно, починаючи з епохи рабовласництва, феодалізму, завершуючи капіталізмом, а із закономірністю розшарування світу, посиленням нерівності у світі, поділом на периферію та центр, який залежить від поставок з периферії. Виходячи з цього, він наполягав на ідеї нелінійності розвитку світової економіки, аналізуючи світ як одне ціле з одночасним існуванням декількох світ-систем, їх паралельним розвитком, синхронністю, взаємопов'язаністю та взаємозалежністю [116, с. 30-32].

У цьому контексті важливо відмітити Рауля Пребіша (1901-1986), який також розглядав світову економіку як сукупність сформованого декількома високорозвиненими індустріальними державами «центру» та «периферії», утвореної переважно з аграрних країн, які знаходяться в

економічній залежності від «центру» і втрачають значну частину своїх доходів, які перетікають у розвинені країни. Йому належить концепція «перифірійного капіталізму», відповідно до якої капіталізм країн «центру» суттєво відрізняється від капіталізму країн «периферії», який функціонує за зовсім іншими економічними законами і з самого початку не здатний до прогресу в умовах експансії, а відтак потребує глибинних трансформацій [163, с. 60, 61].

Андре Гундер Франк (1929-2005), досліджуючи економіку Латинської Америки, розробив концепцію залежної недорозвиненості регіонів, критикуючи теорію модернізації. Він вважав, що за рахунок експлуатації країн та активного використання ресурсів країн периферії, у розвинених країн-метрополій продовжує відбуватися економічний розвиток, тоді як нееквівалентний обмін маргіналізує країни, що розвиваються, відсталіми і робить їх залежними. Головною мірою учений апелював до теорії лінійно-стадійного розвитку У. Ростоу, заперечуючи те, що традиційне суспільство та недорозвиненість економіки це притаманні абсолютно всім країнам етапи розвитку. Дослідник зазначав, що різноманітні етнічні, національні, мовні, расові, соціальні, галузеві, вікові, професійні та інші меншини, є об'єктом несправедливості та неефективності економічного розвитку. Якщо скласти їх усіх разом, то вони, безсумнівно, становлять чисельну перевагу як на глобальному, так і на національному рівні. Він визначає «більшість», як еліту, яка має і використовує владу для визначення і просування (власного) «розвитку». Відтак «меншість» не отримує вигоди від (справедливого та ефективного) економічного розвитку, оскільки «розвиток» здебільшого є результатом роботи «більшості» і в інтересах самої «більшості». Таким чином, А. Франк стверджував, що «недорозвиненість» виникає через експлуатацію розвиненими країнами країн, що розвиваються, поділивши світ на дві частини: метрополія та периферія [126, с. 138-189].

Цю ідею розвинув Іммануїл Валлерстайн (1930-2019), сформувавши неортодоксальне бачення економічного розвитку глобальної економіки в рамках світ-системного підходу. Відповідно до цього була формована модель матричного розвитку цілісних, інтегрованих економічних систем неоднорідної Західної цивілізації, кордони якої постійно змінюються.

Заперечуючи стадійність та лінійність економічного розвитку, І. Валлерстайн стверджував, що сучасний світ характеризується асиметричною взаємозалежністю національних економік, відповідно до якої світ розколотий на такі три частини: 1) центр – домінуючий регіон капіталістичної світової економіки (США, Західна Європа, Японія), який спеціалізується на виробництві сучасних технологій, інформації і фінансового капіталу, наданні сервісу високого рівня; 2) периферія – джерело сировинно-матеріального і товарного експорту до країн центру; 3) напівпериферія – посередницькі між центром і периферією або перехідні економіки [194, с. 11, 12, 28].

На думку І. Валерстайна, західна світ-економіка сформувалася над реальними кордонами національних економік на основі торговельних зв'язків і головною передумовою до стрибка країн Заходу було саме територіальне розташування виробничих сил, а не технічні нововведення та інновації. Більше того, дослідник зауважував, що в системі світового господарства і економіці окремих територій існує певна ієрархія, заснована на функціонуванні механізму нерівності та експлуатації, відповідно до якого кілька індустріально розвинених капіталістичних країн експлуатують більшість менш розвинених і зовсім не розвинених, в результаті чого виникає ситуація несправедливого одностороннього перетікання ресурсів з регіонів, які розвиваються, до розвинених, що посилює дезінтеграційні тенденції та збільшує розшарування між багатими і бідними країнами [194, с. 11].

У контексті дослідження наукових підходів, що репрезентують нелінійний підхід до дослідження господарського слід звернути особливу увагу на сучасні потужні неортодоксальні підходи, представлені інституційною теорією економічних змін та економічною синергетикою, які більш докладно розкриті у наступних параграфах даного розділу дисертації.

Трактування господарського розвитку ученими-економістами, які не визнавали лінійно-стадіальний економічний розвиток, наголошуючи на його нелінійності та поліцентричності, узагальнено в табл. 1.2.

Таким чином, представлені в економічній літературі наукові підходи до дослідження господарського розвитку є досить розмаїтими. На нашу думку, їх можна класифікувати в контексті виокремлення прибічників еволюційно-стадіального підходу, прихильники якого наголошують на тому, що розвиток економічних систем відбувається еволюційно на основі послідовного закономірного проходження певних універсальних стадій, руху від нижчих до вищих стадій у відповідності з суспільним прогресом та дією всезагальних економічних законів. На противагу цьому прихильники нелінійного наукового підходу до трактування господарського розвитку наголошують на його циклічності та поліцентричності, цивілізаційній детермінованості, одночасному існуванні різних форм господарювання, а також нарощування дезінтеграційних тенденцій, на які зважали представники теорії світ-системного аналізу.

Таблиця 1.2

Трактування господарського розвитку у межах нелінійного підходу

Економічні теорії	Представники	Трактування господарського розвитку
<i>Еволюційна теорія інноваційно-підприємницького розвитку</i>	Й. А. Шумпетер	Розвиток нелінійний, переривчастий та нерівномірний, носить циклічно-хвилеподібний характер, відбувається через процес «творчого руйнування» застарілих форм виробництва і заміною їх на нові прогресивніші через впровадження підприємцями інновацій.
<i>Теорія еволюційного спонтанного саморозвитку</i>	Ф. фон Хайек	Ринок – складна система, механізм вільного обміну, який виникає і розвивається природно, спонтанно, еволюційно. Існує безліч векторів економічного розвитку, які породжені існуванням конкуренції і підприємництва, але їх неможливо перебачити, оскільки вони реалізуються через процеси самоорганізації.
<i>Теорія історико-економічного еволюціонізму</i>	Е. Райнерт	Економічний розвиток країн та регіонів залежить від основних видів діяльності, які для кожної країни специфічні. «Емуляція» країнами, що розвиваються, діяльності розвинених країн має призвести до вирівнювання їх рівнів розвитку економіки.
<i>Комунікаційні теорії розвитку</i>	Г. Інніс, М. МакЛюен	Джерелом економічного розвитку є нові технології і продуковані ними прогресивні засоби комунікації.
<i>Теорії паралельного цивілізаційного розвитку</i>	О. Шпенглер	Розвиток циклічний. Одночасно існує вісім ізольованих культур, кожна з яких у своєму розвитку пройшла стадії ранньої, пізньої культури і стадії цивілізації, як найвищої форми розвитку, після якої культура відмирає, і запускається новий цикл. Не існує універсального закону розвитку для всіх культур, кожна цивілізація унікальна і неповторна.
	А. Дж. Тойнбі	Розвиток кожної цивілізації відбувається циклічно, але за різними сценаріями відповідно до концепції «виклику-відповіді». Розходження в розвитку цивілізацій відбувається через те, що лише деякі з них зможуть надати адекватну «відповідь» на поставлений перед нею «виклик», в результаті чого виникне нова цивілізація.
	С. Хантінгтон	Розвиток нелінійний. Найвищою формою розвитку є цивілізація. Світ формується під впливом взаємодії декількох впливових цивілізацій з одночасним поглибленням відмінностей між ними. Глобалізаційні процеси зумовлюють конфлікти між цивілізаціями. В основі перебудови глобального простору лежить культурний принцип: країни споріднених культур зближуються, а країни відмінних – віддаляються.

Джерело: розроблено автором на основі [64; 93; 111; 116; 126; 127; 134; 138; 155; 163; 166; 170; 180; 187; 189].

Трактування господарського розвитку у межах нелінійного підходу

<i>Економічні теорії</i>	Представники	Трактування господарського розвитку
<i>Теорії світ-системного аналізу</i>	Ф. Бродель	Розвиток нелінійний. Світ – єдине ціле з одночасним існуванням декількох світ-систем, їх паралельним розвитком, синхронністю, взаємопов’язаністю та взаємозалежністю
	Р. Пребіш	Розвиток нелінійний. Відповідно до концепції «периферійного капіталізму», відповідно до якої капіталізм країн «центру» суттєво відрізняється від капіталізму країн «периферії», який функціонує за зовсім іншими економічними законами.
	А. Франк	Розвиток нелінійний. У той час, як у метрополіях відбувається економічний розвиток, у країнах експансії відбувається маргіналізація через нееквівалентний обмін капіталом між ними.
	І. Валлерстайн	Розвиток нелінійний, нестадійний, нерівномірний, відбувається паралельне становлення країн «центру», «напівпериферії», «периферії».

Джерело: розроблено автором на основі [64; 93; 111; 116; 126; 127; 134; 138; 155; 163; 166; 170; 180; 187; 189].

1.2. Інституційна теорія економічних змін

З останньої третини XIX ст. у світі загострилися проблеми циклічності, економічної нестабільності, зростав рівень безробіття та наростала соціальна напруга, що засвідчило неспроможність політики економічного лібералізму забезпечити ефективне функціонування ринку. Постала необхідність встановлення державного контролю над ринковими процесами, що і зумовило розвиток інституційного напрямку економічної теорії. Загально визнано, що його представники істотно розширили предметне поле дослідження господарського розвитку, залучивши до нього як економічні, так і позаекономічні фактори. Більше того, вони наполягали на дотриманні принципу історизму та еволюціонізму. Загалом інституціоналісти обґрунтовували необхідність державного врегулювання

провалів ринкового механізму на основі забезпечення ефективного контролю з боку уряду [6, с. 426].

Дослідження проблем економічного розвитку представниками інституційного напрямку було здійснено переважно науковцями в межах «старого» (Вебленівського) інституціоналізму. Зокрема, вони виходили з запропонованого Торстейном Вебленом (1857-1929) принципу «кумулятивної причинності». Він критикував статистичні дослідження, оскільки вважав, що економіка – це еволюціонуюча система, яка керується процесами кумулятивної послідовності. Відповідно до даної концепції, економічний прогрес відзначається тісною взаємодією різноманітних економічних та неекономічних явищ, які взаємно посилюють одне одного. Т. Веблен розглядав цивілізацію як систему інституцій, і виходив з того, що економічний розвиток тієї чи іншої країни неможливо пояснити за допомогою традиційної методології неокласичної економічної теорії. Учений обстоював необхідність застосування міждисциплінарного підходу, оскільки, на його думку, економічний розвиток залежить від соціокультурних чинників, зокрема, поведінки економічних суб'єктів, ментальність яких сформована в результаті тривалого виховання в межах певних успадкованих з минулого звичок, традицій, релігії, культури тощо, які або стимулюють розвиток економіки, або йому перешкоджають. Більше того, Т. Веблен в основі економічного розвитку виділяв дві групи факторів: технічний прогрес і сукупність інстинктів індивіда [191; 192; 193, с. 32].

Вихідні теоретико-методологічні засади вебленівського інституційно-еволюційного підходу у дослідженні природи, сутності та механізму реалізації інституційних змін в процесі суспільного та соціально-економічного розвитку отримали подальшу розробку в працях нової генерації представників традиційного інституціоналізму, яку репрезентують Дж. Ходжсон, Р. Нельсон, С. Уінтер та інші.

У цьому контексті передусім важливо відмітити лідера сучасного традиційного інституціоналізму Джеффри Ходсона (1946 р.н.), який запровадив концептуально новий підхід до пояснення економічних явищ та економічних змін на методологічних засадах еволюційної економічної теорії, започаткованої Т. Мальтусом і Ч. Дарвіном, а також на засадах творчого розвитку еволюційного шумпетеріанства. Він досліджував поведінку суб'єктів господарювання як еволюціонуючих суб'єктів, спираючись на концепцію «генетичної пам'яті» корпорацій та «рутинної поведінки», які розвивали Річард Нельсон (1930 р.н.) і Сідней Вінтер (1935 р.н.). У своїй фундаментальній праці «Еволюційна теорія економічних змін» (1982 р.) вчені глибоко дослідили поведінку фірм у контексті їхньої реакції на зміну ситуації на ринку, дали визначення поняття людських умінь, як сукупності скоординованих дій, що приводять до досягнення мети, а також поняття рутини, як стереотипної поведінки, регулярної і несвідомої реакції на мінливості зовнішнього середовища. На думку дослідників, саме на основі аналізу рутинної поведінки економічних суб'єктів, яка подібна біологічним генам, можна передбачити їхню реакцію на ту чи іншу ситуацію, оскільки фірми будуть діяти так, як діяли в подібних ситуаціях у минулому. При цьому Р. Нельсон і С. Вінтер наголошували на тому, що дотримання рутин дає можливість досягти максимально бажаного результату за мінімальних трансакційних витратах, оскільки поширення рутини перетворює її на норму. Водночас заміна рутини на іншу потребує значних зусиль і витрат, тому економічні суб'єкти погоджуються на зміну рутини лише у крайньому випадку. Відтак важливим методологічним підґрунтям сучасної теорії інституційних змін є твердження щодо залежності поведінки економічних суб'єктів від траєкторії їхнього минулого розвитку [135; 159].

Низку інституційних досліджень здійснив представник шведської школи Гуннар Мюрдаль (1898-1987), який також звернув увагу на те, що

економічний розвиток регіонів світу відбувається нерівномірно. На його думку, стабілізація світової економіки має здійснюватися на основі розгляджування суперечностей між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, а тому він наголошував на необхідності їх інтеграції. Досліджуючи причини низького економічного розвитку країн Південної Азії, учений доводив, що лише докорінна зміна соціальних і політичних інституцій через глибокі реформи можуть зумовити швидкий економічний розвиток цих країн і сприяти розв'язанню гострих соціальних проблем регіону.

Зауважимо, що Г. Мюрдаль є автором моделі кумулятивно-причинного розвитку, відповідно до якої панівні соціальні та політичні в країні інституції визначають її майбутній розвиток і, або стимулюють його, якщо інституційне забезпечення є ефективним, або дестимулюють економічний розвиток регіону у разі відсталості інституцій. Відтак прогрес може бути досягнутий лише у разі докорінної заміни застарілого інституційного впорядкування. На основі цього він намагався виділити основні причини відсталості країн, що розвиваються, і визначив, що усунення проблеми застарілості пануючих у тому чи іншому регіоні інституцій прискорить економічний розвиток країни і сприятиме розв'язанню гострих соціальних проблем регіону. Для цього є необхідним забезпечення «жорсткого» уряду та свідомого державного втручання в соціально-економічні процеси в країнах із економіками, що розвиваються [158].

У цьому контексті на увагу заслуговує концепція полюсів зростання представника інституційно-соціологічного напрямку в економічній теорії Франсуа Перру (1903-1987), який стверджував, що економічний розвиток більшою мірою відбувається в країнах центру, звідки певними «коридорами» розповсюджується на країни периферії. Він визначив розвинені країни, як полюс зростання, своєрідний генератор нововведень,

дифузія якого з країнами, що розвиваються, забезпечить ефективний загальний економічний розвиток [70, с. 13].

Ф. Перру також належить розробка теорії про «домінуючу економіку», відповідно до якої у кожній галузі є домінуючі фірми чи агломерації, які, маючи лідерство і владу, здатні впливати на решту гравців галузі на основі ефекту домінування. Саме вони, з одного боку, посилюють асиметричність відносин у галузі, але з іншого, – є джерелом економічного розвитку, оскільки на основі «ефекту залучення» змушують інших гравців галузі до співробітництва. На ефективність процесу залучення може впливати держава за допомогою спланованих довгострокових програм, відтак центром прийняття рішень стає уряд країни, що засвідчує важливість інституційного впорядкування економіки [162].

Проте варто відмітити, що попри те, що традиційний інституціоналізм показав необхідність міждисциплінарного підходу в дослідженні економічного розвитку, а також важливість врахування специфіки функціонування окремих країн, регіонів та націй, погляди його представників зазнали і значної критики, зокрема, щодо переважання описовості над реальним аналізом. Тому серед сучасних науковців панує думка, що більш довершене дослідження теорії економічного розвитку належить представникам напряму нового інституціоналізму, який включає в себе переваги як неокласичного напряму, так і традиційного інституціоналізму, звільняючись від їх недоліків.

Варто також зазначити, що і згадана раніше, класична теорія модернізації набула якісно нового змісту у 80-х рр. ХХ ст. Кожна ситуація розглядалася як унікальна з метою продемонструвати специфічність розвитку конкретних країн, активно використовувалася компаративістика, щоб визначити, чому, наприклад, одна і та сама інституція відіграє різну роль в окремих країнах, враховувалися історичні, культурні, природні

особливості та умови розвитку регіону, значна увага приділялася зовнішнім, міжнародним факторам.

Зокрема, чільне місце в контексті проблеми розходження траєкторій економічного розвитку належить очільнику інституційно-еволюційної течії нового інституціоналізму, розробнику нової економічної історії (кліометрії) та теорії інституційних змін Дугласу Норту (1920-2015), який у своїх дослідженнях робив акцент на визначенні впливу еволюції інституційного середовища на економічний розвиток. Він прагнув пояснити, чому розвиток різних країн відбувався за такими шляхами, що зумовлювало не їх зближення, а навпаки, розходження. Для цього Д. Норт одним із перших почав здійснювати аналіз і порівняння стратегій економічного розвитку у різних економічних системах [83, с. 80]

Д. Норт зауважує, що історичний розвиток країн потрібно аналізувати саме з точки зору інституційних змін, оскільки динаміка неформальних правил є важливим обмежуючим фактором. Тоді як формальні норми (наприклад, закони) піддаються швидкій зміні за допомогою політичних і юридичних рішень, неформальні норми, які існують протягом тривалого періоду існування людства у вигляді звичаїв, традицій, кодексів поведінки тощо, важко піддаються змінам. Більше того, формальні та неформальні правила повинні знаходитися у відповідності одне з одним, тобто бути «конгруентними». Якщо уряд запозичує формальні правила з-за кордону, здійснюючи «імпорт інституцій», то велика вірогідність того, що вони не будуть відповідати неформальним правилам цього регіону, що означатиме провал такого імпорту.

Учений також розвинув теорію Пола Девіда (1935-2023) про те, що інституції того чи іншого регіону, суспільства, країни залежать від раніше обраної траєкторії розвитку («path dependence»). У 1985 р. П. Девід опублікував статтю, у якій досліджував історію друкарських машинок, зокрема, феномен QWERTY-ефекту, відповідно до якого DSK-клавіатура,

яка дозволила б набирати текст на 20-40% швидше, ніж QWERTY-клавіатура, не набула очікуваної популярності. Проте у короткостроковому періоді виявилось, що вигідніше пристосувати друкарські машинки до вже існуючих навичок працівників, аніж навчити їх друкувати на іншій розкладці клавіатури [120]. Тому Д. Норт дійшов висновку, що саме інституції задають економічній системі певний вектор розвитку, з якого потім важко звернути, а на основі дослідження минулого економічного розвитку того чи іншого регіону можна здійснити прогноз, якою траєкторією зможе розвиватися країна в майбутньому [6, с. 567; 160].

Він також зауважував, що збільшення рівня трансакційних витрат обмежує економічний розвиток, а якщо трансакційні витрати малі, то економічний розвиток завжди відбувається за оптимальною траєкторією, а суспільство, відповідно, процвітає. Більше того, технічний прогрес і накопичення капіталу (фізичного і людського) мають прискорювати економічний розвиток автоматично [6, с. 570].

Д. Норт спільно з Д. Уолісом та Б. Вейнгастром було розроблено економічну концепцію інтерпретації історії, за яким вони виділили три типи суспільного устрою, або шляхи організації суспільства: примітивний суспільний устрій, система обмеженого доступу та система відкритого доступу. Дослідники зауважили, що рекомендації з економічного розвитку вироблені для одних країн (зокрема для систем відкритого доступу) не спрацьовують в інших через те, що суперечать принципам, які підтримують порядок у країнах. Система закритого доступу створює бар'єри до політичних та економічних важелів впливу. Відтак інституційні зміни відбуваються тоді, коли вони співзвучні з інтересами та обмеженнями тих, хто знаходиться при владі [55, с. 26-27].

Дарон Аджемоглу (1967 р.н.) та Джеймс Робінсон (1960 р.н.) намагалися визначити основні фактори, що сприяють економічному розвитку країн, та які навпаки – призводять до їх економічного занепаду.

Вони відкидали важливість географічного розташування, кліматичних умов, культурних особливостей. Найзагальнішою причиною занепаду націй Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон визначають екстрактивні економічні інституції, які не створюють населенню стимулів до заощадження, інвестицій та продукування інновацій. Разом із тим екстрактивні політичні інституції підтримують екстрактивні економічні інституції, зміцнюючи владу тих, хто має вигоду від екстракції. Це означає, що будь-яка економічна діяльність, яка перешкоджає інтересам правлячої еліти, буде придушена, в результаті чого у країні будуть відсутні будь-які економічні стимули, що врешті-решт призведе до економічної стагнації, а тому економічний розвиток буде заблоковано, і ці країни будуть далі біднішати [1, с. 320, 324].

Яскравим прикладом того, як процвітали екстрактивні інституції, є так званий реальний соціалізм, за якого існувала більшовицько-радянська еліта комуністичних лідерів, а усі некомуністичні елементи швидко придушувалися. Реальний соціалізм привносив дефіцитність планової економіки, екстенсивний характер економічного розвитку, наявність соціальної нерівності попри декларовану рівність в умовах існування системи партійних та адміністративних пільг і привілеїв, нехтування прав людини, заперечення прав власності та встановлення різноманітних видів екстрактивних інституцій. Усе це в сукупності призводило до бідності, а не процвітання, що засвідчила стагнація економічного розвитку Радянського Союзу, Камбоджі (правління червоних кхмерів 1975-1979 рр.), Китаю (правління Мао Цзедуна), Північної Кореї [1, с. 339]. У таких умовах економічний розвиток не може бути стійким. По-перше, через те, що стійкий економічний розвиток потребує інновацій, а інновації неможливо від'єднати від творчої деструкції, яку бояться еліти, що домінують над екстрактивними інституціями. По-друге, здатність тих, хто домінує над екстрактивними інституціями, отримувати великі доходи від розгалуженої

системи пільг та привілеїв за рахунок решти суспільства означає, що політична влада при екстрактивних інституціях дуже бажана, а це призводить до боротьби між багатьма групами за володіння нею, і як наслідок, до політичної нестабільності. Взаємодія між екстрактивними економічними та політичними інституціями створює замкнене коло, у якому екстрактивні інституції спрямовані на збереження своєї діяльності в подовженому періоді [1, с. 373].

Єдино можливим способом вирішення проблеми економічного та політичного занепаду є перетворення екстрактивних інституцій у інклюзивні, які підтримують права власності, забезпечують рівні умови для конкуренції та сприяють інвестуванню в нові технології та знання. Ці інклюзивні інституції сприяють економічному розвитку, на відміну від екстрактивних економічних інституцій, які орієнтовані на витягування ресурсів на користь обмеженого числа осіб і не спроможні захистити права власності чи стимулювати економічну активність.

Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон дають відповідь на наступне питання, чому інклюзивні інституції виникли в одних частинах світу й не створені в інших? Основні інституційні зміни, потрібні для основних економічних змін, відбуваються в результаті взаємодії між наявними інституціями й критичними збігами обставин (значними подіями, що порушують чинну політичну й економічну рівновагу в одній чи багатьох країнах). Проте шляхи інституційних змін відрізняються в різних країнах через інституційний дрейф. Відтак важко спрогнозувати, чи приведе конкретна взаємодія критичних обставин з реальними інституційними відмінностями до більш інклюзивних чи екстрактивних інституцій у тій чи іншій країні [1, с. 350, 373-378].

Дещо інший підхід до дослідження факторів економічного розвитку демонструє Ернандо де Сото (1941 р.н.), який зауважує, що кожна країна по-своєму унікальна, і не існує одного єдиного для всіх країн вектору

розвитку. Тому те, що Захід демонструє перспективний шлях розвитку, не означає, що країни, що розвиваються, повинні прагнути в усьому копіювати його і активно погоджуватися на все, що пропонують впливові міжнародні організації. На думку економіста, головне завдання, яке сьогодні стоїть перед країнами, що розвиваються, – стати ідеологічно незалежними від розвинених країн і навчитися самостійно визначати, що є дійсно необхідним для розвитку вашої країни. Більше того, важливими факторами економічного розвитку країн Е. де Сото визначає чітку специфікацію прав власності з одночасною лібералізацією контролю за веденням бізнесу з метою вивести значну частку нелегальної діяльності з тіні, дотримання принципу демократії при побудові ринкової економіки та надання громадянам можливості безпосередньо брати участь у процесі виведення країни, в якій вони живуть, зі стадії бідності та занепаду [179].

Теодор Шульц (1902-1998) аналізував проблеми нагромадження та використання людського капіталу, займався дослідженням функціонування економік країн, що розвиваються, і дійшов висновку, що такі країни можуть покращити своє становище не за рахунок природних ресурсів регіону, не від технічних нововведень, не за допомогою урядових реформ, а через розвиток людського капіталу, тобто від розвитку знань населення країни. Він вивчав вплив рівня освіти на економічний розвиток та економічну ефективність інвестицій у людський капітал. Країни, що розвиваються, за Т. Шульцом повинні усвідомлювати, що рівень їхнього розвитку безпосередньо залежить від таких позаекономічних факторів, як рівень освіти, рівень здоров'я індивідів, рівень розвиненості науки, зниження рівня злочинності тощо [169, с. 60].

Як зазначає Пилипенко Г., в традиційному інституціоналізмі (Т. Веблена) на передній план висувається інерційність, зумовлена повільною змінністю усталеного способу мислення людей, а в неоінституціоналізмі стверджується, що соціальні норми не задаються із зовні як правила

поведінки, а виступають результатом свідомого вибору. Раціонально діючий суб'єкт обирає варіант слідування нормам і правилам в силу можливості за рахунок їх прийняття економити зусилля на здійсненні оптимізуючої поведінки. Прагнучи реалізувати власний економічний інтерес, суб'єкти у ході своєї діяльності формують правила, що визначають доступ до обмежених ресурсів та механізм отримання доходів. В основі цих правил знаходиться інститут приватної власності, що створює чітко визначені стимули економічної діяльності і рамки, що її обмежують. Відтак, за умов існування інституційного впорядкування поведінка людей стає передбачуваною і визначеною, а це полегшує взаємодію і створює погоджені очікування при мінімальному обміні інформацією [71, с. 10].

Важливо також відмітити погляди критика так званого «трансцендентального інституціоналізму» Амартія Сена (1933 р.н.), який поставив під сумнів адекватність моделювання ідеального суспільного ладу на основі суспільного договору, оскільки він ігнорує погляди людей, які знаходяться за межами основної договірної групи («справедливого суспільства»). Більше того, він робить акцент на тому, що створити «справедливе суспільство» можливо лише на національному рівні, в межах країни, проте ніяк не в глобальному масштабі [172, с. 52-54].

А. Сен також вивчав економіку країн, що розвиваються з акцентом на необхідність розвитку людського капіталу, і у своїх дослідженнях дійшов висновку, що помилковим є прагнення спочатку забезпечити достатній економічний потенціал, а вже потім перейматися розвитком людей. На його думку, ця послідовність повинна бути оберненою, як у розвинених, так і в країнах, що розвиваються: якщо уряд хоче забезпечити своїй країні довготривалий економічний розвиток, потрібно, перш за все, подбати про достатній рівень інвестицій у людський капітал громадян цієї країни.

Відповідно до його концепції бідності та нерівності, під розвитком А. Сен розуміє процес розширення реальних прав і свобод людини,

аналізуючи показники валового національного продукту, доходів населення, темпів індустріалізації, технічного прогресу, рівня освіти та охорони здоров'я тощо. Більше того, він наголошує, що розвиненість країн потрібно аналізувати не за рівнем доходів населення, а за можливостями індивідів. Тому реформи, спрямовані на збільшення їх можливостей, наприклад, на покращення якості освіти та медичного обслуговування, підвищують якість життя індивіда та підвищують продуктивність праці, що, у свою чергу, створює можливість подолати бідність за рівнем доходу всіма жителями цієї країни і в загальному – стимулює економічний розвиток [171, с. 4-6].

Таким чином, аналіз поглядів представників інституціоналізму щодо трактування ними сучасних економічних змін є досить різноманітним та ґрунтовним, що узагальнено в табл. 1.3.

Таким чином, характерними ознаками інституційного підходу до дослідження господарського розвитку є наступні:

- 1) трактування економічного розвитку, як нелінійного;
- 2) трактування економічного розвитку, як багатоальтернативного, що неможливо передбачити, за яким вектором відбудуться ті чи інші зміни;
- 3) необхідність аналізу функціонування економік різних країн світу, враховуючи їх історичні, культурні, соціально-економічні особливості;
- 4) врахування принципу кумулятивної причинності, за яким різні економічні феномени підсилюють один одного;
- 5) наголошення на необхідності інституційного врегулювання та забезпечення розвитку економічних систем.

Таблиця 1.3

Трактування економічних змін представниками інституціоналізму

Автор	Характеристика економічних змін
Т. Веблен	Економічний розвиток залежить від поведінки економічних суб'єктів, ментальність яких сформована в результаті тривалого виховання в межах певних успадкованих з минулого звичок, традицій, релігії, культури тощо, які або стимулюють розвиток економіки, або йому перешкоджають (принцип кумулятивної причинності).
Г. Мюрдаль	Економічний розвиток нерівномірний, панівні соціальні та політичні інституції визначають майбутній розвиток і, або стимулюють його, якщо інституційне забезпечення є ефективним, або дестимулюють його у разі відсталості інституцій. Розвиток може бути досягнутий лише у разі докорінної заміни застарілого інституційного середовища.
Ф. Перру	Країни «центру» генерують нововведення, від якого вони «коридорами» розповсюджуються в інші країни. Відтак дифузія країн, що розвиваються, із країнами-новаторами забезпечить першим економічний розвиток.
Дж. Ходжсон	Інституційна концептуалізація економічного розвитку на методологічній основі сучасного творчо-спадкоємного продовження та модернізації вебленівського еволюціонізму.
Р. Нельсон, С. Вінтер	Економічний розвиток є подібним до біологічного та залежить від сформованого в минулому інституційного устрою, оскільки реакція суб'єктів господарювання на мінливості зовнішнього середовища зумовлена їхньою рутинною поведінкою
Д. Норт	Інституційне середовище визначає економічний розвиток. У цьому контексті розвиток різних країн світу відбувся не стільки шляхом їхнього зближення, скільки шляхом їхнього розходження.
А. Сен	Економічний розвиток залежить від рівня розвитку людського капіталу. Інвестиції у людський капітал громадян є джерелом довготривалого економічного розвитку країни.
Е. де Сото	Країни, що розвиваються, повинні усвідомлювати свою специфічність і унікальність. Беручи до уваги досвід ринкових демократичних перетворень вони не повинні копіювати у всьому країни Заходу.
Д. Аджемоглу, Дж. Робінсон	Економічно нації занепадають через те, що екстрактивні політичні інституції підтримують економічні й подавляють тим самим будь-які економічні стимули, які суперечать інтересам правлячої верхівки. Саме це перешкоджає економічному розвитку бідних країн.
Т. Шульц	Економічний розвиток залежить від рівня розвитку людського капіталу, а саме: освіченості населення, здоров'я індивідів, розвиненості науки тощо.

Джерело: розроблено автором на основі [1; 135; 158; 159; 161; 162; 169; 172; 179; 193].

Проте недостатньо уваги було приділено дослідженню дії механізмів, які зумовлювали біфуркації, рушійні сили економічного розвитку, та нестійкості як основної властивості сучасних економічних систем за умов

посилення глобалізаційних тенденцій, що було реалізовано в синергетичному підході.

1.3. Теоретико-методологічні новації синергетики в дослідженні економічного розвитку

Як вже було зазначено, в економічній літературі існують різноманітні підходи до трактування господарського розвитку. Проте, за умов посилення процесів глобалізації та нарощування дестабілізаційних тенденцій загострилася проблема нелінійності та непередбачуваності соціально-економічних процесів. Популярні у 50-60-х рр. XX ст. лінійні моделі економічного розвитку не виправдали себе, викликавши значну критику та необхідність перегляду економічної дійсності на основі визнання нестійкості економічних систем та багатоальтернативності, багатовекторності економічного розвитку.

В останній третині XX – початку XXI ст. відбулося формування нових філософсько-методологічних основ постнекласичної чи постмодерністської науки (науки епохи постмодерну), предметом дослідження якої стали надскладні, нерівноважні та еволюціонуючі системи, посилення методологічного плюралізму, міждисциплінарного підходу та синергетичних методів [23, с. 9].

Окреме місце в дослідженні проблематики сутності та різноманітності траєкторій розвитку посідає синергетичний аспект, який визначає економічний розвиток як закономірне і багаторазове повторення порядку та хаосу, або як процес історичної обумовленості на основі революційних та еволюційних змін [112, с. 9].

Як відомо, основні положення синергетики були сформульовані Германом Хакеном (1927 р.н.), який займався дослідженням відкритих,

здатних до самоорганізації систем. Сам термін «синергія» (у перекладі з давньогр. *synergós* – співпраця, сприяння, співучасть) означає комбіновану дію елементів складної системи, тобто її когерентність, або в загальному – концепцію цілісного сприйняття світу і його окремих систем. Учений вважав, що модель лінійного мислення зазнала кризи та повною мірою себе вичерпала з наступних причин: лінійний розвиток є безальтернативним, а якщо певні альтернативи розвитку виникали, то вони сприймалися лише як тимчасові та випадкові відхилення; глобальні процеси мають тенденцію повторюватися, а тому їх легко можна передбачити; нерівновага, нестійкість і хаос сприймалися як деструкція і такі негативні тенденції, які обов'язково мусять бути подолані. Більше того, панівний тоді механіцизм, як основний метод дослідження, був підданий значній критиці, оскільки було визнано, що більшість систем є відкритими, наприклад, біологічні та соціальні системи, які майже ніколи не знаходяться у стані рівноваги, а тому не можуть бути досягнені за допомогою механістичного методу сприйняття світу. Тому синергетика фактично передбачала вивчення одночасного функціонування окремих частин неупорядкованої системи, в результаті чого виникає самоорганізація, стохастичні процеси, хаос, і велика увага приділялася аналізу сукупності внутрішніх та зовнішніх чинників системи, а особливо – зовнішньому середовищу [132].

Чільне місце в розробці синергетики займають дослідження Іллі Пригожина (1917-2003) та його співавтора Ізабелли Стенгерс (1949 р.н.), які на початку 70-х рр. ХХ ст. отримали важливі результати дослідження спонтанного виникнення впорядкованих структур у галузі хімії. Вони відмітили, що одна й та сама система за різних експериментальних умов презентує різні форми самоорганізації. Наступні дослідження явищ самоорганізації у хімічній галузі надихнули І. Пригожина на створення власної загальної теорії самоорганізації, яку він називав як науку про складне, теорію переходу від хаосу до порядку, теорію дисипативних

структур. Учений відзначив, що будь-яка система містить у собі сукупність підсистем, які перебувають під постійним впливом флуктуацій, які, у свою чергу, виступають причиною біфуркацій. Більше того, траєкторія перебігу процесів у таких складних системах характеризується незворотною розвинутою і залежить від ентропії [77, с. 208].

Дослідженням синергізму в економіці займалися багато інших як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Зокрема, Вей-Бін Занг (1961 р.н.) зосередився на таких аспектах динамічних економічних систем, як нелінійність, нестійкість, біфуркації і хаос, запропонувавши для їх дослідження поняття «*синергетичної економіки*», у якій економічна еволюція трактується як незворотній процес, оскільки до цього часу економісти визначали економічну еволюцію як процес зворотній. Більше того, учений пояснює різницю між традиційною економічною теорією та синергетичним підходом в економіці. Він зазначає, що такі фундаментальні категорії, як раціональна поведінка, стійкість і рівновага не втрачають своєї важливості і в альтернативній теорії. Проте, синергетика охоплює й нові поняття, які традиційна економічна теорія не розглядає, наприклад поняття нестійкості та нелінійності розвитку, а також показує, що хаос лежить у природі будь-якої еволюціонуючої економічної системи. Тим самим В.-Б. Занг підкреслює той факт, що існування хаосу як такого унеможливорює побудову точних економічних прогнозів. Варто також відмітити, що значну роль у синергетичному підході відіграє математика, яка за допомогою рівнянь і моделей допомагає пояснити математично, що таке нестійкість, циклічний розвиток, хаос і т. п.

Економіст зазначає, що сучасні економічні системи, такі як ринки праці, грошово-кредитні ринки, системи перевезень і зв'язку, характеризуються наявністю хаосу на них і схильністю до непередбачуваних різких змін, які існуючі економічні теорії пояснити не в змозі. В.-Б. Занг показав, що економічні системи можуть проходити через

ієрархію нестійкостей, які виникають внаслідок зміни зовнішніх параметрів, унаслідок чого розвиваються все складніші структури [199].

Важливо відмітити Насіма Ніколаса Талеба (1960 р.н.), який присвятив свої дослідження проблемам ймовірності та випадковості подій, наслідкам зіткнення з хаосом, нелінійним реакціям на шоки. Дослідник зазначає, що світ складається з «крихкого», «невразливого» та «антикрихкого», сповнений нелінійними зв'язками, які означають, що одна маленька подія в одному місці може спричинити грандіозні наслідки для всього світу [86, с. 174].

За Н. Талебом, основною властивістю економічної системи є «антикрихкість», тобто здатність економічних систем витримувати виклики та після їх подолання, вдосконалюватися. На шляху до прогресивного розвитку економічну систему спіткає безліч непередбачуваних і невизначених подій, які учений називає «чорними лебедями», тобто аномаліями, яких ніхто не чекав [86, с. 103]. Поділяючи зміни на детерміновані (передбачувані) та недетерміновані (малоймовірні), Н. Талеб стверджує, що ефективність функціонування економічної системи можлива лише завдяки варіативності її станів, число яких зростає з появою антикрихкості, реалізація якої відбувається саме в результаті недетермінованих змін. Підтримка антикрихкості системою може бути здійснена на основі застосування інновацій та активізації нелінійного мислення [85].

У своїй праці «Чорний лебідь» Н. Талеб використовує приклад «ефекту метелика». Цікаве дослідження щодо того, що будь-яка динамічна система розвивається непередбачувано і хаотично, було проведено американським ученим Едвардом Лоренцом (1917-2008), що отримало назву «ефект метелика» (1972 р.). Дослідник прагнув визначити певні параметри, які дозволять йому сформулювати прогноз погоди, і дійшов висновку, що навіть за максимальної кількості інформації про погодні

умови місцевості неможливо встановити точний перебіг подій у близькому майбутньому. Він сформулював доповідь під назвою «Чи зможе розмах крил метелика в Бразилії викликати торнадо в Техасі?» і побудував математичну модель, яка довела, що навіть коли в системі відбуваються дуже несуттєві зміни, їх наслідки можуть бути дуже великими та вагомими для майбутнього розвитку системи, проте їх неможливо передбачити [86, с. 192; 152].

Варто відмітити, що проблематика застосування синергетичної теорії в аналізі природи економічних систем підіймається в працях ряду українських дослідників. Зокрема, Добронравова І. та Фінкель Л. займалися дослідженням проблем перехідних суспільств, у тому числі і модернізації українського суспільства. Вони відмітили, що головною проблемою українських реформ стало поняття «згортання вимірів», яке означає, що усталений тип мислення соціуму був спрямований на сприйняття лише вже існуючих соціальних інституцій і лінійних процесів, тоді як сучасні реалії демонстрували явища нелінійності, випадковості, нестабільності, невірноваженості, нестійкості, стохастичності, багатоальтернативності розвитку та невизначеності [41, с. 193].

Гальчинський А. (1935-2022) у своїх працях вказує на те, що міжсистемні трансформації базуються на логіці нелінійної динаміки. Кризи міжсистемних трансформацій відрізняються від змін, що відбуваються за традиційною циклічною динамікою «рівновага – криза – відновлена рівновага». Вони представляють собою зміни, які відбуваються за більш складною логікою: «порядок – біфуркація і хаос – виникнення якісно нового порядку». Цей «новий порядок» виникає з біфуркації та хаосу, тобто з перехідного стану системної невизначеності. В результаті майбутнє вже не базується на теперішніх основах і стає непередбачуваним. Це означає, що принципи причинно-наслідкового детермінізму та раціонального розвитку, які були характерні для попередньої системи, втрачають свою дію. Замість

цього, економіка у своїх трансформаціях набуває ознак розвитку складних неупорядкованих дисипативних (розпоросених) синергетичних систем [26; 28, с.12-13].

Більше того, Гальчинський А. зазначає: «...у фазі біфуркації та хаосу не лише виникають інноваційні сигнали, а й виявляються провідні інтегральні сили, які виступають організуючим началом інноваційних кореляцій. Ця позиція є дуже значущою в системному оновленні економіки, де саме на фоні кризи, поряд з дезінтеграційними процесами, відкриваються канали подолання протилежностей та їх конвергенції. У цьому разі під конвергенцією ми розуміємо конструктивну взаємодію різноякісних елементів перехідної (складної та неоднорідної за своїм змістом) синергетичної економічної системи. Саме конвергенція утверджується в умовах біфуркаційних процесів як базова взаємозалежність, реалізує себе як консолідуюча сила економічного процесу» [27; 28, с. 14].

Тарасевич В. досліджував концептуальні аспекти економічної синергетики і визначив, що об'єктом її вивчення є економіка як складана самоорганізована людиновимірна система, а предметом – закони, закономірності, механізми і форми економічної самоорганізації. Він також відмічає, що попри те, що економічна синергетика тісно пов'язана з економічною наукою, активно використовується міждисциплінарний підхід, який реалізується через вивчення взаємозв'язків і взаємозалежностей економічних і позаекономічних факторів і процесів.

Дослідник робить акцент на важливості характеру взаємодії економічної системи з зовнішнім середовищем, який має бути таким, щоб забезпечувати якісну еволюцію системи. Для цього необхідно, щоб внутрішня структура та механізми системи були настільки ж розвинені та ускладнені, як і рівень розвитку її зовнішнього середовища. Умовно кажучи, для ефективного розвитку національної економіки, потрібно, щоб її відкритість забезпечувала вищі темпи зниження її ентропії порівняно з

ентропією міжнародної економіки. На думку, В. Тарасевича, важлива не просто інтеграція країни в міжнародну економіку, а використання національними економіками переваг інтеграції для досягнення рівня самоорганізації і порядку, який буде перевищувати світові стандарти [87, с. 50, 59].

Гражевська Н. (1962 р.н.) вказує на необхідність оновлення дослідницького інструментарію для усвідомлення концептуальної складності, нелінійності та непередбачуваності сучасного економічного розвитку. Ця необхідність базується на перегляді методологічних підходів традиційного наукового знання і використанні міждисциплінарного підходу. Відзначено, що філософські досягнення синергетики мають перспективне значення в цьому контексті. Економічна синергетика доповнює, а не виключає, методологію традиційної економічної науки. Вона розширює можливості розуміння та позитивної зміни сучасної економічної реальності. Цей підхід дозволяє аналізувати економічний розвиток в новому «системному полі», зосереджуючи увагу на особливостях, які є характерними для сучасного етапу соціально-економічних змін, таких як нелінійність, нестійкість та нерівноважність. Зокрема, Гражевська Н. відзначає, що довгострокова стабільність сучасних економічних систем базується на їх нерівновазі, нестійкості та відкритості. Самоорганізація та саморозвиток є ключовими аспектами, під впливом ендогенних та екзогенних факторів еволюції. Це призводить до виникнення нового порядку або структури економічної системи через механізми кооперативної взаємодії [34, с. 26-28].

У цьому контексті Михайловська О. зазначає, що однією з важливих характеристик складних систем є емерджентність, тобто наявність особливих властивостей системи, які не можна пояснити лише властивостями окремих її компонентів, і які виникають внаслідок взаємодії цих компонентів через кооперативні ефекти, наприклад, когерентність –

узгодженість ритмів функціонування структур, яка досягається завдяки дифузійним і дисипативним процесам, що є проявом хаосу. При цьому система може переходити від хаосу до структури, або навпаки, на основі певних механізмів виникнення нових структур в процесі кооперативної когерентної взаємодії її елементів [63].

Вірченко В. (1981 р.н.) та Кузьменко А. (1987 р.н.) у своїх працях теж наголошують на важливості синергетичного підходу в дослідженні принципів функціонування сучасних економічних систем і зазначають, що застосування принципів розвитку складних систем, законів функціонування нелінійних відкритих середовищ, правил побудови на них складних структур, що неперервно еволюціонують, дозволяє сформувати новий конструктивний підхід до вирішення глобальних проблем, які постають перед сучасною економічною наукою у зв'язку з розгортанням сучасних соціально-економічних процесів.

Науковці стверджують, що економіка є нелінійною системою, схильною до флуктуацій, які підсилюють її нелінійність і породжують дискретність шляхів розвитку економічних систем. Це означає, що в даному середовищі можливий не будь-який шлях розвитку, а лише з визначеного обмеженого кола. Більше того, особливістю нелінійності є те, що попри певну кількість змін у середовищі може не відбутися переходу до нової якості. Для якісної зміни середовища економічної системи потрібно переступити певне порогове значення цих змін. При цьому перебіг процесів у самій системі є несподіваним, тому потрібно обережно ставитися до будь-яких прогнозів, що побудовані методом екстраполяції, оскільки найменша флуктуація може спричинити досить значне відхилення від побудованого прогнозу [20, с. 35-36].

Коломієць С. зазначає, що більшість реальних соціально-економічних процесів і відповідних їм математичних моделей є нелінійними. Неefективне управління економічною системою полягає у нав'язуванні їй

деякої форми організації, яка не відповідає її внутрішнім тенденціям та не є їй притаманною. Відповідно до синергетичної теорії що управління має бути орієнтоване на внутрішні процеси складної системи, на її власні закони самоорганізації та еволюції. При цьому важлива не сила впливу, а його узгодженість із власними тенденціями розвитку нелінійної системи, що зможе забезпечити самоуправління та самопідтримуваний розвиток [50, с. 219].

Мельник Л. (1948 р. н.) стверджує, що прогресивний розвиток економічної системи відбувається за рахунок нарощування вільної енергії (квазіенергії), яка виступає засобом синергетичного вдосконалення системи. Він також відмічає, що важливу роль у розвитку економічних систем відіграють соціально-економічні підвалини суспільства, оскільки існує чимало прикладів того, як різні країни, стартуючи з однакових позицій, демонстрували значно відмінні результати у своєму розвитку. Це означає, що конвертація вільної енергії економічних систем залежить від ефективності обраної траєкторії розвитку.

Більше того, на думку Мельника Л., важливим є не лише нарощування квазіенергії, а й те, що є джерелом її приросту та яким чином відбувається подальший розподіл енергії всередині системи між її елементами. Тому аналізуючи складні самоорганізовані системи, недоцільно робити висновки про функціонування системи в цілому по середньостатистичним показникам її підсистем [62, с. 364, 376, 378-379]. Він зазначає: «Наразі людство зазнає надзвичайно стрімких змін стану економічних систем. У такі періоди значну роль починає відігравати можливість контролювати спрямованість трансформаційних процесів» [62, с. 10].

Шевцова Г. також стверджує, що суттєвою характеристикою самоорганізованих систем є нелінійність, багатоваріантність і альтернативність розвитку. Якщо раніше домінуюча лінійна парадигма передбачала застосування універсального та відносно простого лінійного

математичного апарату, то для вирішення сучасних проблем традиційні підходи і концепції управління економічними системами (як на макро-, так і на мікрорівнях) все частіше виявляються недостатніми. Шевцова Г. зазначає: «Суттєво змінилося зовнішнє середовище, зросла його невизначеність, рухливість і агресивність. Звичні підходи і технології управлінської діяльності все частіше не спрацьовують, не встигають за динамікою змін. Економічні структури втрачають стабільність і ефективність, а відомі рекомендації адаптивного управління діють лише за певних умов і на обмежених інтервалах. Поведінка систем та їхнє майбутнє стають принципово непередбачуваними, а їхній розвиток (у тому числі й руйнування) здійснюється через випадковий вибір з безлічі альтернатив» [94, с. 32, 65].

Підсумовуючи вищезазначене, найважливішими положеннями синергетичного підходу до дослідження господарського розвитку можна виділити наступні:

1) трактування економіки, суспільства та людини як *складних, нестійких, відкритих і здатних до самоорганізації систем*, розвиток яких відбувається в результаті спонтанних і хаотичних подій, передбачити і спрогнозувати які майже неможливо, а елементи яких перебувають у постійній взаємодії з іншими підсистемами та її зовнішнім середовищем;

2) переміщення акценту з дослідження стану економічних систем і перебігу економічних процесів у статиці до вивчення їх *еволюційної динаміки*;

3) врахування *нестійкості та нерівноважності* економічних систем, що означає їх схильність до постійних *флуктуацій та бифуркацій*, зумовлених не лише впливом змін у зовнішньому середовищі, а й непередбачуваними змінами всередині самої системи, що відбуваються природнім шляхом;

4) відхід від негативного трактування поняття хаосу як руйнівного начала до визнання його як джерела розвитку економічної системи та можливості *виникнення порядку з хаосу*;

5) визнання факту *непередбачуваності майбутнього, незворотності та незмінності еволюції*, відхід від прагнень аналізувати події минулого, щоб спрогнозувати майбутнє;

6) відмова від лінійних моделей економічного розвитку та перехід до *багатоваріантності траєкторій розвитку економічних систем, багатоальтернативності шляхів розвитку історії людства*;

7) включеність елементів системи в загальний розвиток економічної системи, що характеризується визнанням людини себе як вагової частини цілого, тобто *гуманістичною та екологічною спрямованістю* перебігу економічних процесів та діяльності суб'єктів.

Аналіз поглядів представників синергетики щодо трактування ними господарського розвитку є досить різноманітним та ґрунтовним, що узагальнено в табл. 1.4.

Таким чином, посилення нестійкості економічного розвитку засвідчило факт нарощування дезінтеграційних тенденцій, в результаті чого науковці звернули увагу на одночасне існування різних форм господарювання, тим самим підкреслюючи поліцентричність та нелінійність розвитку економічних систем. Зокрема, чільне місце в дослідженні траєкторій економічного розвитку відводиться представникам неортодоксальних економічних теорій – економічної синергетики, які досліджували дію біфуркаційних механізмів як рушійної сили економічного розвитку та основної властивості сучасних економічних систем і наголошували на тому, що економічний розвиток є нелінійним, незворотним, багатоальтернативним і багатовекторним, який скеровується атракторами, складнопередбачуваний і неспрогнозований, оскільки нестійкість економічних систем посилюється в результаті активного

розгортання конвергентно-дивергентних процесів розвитку трансформаційних економік в умовах глобалізації.

Таблиця 1.4

Трактування господарського розвитку представниками синергетики

Автор	Трактування господарського розвитку
Г. Хакен	Більшість систем є відкритими, наприклад, біологічні та соціальні системи, які майже ніколи не знаходяться у стані рівноваги, а тому не можуть бути досягнені за допомогою механістичного методу сприйняття світу та лінійних моделей розвитку.
І. Пригожин, І. Стенгерс	Одна й та сама система за різних експериментальних умов може демонструвати різні форми самоорганізації. Траєкторія перебігу процесів у таких складних системах характеризується незворотністю розвитку і залежить від ентропії.
В.-Б. Занг	Економічна еволюція – це незворотній процес. Розвиток – нестійкий, нелінійний, хаотичний, непередбачуваний.
Н. Талеб	Прогресивний розвиток економічної системи відбувається внаслідок подолання «чорних лебедів» (непередбачуваних і невизначених подій), існування антикрихкості системи.
Добронравова І., Фінкель Л.	Важливу роль у розвитку економічних систем відіграють соціально-економічні підвалини суспільства.
Гальчинський А.	Припиняють дію принципи причинно-наслідкового детермінізму та раціонального розвитку, а економіка у своїх трансформаціях набуває ознак розвитку складних неупорядкованих дисипативних синергетичних систем.
Тарасевич В.	Розвиток економічної системи можливий лише тоді, коли внутрішня структура та механізми системи настільки ж розвинені та ускладнені, як і рівень розвитку її зовнішнього середовища.
Гражевська Н.	Надскладний процес, що поєднує організаційний вплив середовища та самоорганізацію економічних систем; реалізує не лише висхідні форми руху, але також і циклічні, зворотні, інверсійні процеси; постає нелінійним, багатоваріантним та характеризується необоротністю (властивістю економічних процесів самочинно протікати в певному напрямі без можливого природного повернення до вихідного стану) та спрямованістю (здатністю системи змінюватися в одних напрямках більше ніж в інших, що надає їй певного вектора руху).

Джерело: розроблено автором на основі [21; 26-28; 34; 41-43; 50; 62; 63; 77; 85-87; 94; 132; 199].

Трактування господарського розвитку представниками синергетики

Автор	Трактування господарського розвитку
Вірченко В., Кузьменко А.	Економіка є нелінійною системою, схильною до флуктуацій, які підсилюють її нелінійність і породжують дискретність шляхів розвитку економічних систем.
Михайловська О.	Економічні системи є емерджентними, містять у своїй структурі дифузійні та дисипативні процеси, які на основі когерентності та кооперативного ефекту її елементів спрямовують систему до хаосу, або навпаки з хаосу до структурованості.
Коломієць С.	Ефективне функціонування, самоуправління та самопідтримуваний розвиток нелінійної економічної системи можуть бути досягнуті лише на основі узгодженості зовнішнього впливу на систему з її внутрішніми тенденціями розвитку.
Мельник Л.	Розвиток економічної системи відбувається за рахунок нарощування вільної енергії (квазіенергії). Конвертація вільної енергії економічних систем залежить від ефективності обраної траєкторії розвитку.
Шевцова Г.	Поведінка економічних систем та їхнє майбутнє стають принципово непередбачуваними, а їхній розвиток (у тому числі й руйнування) здійснюється через випадковий вибір з безлічі альтернатив.

Джерело: розроблено автором на основі [21; 26-28; 34; 41-43; 50; 62; 63; 77; 85-87; 94; 132; 199].

Висновки до першого розділу

На основі аналізу та узагальнення методологічних засад і теоретичного змісту дослідження господарського розвитку отримано такі наукові результати.

Охарактеризовано еволюцію наукових підходів до дослідження господарського розвитку та виокремлено: (1) еволюційно-стадіальний підхід, репрезентований економічною теорією марксизму, історичним напрямом, соціально-інституційними теоріями економічного розвитку,

характерною ознакою яких є визнання стадійності, еволюціонізму, прогресу та універсальності останнього; (2) нелінійний підхід, представлений економічними теоріями та концепціями, представники яких визнають одночасне існування та взаємодію різних форм господарювання, поліцентричність та біфуркаційність їхньої нелінійної динаміки тощо (теорія інноваційного економічного розвитку Й. Шумпетера, еволюційного спонтанного саморозвитку Ф. фон Хайека, історико економічного еволюціонізму Е. Райнерта, комунікаційні теорії розвитку, паралельного цивілізаційного розвитку, світ-системного розвитку, неортодоксальні теорії економічного розвитку представників інституціоналізму та економічної синергетики).

Визначено, що представлені в економічній літературі теорії лінійного господарського розвитку зазнали значної критики з боку дослідників, які звертають увагу на те, що послідовне проходження універсальних стадій не характерне для всіх країн світу, базується на уявленні про односпрямованість історії, не враховує плюралізм інституційних та соціально-культурних чинників, прискорення та ускладнення розвитку сучасних економічних систем в глобалізованому світі.

Встановлено, що представники інституційного напрямку істотно розширили предмет аналізу господарського розвитку, включивши до нього як економічні, так і позаекономічні фактори, та збагатили методологію дослідження економічних трансформацій. При цьому інституційна теорія економічних змін заснована на принципах еволюційності та кумулятивної причинності, відповідно до яких економічний розвиток залежить від взаємодії різних позаекономічних феноменів, що підсилюють або послаблюють один одного. Представники зазначеного напрямку акцентують увагу на національних особливостях інституційних змін трансформаційних економік, зумовлених їхніми культурними, релігійними та історичними особливостями. Ідеться також про те, що панівні соціальні та політичні

інституції визначають майбутній економічний розвиток окремої країни, стимулюючи його якщо інституційне забезпечення є ефективним, або дестимулюючи такий розвиток у разі відсталості інституцій.

У контексті проблеми, що досліджується визначено теоретико-методологічну важливість напрацювань прихильників світ-системного аналізу, які звернули увагу на неможливість розуміння специфіки господарського розвитку окремих країн у відриві від аналізу світогосподарських процесів в цілому. Ідеться про необхідність дослідження сучасної глобальної світ-економіки як єдиної структурної цілісності, в межах якої розвиваються, взаємодіють і трансформуються кластери окремих взаємозалежних країн.

Обґрунтовано значний теоретико-методологічний потенціал синергетичного підходу до дослідження нелінійного економічного розвитку в контексті виявлення біфуркаційних механізмів трансформації сучасних надскладних економічних систем, посилення нестійкості та непрогнозованості їхньої динаміки. Застосування синергетичного підходу збагачує методологію дослідження господарського розвитку шляхом врахування відкритості, багатовекторності та поліцентричності здатних до самоорганізації економічних систем. У цьому контексті економічний розвиток трансформаційних економік є нелінійним, незворотним, біфуркаційним, багатоальтернативним, який складно передбачити і спрогнозувати.

РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ТРАЄКТОРІЇ РОЗВИТКУ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЕКОНОМІК

2.1 Сутність та особливості конвергентно-дивергентного економічного розвитку

Як було зазначено у попередньому розділі, сучасний економічний розвиток є надскладним та нелінійним, що зумовлює багатовекторність та непрогнозованість еволюції національних економік, які в динамічному контексті постають як трансформаційні економіки. Ідеться не просто про зміну станів економічної системи, а, насамперед, про трансформацію форм господарської життєдіяльності суспільства, що супроводжується суперечливим поєднанням тенденцій їхньої організації та самоорганізації [29, с. 82]. У цьому контексті актуалізуються дослідження сутності дивергенції та конвергенції економічного розвитку, які привертали увагу багатьох дослідників.

Важливо зауважити, що дослідження зазначених процесів у методологічному контексті було започатковано на основі еволюційного наукового підходу, заснованого на таких постулатах:

- економічні системи є не механізмами, а організмами, які володіють індивідуальними життєвими циклами;
- в основі економічного розвитку лежать трансформаційні механізми мінливості (здатності системи змінювати свої стани на основі виникнення випадкових ймовірнісних флуктуацій, які створюють специфічне «поле можливостей» майбутнього розвитку); спадковості (здатності системи повторювати свої характерні ознаки та особливості в ході наступних змін); природного добору, як основи конкуренції та інструменту пошуку (селекції) найбільш ефективних станів системи;

- економічний розвиток є необоротним процесом наростання складності, а економічні процеси є незворотними в часі, пізнати результат еволюції можна лише пройшовши її [29, с. 64-68].

Ще у 40-х рр. ХХ ст. П. Сорокін (1889-1968) розпочав вивчення процесів конвергенції Радянського Союзу та США на основі інституційних факторів їх розвитку. Він вважав, що, попри значні відмінності у радянській та західній економічних системах, насправді ж вони мають спільні цінності та схожі інституції, що у майбутньому, на його думку, призведе до формування змішаного типу економіки, яка буде поєднувати в собі домінуючу роль приватної власності і вільного підприємництва з одночасним виваженим управлінням економічними процесами зі сторони уряду [178].

Лауреат Нобелівської премії Я. Тінберген (1903-1994) вважав, що ідеальний суспільний лад настане у випадку конвергенції капіталізму та соціалізму, що призведе до впровадження політики вирівнювання, і як наслідок, – забезпечить зближення рівнів економічного розвитку різних країн світу. З сер. 1950-х рр. економіст почав займатися дослідженням проблем відсталості країн «третього світу» і наголошував на необхідності подолання розриву між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються. Відтак він визначав конвергенцію, як зближення країн Заходу і Сходу на основі того, що країни з соціалістичними економічними системами можуть запозичити у Західних країн принципи приватної власності, економічне стимулювання і ринкову систему, а країни з капіталістичними системами запозичать у Сходу ідею соціальної рівності, соціальної захищеності і планування економіки, на основі чого відбудеться створення бажаної структури світового господарства [185].

Дж. Гелбрейт (1908-2006), досліджуючи теорію конвергенції економічних систем, теж був прихильником того, що системи планування та організації виробництва при капіталізмі та соціалізмі мають схожість, що

є підґрунтям для зближення двох систем. Він заперечував той факт, що соціалістичні країни повинні підтримувати систему вільних ринкових відносин, а навпаки вбачав необхідність для таких економічних систем у концентрації планових відносинах капіталістичного типу, що забезпечило б їм пропорційний розподіл ресурсів. За Дж. Гелбрейтом, процеси конвергенції економічних систем – це процеси зближення систем, в результаті чого вони запозичують одна в одній найкращі принципи функціонування [129].

Варто також відмітити лауреата Нобелівської премії за дослідження теорії економічного розвитку Р. Солоу (1924 р. н.), який також досліджував процеси конвергенції країн, беручи до уваги динаміку рівня капіталоозброєності робочої сили, як основного фактору зближення бідних і багатих країн, і зробив висновок про умовну конвергенцію між ними, яка означає, що країни, які розвиваються, будуть розвиватися швидше розвинених країн і зможуть досягти рівня розвитку останніх за умови однакових структурних параметрів їх економік. Отже, конвергенція за Р. Солоу – це прагнення країн досягти єдиної траєкторії збалансованого розвитку [177].

А. Інкелес (1920-2010) тлумачив значення конвергенції, як Армагедону ХХІ століття. Він досліджував, яким чином конвергенція моделей інституційного розвитку впливає на формування загальних установок, цінностей, повсякденної поведінки населення різних країн, в залежності від того, як суспільства взаємодіють між собою і реагують на стандартизований тиск національного розвитку і глобальної модернізації. На його думку, Армагедон ХХІ століття проявиться у тому, що всі могутні цивілізації, у прагненні наздогнати рівень розвитку одна одної, а точніше – їх політичні та економічні системи – стають усе більш подібними, а населення всього світу продукує спільний для всіх країн і націй спосіб життя, мислення, цінності. А. Інкелес визначає конвергенцію, як

імовірність, а не обов'язкову закономірність; процес, за якого соціальні одиниці починають розвиток із різних позицій на певній шкалі організації, соціально-політичної структури або культури, а потім рухаються до певної більш спільної форми, що призводить до їх все більшої схожості один на одну [141, с. 7].

Проте на сучасному етапі концепція конвергентно-дивергентного розвитку економічних систем зазнала переосмислення вченими в контексті розбіжностей траєкторій розвитку економік різних країн та посилення глобальних біфуркацій. На думку прихильників нелінійного підходу до дослідження економічного розвитку, національні та глобальні економіки проявляють нестійкість як нелінійні системи, утримуючи різноманітні стаціонарні стани у своїй структурі. Оскільки біфуркаційний хаос передбачає широкий спектр можливих етапів розвитку та перетворень, велику роль у цьому процесі відіграє так звана «потенційна якість», що становить основу для нової структури. В таких умовах першорядне значення набуває якісна поведінка, а не кількісні розбіжності, і дослідження системи фокусується на її глибинних, глобальних характеристиках, ігноруючи локальні варіації [30, с. 20-21].

Зокрема, норвезький економіст, фахівець історико-економічного еволюціонізму Е. Райнерт (1949 р.н.) робить у своїх дослідженнях акцент на тому, що в економічному розвитку країни світу розходяться за різними траєкторіями, що потребує ефективного інституційно-організаційного впорядкування, оскільки глобалізація за своєю природою є несиметричною: одні країни спеціалізуються на видах діяльності зі зростаючою віддачою і це переважно розвинені країни, які повною мірою використовують позитивні наслідки глобалізації, а інші країни – на видах діяльності зі спадною, тобто фактично на бідності. Такі країни продовжують біднішати і відчувати на собі асиметричний вплив процесів глобалізації [166].

Учений стверджує, що ідеї основоположників економічної теорії, зокрема А. Сміта та Д. Рікардо, не є дієвими у сучасному світі. Зокрема, концепції відносних переваг та вільного ринку, відповідно до яких кожний суб'єкт спеціалізується на тому, що в нього найкращим чином виходить, та обмінюється результатами своєї праці з іншими, унаслідок чого досягається рівновага, є хибними. Наголошуючи на тому, що саме ці концепції – вільного ринку і спеціалізації – покладені в основу рекомендацій теперішніх радників Міжнародного валютного фонду і Світового банку країнам, що розвиваються, Д. Райнерт стверджує, що країні, яка має перевагу у сільському господарстві, краще мати неефективну власну промисловість, аніж не мати ніякої. Більше того, спочатку потрібно надати їй можливості розвитку (за допомогою державного втручання), оскільки саме промисловість створює багатство [166, с. 80-85].

Досліджуючи досвід Монголії, Е. Райнерт наводить цікавий приклад: за порадами фахівців СБ в цій країні всього за 2-3 рр. було знищено 90% промисловості, виробництво хліба зменшилося на 71%, книжок і газет – на 79%, зростали лише обсяги виробництва алкоголю і збір пташиного пір'я. Згодом Дж. Сакс, один із авторів шокової терапії, радник українського уряду, з 2000 р. – спеціальний радник Генерального секретаря ООН по боротьбі з корупцією, запропонував монголам спеціалізуватися на виробництві комп'ютерних програм. Але він не врахував той факт, що за межами столиці Улан-Батора доступ до електроенергії у країні мають лише 4% домогосподарств [166, с. 211-220].

Х. Сала-і-Мартін (1962 р.н.) сумісно з Р. Барро (1944 р.н.) розробили модель розповсюдження технологій, відповідно до якої країни, що розвиваються, запозичують технології у розвинених на основі конвергенції між ними. Учені довели, що умовна конвергенція можлива лише у випадку, коли структурні параметри економік країн однакові і якщо країни, що

розвиваються, мають реальні можливості імітації технології країни-лідера [114].

У зв'язку з цим зауважимо, що глобальний економічний розвиток та економічне зростання можуть зумовлювати процвітання окремих національних економік на основі їхнього зближення. Тобто у результаті глобалізації відбувається процес «дифузії» національних економік. Зазначений процес взаємозалежності зростання національних економік отримав назву «*нової конвергенції*» і виявляється у структурному зрушенні, зміст якого полягає у тому, що приблизно з 90-х рр. XX ст. темпи зростання доходів на одну особу у країнах, що розвиваються, підвищувалися та суттєво перевищували темпи зростання відповідного показника у розвинутих країнах, що свідчить про те, що відбувається зближення розвинутих країн і країн із ринком, що формується, та країн з ринком, що розвивається [33, с. 16].

Значний внесок у дослідження інтеграційних процесів в умовах глобалізації здійснив український економіст О. Білорус (1939 р.н.), зокрема, процесів неоконвергенції, яка означає постіндустріальну глобальну конвергенцію країн на засадах взаєморозвитку та взаємовпливу, а не односторонніх намагань одними країнами наздоганяти інші, тобто авангардні країни. Він зазначає, що «стара» конвергенція між капіталізмом і соціалізмом мала обмежені результати через її гальмування і блокування країнами-лідерами двох протилежних систем. Натомість серед основ нової конвергенції учений виділяє: однотипність ринків країн світу, їх інтеграція у глобальне середовище на основі здорової конкуренції, вільного переміщення людей, ресурсів і капіталу, усвідомлення загальнолюдських цінностей, верховенства права, демократії, необхідності захисту навколишнього середовища, підвищення соціальних стандартів життя тощо, що в загальному зближує їх [10, с. 57, 60].

Український економіст, фахівець проблематики соціально-економічної конвергенції Т. Бурлай зазначає, що концепція конвергенції в рамках процесів історичної глобалізації, яка була започаткована в середині 1940-х рр., згодом, отримала нове тлумачення і систематичне розширення, і тепер розвивається як теорія неоконвергенції. Вона базується на ідеї комплексного зближення, взаємного проникнення і споріднення соціально-економічних систем. У даний час, ця теорія набула ще більшої актуальності з точки зору теоретичних і прикладних досліджень економіки як складної людиновимірної системи, що самоорганізовується [13, с. 60-61].

На нашу думку, найбільш доцільно розглядати процеси конвергенції як взаємодоповнюючу тенденцію глобального розвитку разом із процесами дивергенції, тобто як дві взаємопов'язані детермінанти. Узагальнюючи вищезазначене (рис. 2.1), важливо сформулювати наступні визначення понять:

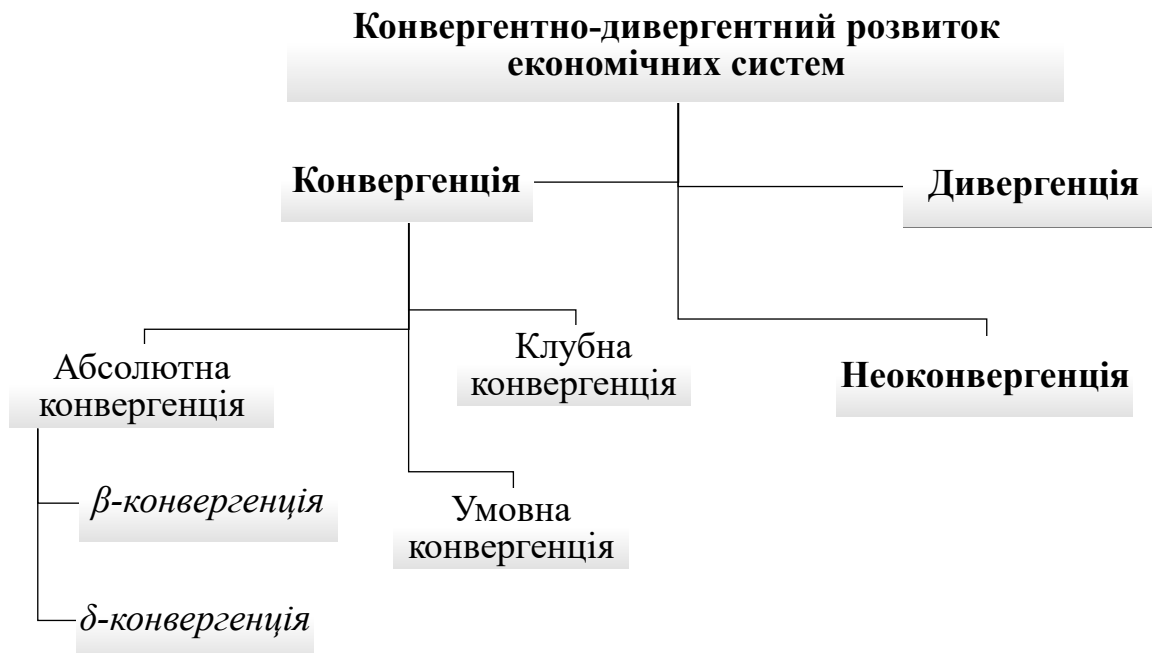

Рис. 2.1. Конвергентно-дивергентний розвиток економічних систем як складноструктурований процес

Джерело: розроблено автором на основі [12, с. 701; 33, с. 16].

- *Економічна конвергенція* (від лат. *convergo* – зближуватися, сходитися) – це процеси поступового зближення різних економічних систем і залучення на цій основі більшої кількості країн у загальносвітові процеси; термін використовувався більшістю дослідниками переважно як концепція, що передбачала зближення відмінних соціально-економічних систем (соціалізму та капіталізму); в економічній літературі розрізняють абсолютну, умовну та клубну конвергенцію.

- *Абсолютна конвергенція* означає, що зближення країн відбувається на основі поступового зменшення розходження одночасно між всіма країнами, незалежно від структурних відмінностей між ними. Існує два типи абсолютної конвергенції: *β -конвергенція* характеризує швидкість наближення більш і менш розвинених економік до рівноважного стану та передбачає в середньому вищі темпи зростання обсягів ВВП у менш розвинених країн; *δ -конвергенція* передбачає, що розрив параметрів розвитку економік, які конвергуються, постійно скорочується, що означає зменшення з часом дисперсії або варіативності відповідних індикаторів цих економік [12, с. 701; 14, с. 65];

- *Умовна конвергенція* означає, що зближення відбувається тільки між країнами, які мають *подібні структурні характеристики* економіки, ступінь інвестиційної активності, рівень розвитку технології, параметри економічної політики держави, зокрема, у випадку наближення темпів зростання ВВП на одну особу до певного стаціонарного стану, який визначається як загальний для всіх країн у цій групі та розраховується за найбільш розвиненою країною.

- *Клубна конвергенція* означає, що зближення може відбуватися лише у групі країн, які не тільки мають подібні структурні характеристики економіки, але й перебувають у близьких стартових умовах.

- *Неоконвергенція* – зближення рівнів соціально-економічного розвитку розвинених країн та країн, що розвиваються, на основі чого темпи

економічного зростання бідніших країн у середньому перевищують темпи зростання багатих країн [10].

- *Економічна дивергенція* (від лат. *diverte* – відхилятися, розходитися) – це об’єктивний еволюційний процес збільшення розриву між рівнями розвитку окремих країн, відхилення їх макроекономічних показників від середніх значень, а також поглиблення якісних відмінностей між національними економічними системами та моделями економіки [33, с. 16].

- *Конвергентно-дивергентний економічний розвиток* – сучасна тенденція світового господарського порядку, яка проявляється в одночасному розгортанні рівнорівневих інтеграційних та дезінтеграційних процесів. Зокрема, за умов посилення процесів глобалізації спостерігається значна відкритість і взаємозалежність національних економік, що свідчить про нарощування конвергентних тенденцій глобального розвитку. Але з іншого боку, глобальні потрясіння посилюють відставання одних економічних систем від інших, поглиблюючи дивергентні тенденції глобального розвитку. За цих умов економічні системи набувають рис нелінійності, динамічності, поліструктурності, постійної зміни їх векторів розвитку, тяжіють до глобальних біфуркацій, що супроводжується багаторівневими інституційними перетвореннями, як на національному, так і на глобальному рівнях.

- *Вектор економічного розвитку* (від лат. *vector*, «той, що несе») – напрям розвитку економічної системи, який відбувається за певною визначеною траєкторією, сформованою в результаті біфуркацій і скерованою атракторами, а також супроводжується якісними та кількісними змінами структури, що зумовлюють новий стан економічної системи. При цьому розвиток економічної системи визначається не стільки характером процесів її функціонування, скільки характером процесів, що в ній відбуваються [29, с. 84-85].

На наш погляд, конвергенція і дивергенція є не скільки взаємовиключними, скільки взаємодоповнюючими тенденціями розвитку сучасних економічних систем за умов глобалізації. Підтвердженням цьому є дані табл. 2.1, відповідно до яких за період 1995-2021 рр. ВВП групи країн, що розвиваються, зростав швидшими темпами, ніж ВВП розвинених країн, що підтверджує показник β -відхилення³. Останній розраховується як різниця між темпами зростання ВВП групи країн, що розвиваються, та темпами зростання ВВП групи розвинених країн. Додатне значення цього показника свідчить про існування позитивної тенденції вирівнювання рівнів розвитку менш розвинених і розвинених країн.

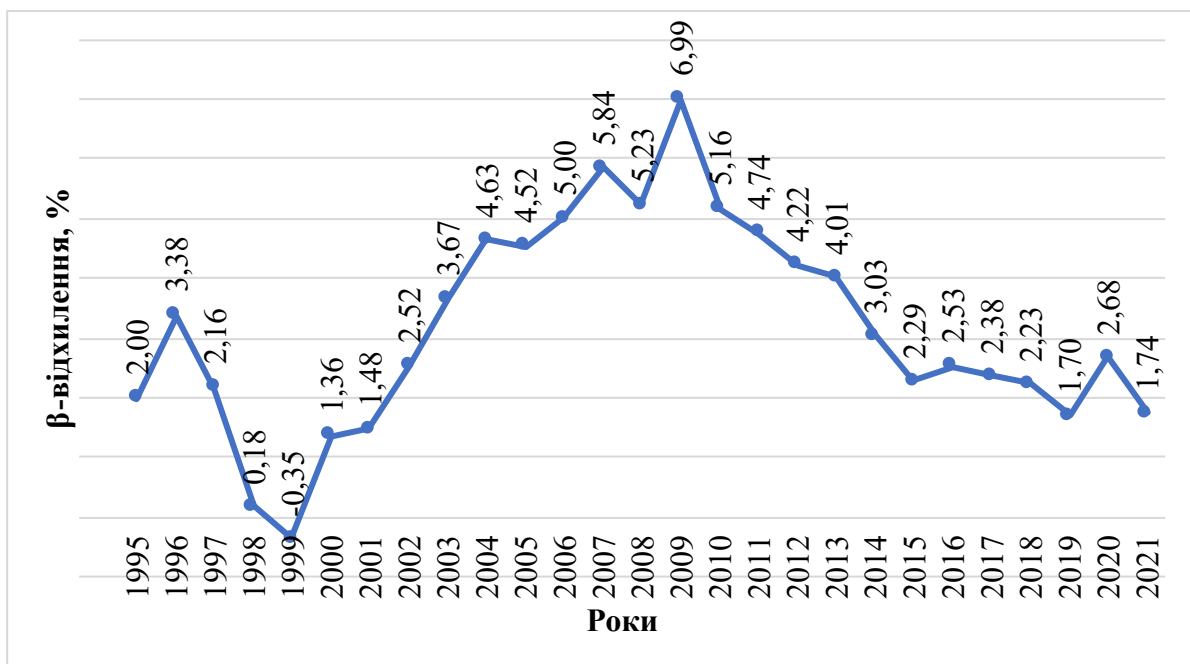

Рис. 2.2. Динаміка величини β -розриву між групою розвинених країн і групою країн, що розвиваються, %, 1995-2021 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [190].

³ У процесі дослідження автором було використано методологію Організації Об'єднаних Націй щодо класифікації країн світу за рівнем розвитку та поділу їх на 2 групи: (1) група країн, що розвиваються, куди включено 168 країн, (2) група розвинених країн, куди включено 65 країн світу.

Таблиця 2.1

Динаміка показників β - та δ - відхилення групи розвинених країн і групи країн, що розвиваються, за період 1995-2021 рр.

Рік	Темпи зростання реального ВВП, %		β - відхилення, %	Обсяги реального ВВП на одну особу, дол.		δ - відхилення, дол
	країни, що розвиваються	розвинені країни		країни, що розвиваються	розвинені країни	
1995	4,60	2,61	2,00	2113,529	25120,43	23 006,9
1996	6,17	2,79	3,38	2206,499	25712,24	23 505,7
1997	5,57	3,41	2,16	2291,435	26479,04	24 187,6
1998	2,95	2,77	0,18	2321,341	27111,61	24 790,3
1999	3,22	3,58	-0,35	2358,346	27987,78	25 629,4
2000	5,43	4,07	1,36	2447,65	29036,31	26 588,7
2001	3,16	1,68	1,48	2485,68	29425,18	26 939,5
2002	4,14	1,62	2,52	2549,881	29797,87	27 248,0
2003	5,82	2,15	3,67	2657,627	30335,56	27 677,9
2004	7,92	3,28	4,63	2825,643	31216,24	28 390,6
2005	7,34	2,82	4,52	2988,431	31979,72	28 991,3
2006	8,10	3,10	5,00	3184,192	32836,62	29 652,4
2007	8,56	2,73	5,84	3408,609	33587,49	30 178,9
2008	5,72	0,49	5,23	3553,864	33595,94	30 042,1
2009	3,50	-3,49	6,99	3627,713	32276,98	28 649,3
2010	7,99	2,83	5,16	3863,311	33062	29 198,7
2011	6,51	1,77	4,74	4057,523	33509,97	29 452,4
2012	5,48	1,26	4,22	4220,15	33796,4	29 576,2
2013	5,40	1,39	4,01	4386,045	34127,36	29 741,3
2014	4,94	1,91	3,03	4540,399	34659,84	30 119,4
2015	4,50	2,21	2,29	4681,434	35292,15	30 610,7
2016	4,26	1,73	2,53	4817,79	35767,47	30 949,7
2017	4,80	2,42	2,38	4982,48	36513,39	31 530,9
2018	4,55	2,32	2,23	5143,796	37249,72	32 105,9
2019	3,52	1,82	1,70	5263,28	37804,44	32 541,2
2020	-1,75	-4,43	2,68	5116,406	36186,02	31 069,6
2021	6,69	4,96	1,74	5412,072	38074,68	32 662,6

Джерело: розроблено автором на основі [190].

Разом з тим необхідно взяти до уваги, що в 2009 р. та у 2020 р. відсоткова зміна ВВП набула від'ємного значення у розвинених країнах (–3,49% та –4,43% відповідно). Водночас в менш розвинених країнах цей

показник був додатнім у 2009 р. (3,5%) та набув від'ємного значення в 2020 р. (-1,75%). Більше того, в 2009 р. показник β -відхилення набув свого максимального значення (6,99), а потім поступово зменшився до 1,7 в 2019 р., та незначно підвищився в 2020 р. (2,68), що засвідчує той факт, що кризові глобальні потрясіння не сприяють зближенню різних за рівнем розвитку національних економік у контексті їх β -конвергенції (рис. 2.2).

Щодо динаміки величини δ -відхилення, що розраховується як різниця між обсягом ВВП на одну особу групи розвинених країн і ВВП на одну особу групи країн, що розвиваються, та є свідченням процесів δ -конвергенції, то відповідно до результатів обчислень, наведених у табл. 2.1, величина обсягу ВВП на одну особу в обох групах країн у загальному мала тенденцію до зростання протягом аналізованого періоду, а величина δ -відхилення коливалася, зокрема спостерігалось збільшення показника з 2000 по 2007 рр. і з 2009 по 2019 рр. Постійне зростання величини δ -розриву свідчить про посилення процесів конвергенції країн, що розвиваються, з розвиненими країнами.

При цьому слід взяти до уваги, що в період глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. та пандемії COVID-19 (2019-2020 рр.) відбулося зменшення величини δ -відхилення, що свідчить про те, що глобальні потрясіння посилюють відставання країн, що розвиваються, від розвинених країн, а також збільшують рівень диференціації середнього ВВП між країнами, сприяючи процесам дивергенції (рис. 2.3).

Таким чином, з одного боку, вищі темпи зростання відносної більшості менш розвинених країн у порівнянні з розвиненими країнами підтверджують гіпотезу щодо β -конвергенції та сприяють трансформації світової економіки в єдину структурно-функціональну систему на основі посиленні конвергентних процесів. З іншого – відбувається зростання диференціації країн за показником величини доходів на одну особу, що підтверджує гіпотеза щодо δ -конвергенції і свідчить про існування

дивергентних процесів, а також засвідчує той факт, що в кризові періоді конвергентні процеси між країнами посилюються, а дивергентні навпаки – слабшають.

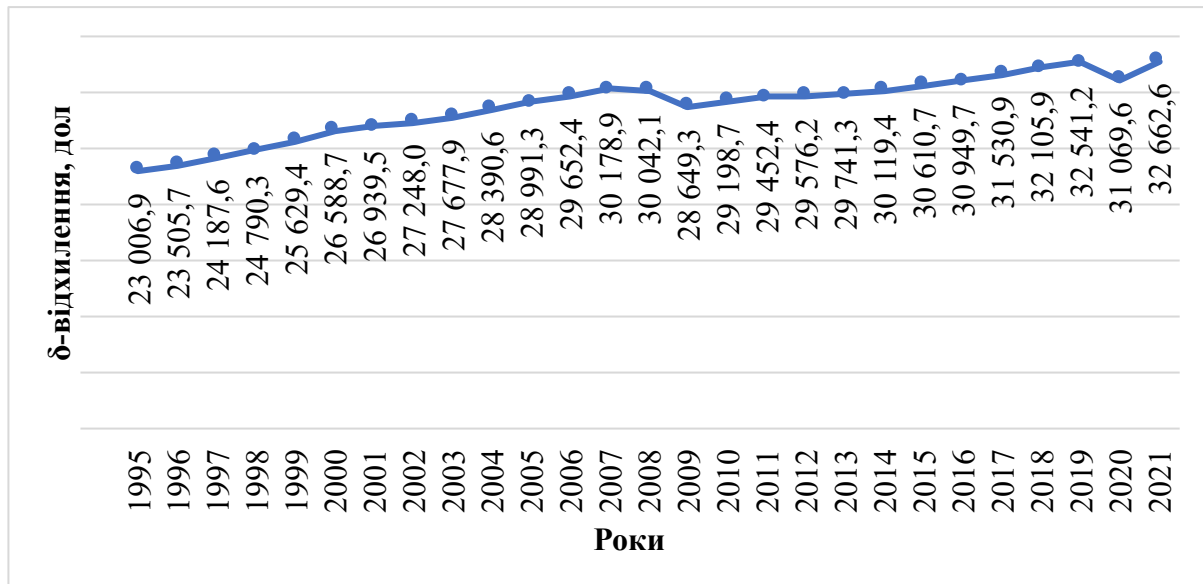

Рис. 2.3. Динаміка величини δ-розриву між групою розвинених країн і групою країн, що розвиваються, дол., 1995-2021 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [190].

У цьому контексті більш глибокому розумінню суперечливого поєднання конвергентно-дивергентного розвитку національних економік за умов глобалізації сприяє залучення до аналізу теоретичних здобутків сучасної інституційної теорії, що було досліджено та детальніше описано в наступних підрозділах дисертації.

2.2. Вплив глобальних біфуркацій на траєкторії еволюції трансформаційних економік

Сучасний суспільний прогрес є надзвичайно складним і суперечливим процесом, що складається з впливу різноманітних факторів і постійно змінюється на основі переходу від одної точки біфуркації до іншої. На цій основі сучасні економічні системи зазнають складних динамічних змін, пов'язаних з їх трансформаціями, які є загальною формою розвитку економічних систем на основі еволюційних та революційних змін, постійних переходів від стійкого до нестійкого стану системи і навпаки.

В рамках цього підходу еволюція розглядається як поступовий процес накопичення якісних та кількісних змін у параметрах системи, зростання її ентропії та нестійкості. Ці явища передують якісному (революційному) переходу та зміні системи, що відповідає новим умовам зовнішнього середовища. Після цього система знову вступає на шлях еволюційних змін, і цей цикл повторюється. Зазначається, що фундаментальна зміна економічної системи відбувається лише через розрив поступового розвитку, у вигляді стрибка, біфуркації або революції [29, с. 88-90].

У цьому контексті варто зауважити, що сучасний етап розвитку світової економіки в динамічному контексті може бути визначений як трансформація, зокрема, формування найвищого рівня економіки – мегаекономіки через трансформацію світової економіки у глобальну, що відбувається під впливом таких мегатрендів сучасного економічного розвитку, як глобалізація, фінансіалізація, інформатизація, інтелектуалізація та соціалізація, що виявляють себе у всіх сферах діяльності людства та визначають вектори економічного розвитку [7, с. 11-14]. Проте у дисертації акцент робиться на дослідженні екзогенних чинників розгортання конвергентно-дивергентних тенденцій за умов посилення глобалізаційних процесів, зокрема, глобальних біфуркацій.

Сучасні трансформації світового порядку руйнують не тільки конкретні форми його історичного втілення, а й фундаментальні підґрунтя, закладені Вестфальською системою, що поклала в основу міжнародних відносин суверенітет національних держав і принципи міжнародного права. Світ стоїть на порозі принципово нового світового порядку, де провідними гравцями виступають не тільки держави (суверенітет яких в умовах глобалізації розмивається) та їх об'єднання, а й також міжнародні корпорації. Принципово важливою особливістю сучасного процесу формування нового світового порядку є його глобальний характер, що означає об'єднання різнорідних, різнорівневих та різносферних перетворень в єдиний гібридний трансформаційний процес. Основними складовими цього гібридного процесу є співвідношення глобального і локального, війни і миру, технологічного і людського в усіх формах його прояву [19, с. 14].

Як зазначають фахівці Всесвітнього економічного форуму, ще декілька років тому небувалим потрясінням для всього людства стала пандемія COVID-19, соціально-економічні наслідки якої швидко переросли у надскладні кризи. Проте, незважаючи на всі важко засвоєні уроки про взаємозалежність країн у глобальних кризах, ніхто не міг передбачити масштаби нестабільності світової економіки, яка розгорнеться внаслідок повномасштабної війни, розв'язаної РФ в Україні, і стане найбільшим потрясінням для глобальної економіки [197, с. 4].

Відповідно до методики обрахунку реального світового ВВП Міжнародним Валютним Фондом, у 2022 р. приріст становив 3,2%, що означає світове падіння ВВП в порівнянні до 6% у 2021 р. Експерти МВФ прогнозують подальше падіння до 2,7% приросту ВВП у 2023 р. з подальшим поступовим відновленням. Цікаво відмітити, що ВВП країн, що розвиваються, зростає швидшими темпами, ніж ВВП розвинених країн.

Статистичні дані, що використовувалися при побудові графіків, подано в ДОДАТКУ А (рис. 2.4).

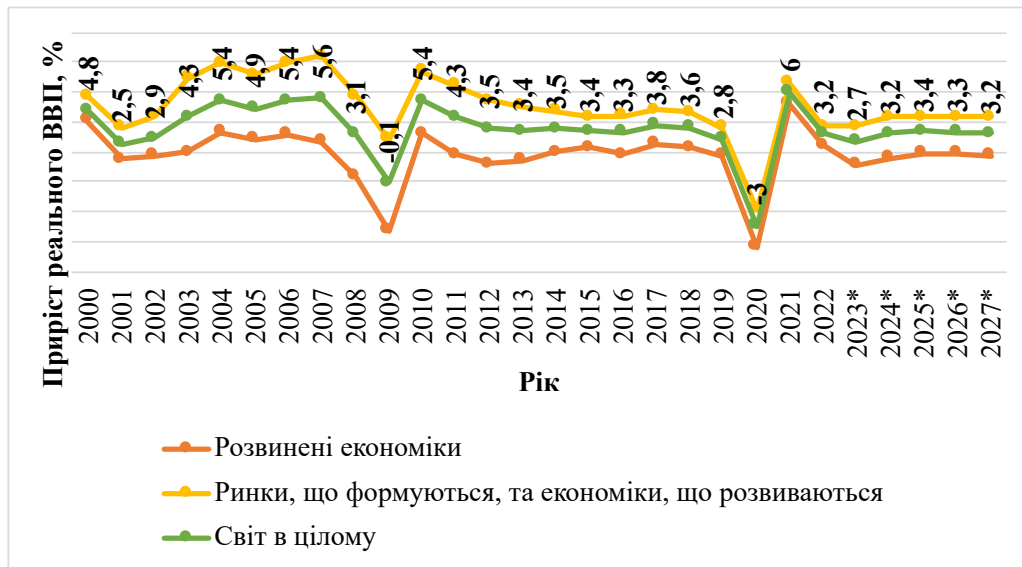

Рис. 2.4. Динаміка приросту реального ВВП, %, 2000-2027 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [144].

На рис. 2.5. зображено темп інфляції, який в цілому по світу досягнув рекордного значення на рівні 8,8%. Загалом, рівень інфляції по групі країн, що розвиваються, значно вищий, ніж у розвинених країнах.

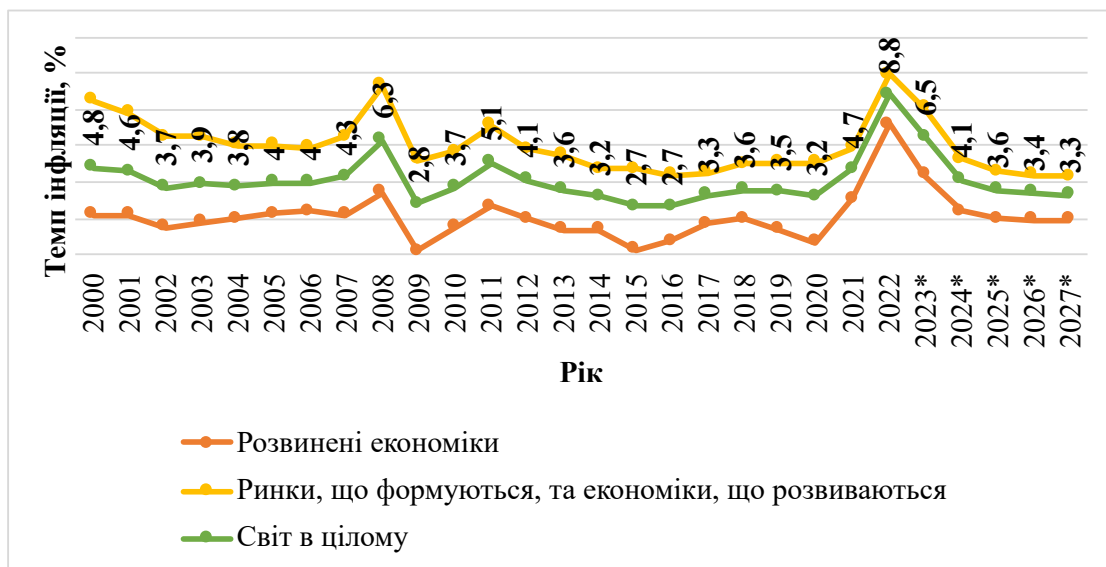

Рис. 2.5. Динаміка темпу інфляції, %, 2000-2027 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [143].

Якщо аналізувати вплив глобальних потрясінь на групи країн, то можна зазначити наступне (табл. 2.2):

Таблиця 2.2

Вплив глобальних біфуркацій на показники приросту реального ВВП та темпів інфляції

Зміни приросту реального ВВП, %									
Рік	2007	2008	Δ	2019	2020	Δ	2021	2022	Δ
<i>Розвинені економіки</i>	2,7	0,3	2,4	1,7	-4,4	6,1	5,2	2,4	2,8
<i>Економіки, що розвиваються</i>	8,4	5,7	2,7	3,6	-1,9	5,5	6,6	3,7	2,9
<i>Світ в цілому</i>	5,6	3,1	2,5	2,8	-3	5,8	6	3,2	2,8
Зміни темпів інфляції, %									
Рік	2007	2008	Δ	2019	2020	Δ	2021	2022	Δ
<i>Розвинені економіки</i>	2,2	3,4	-1,2	1,4	0,7	0,7	3,1	7,2	-4,1
<i>Економіки, що розвиваються</i>	6,5	9,3	-2,8	5,1	5,1	0	5,9	9,9	-4
<i>Світ в цілому</i>	4,3	6,3	-2	3,5	3,2	0,3	4,7	8,8	-4,1

Джерело: розроблено автором на основі [145].

1) Глобальна фінансово-економічна криза 2008 р.

У 2008 р. вплив кризи відчували на собі як розвинені країни, так і країни, що розвиваються. Проте, як показують обрахунки, зниження темпів приросту реального ВВП у країн, що розвиваються, було сильнішим, ніж у розвинених країнах (на 2,7% та 2,4% відповідно). А от темп інфляції у країнах з розвиненими економіками зріс (з 2,2% до 3,4%), а у країнах з економіками, що розвиваються, зріс на значно вищий відсоток (з 6,5% до 9,3%). Це свідчить про більшу вразливість країн, що розвиваються, до зовнішніх шоків та біфуркацій.

2) Спалах пандемії COVID-19 у 2020 р.

Унаслідок пандемії коронавірусу вплив кризи відчували на собі як розвинені країни, так і країни, що розвиваються. Проте падіння темпів реального ВВП у країн, що розвиваються, було слабшим, ніж у розвинених

країнах (на 5,5% та 6,1% відповідно), що є відмінним від наслідків впливу фінансово-економічної кризи. А от темп інфляції у країнах з розвиненими економіками, попри кризу зменшився (на 0,7%), а у країнах з економіками, що розвиваються, залишився незмінним. Вплив цього глобального потрясіння має суперечливий характер, оскільки вразив обидві групи країн.

3) Повномасштабне вторгнення РФ в Україну у 2022 р.

Вражаючі наслідки війни зумовили принципово інші результати обчислень. Падіння темпів реального ВВП у країн, що розвиваються, було сильнішим, ніж у розвинених країнах (на 2,9% та 2,8% відповідно). А темп інфляції досяг рекордного значення по всім групам: зріс на 4,1% у країнах з розвиненими економіками, та на 4% у країнах з економіками, що розвиваються.

Основний висновок, який демонструють ці обчислення, це те, що якщо наслідки фінансово-економічної кризи більшою мірою вразили країни, що розвиваються, пандемія COVID-19 – розвинені країни, то вторгнення РФ в Україну має глибокі наслідки для всього світу незалежно від рівня економічного розвитку країн.

Фахівці МВФ у щорічному звіті «World Economic Outlook 2022» зазначають, що світова економіка переживає нестабільний період і низку турбулентних викликів, економічні, геополітичні та екологічні зміни впливають на глобальні перспективи, а саме: російське вторгнення в Україну, криза вартості життя, спричинена постійним інфляційним тиском, що дедалі зростає, та уповільнення темпів економічного зростання в Китаї. Зокрема, вторгнення РФ в Україну продовжує потужно дестабілізувати світову економіку. Окрім того, що війна призвела до переміщення мільйонів людей, значних людських жертв і матеріальних збитків в Україні, вона зумовила серйозну енергетичну кризу в Європі, яка різко збільшує вартість життя і перешкоджає економічній діяльності. Зокрема, відбулося підвищення цін на газ та енергоносії, зниження довіри споживачів,

уповільнення темпів зростання виробництва через постійні перебої в ланцюгах поставок і зростання виробничих витрат, посилення інфляційного тиску. Найбільшого впливу зазнали сусідні економіки – країни Балтії та Східної Європи.

На думку, експертів МВФ, майбутнє світової економіки критично залежить від успішного калібрування монетарної політики, перебігу війни в Україні та можливості подолати нові сплески пандемії. Поетапне впровадження правильних заходів протягом наступних восьми років дозволить утримати макроекономічні витрати на прийнятному рівні. І нарешті, успішна багатостороння співпраця усіх країн запобігатиме фрагментації, яка може звести нанівець здобутки економічного добробуту за 30 років економічної інтеграції [198, с. хііі, 6-7].

Американський політичний експерт Ф. Закарія зазначає, що ми живемо у відкритій і динамічній глобальній системі, що створює для неї одночасно неабиякі переваги і вразливості, а тому повинні пристосовуватися до реалій дедалі більшої нестабільності. Що активніше розвивається економіка, що більше людей відчуває наслідки економічного розвитку, то більші ризики ми беремо на себе.

За умов пандемії COVID-19 більшість говорила про «деглобалізацію», країни намагалися ізолюватися одна від одної, суперництво лідируючих держав зійшло нанівець, а нерівність у світі ще більше посилилася. Проте Ф. Закарія відмічає, що якщо країни стануть економічно взаємопов'язаними та відкритими одна одній, вони зможуть сумісно розвивати методи співпраці та боротьби з глобальними викликами, тим самим підвищувати рівень життя окремих націй всередині країн [46].

В умовах сучасної глобалізації перед національними економічними системами трансформаційного типу, до яких належить і Україна, виникають нові загрози та виклики. Це потребує задіяння механізмів, які сприяли б посиленню міжнародної конкурентоспроможності та потенціалу

розвитку згаданих систем. Ефективне рішення у пошуках таких механізмів постає у форматі інтеграційних економічних угруповань, що гарантують національним господарствам відповідні інструменти інституційної та фінансово-економічної підтримки, підвищують їх стійкість до зовнішніх шоків впливів, спрощують внутрішньо-інтеграційні міждержавні перетікання ресурсів, у тому числі інвестиційних, технологічних і людських [14, с. 62].

Потрясіння останніх років – насамперед, війна в Україні та пандемія COVID-19 – відобразили і прискорили епохальну зміну світового порядку. Фахівці ВЕФ стверджують, що ризики, які є більш серйозними в короткостроковій перспективі прискорять інші глобальні загрози, з якими ми зіткнемося протягом наступних 10 років. І оскільки поєднання поточних криз відволікає увагу і ресурси від ризиків, що виникають у середньо- та довгостроковій перспективі, ми можемо зіткнутися зі зростаючим навантаженням на природні та людські екосистеми. Деякі з цих ризиків уже близькі до критичної точки, це переважно екологічні ризики, тому їх розуміння є життєвоважливим [197, с. 25].

Короткострокові глобальні ризики, згруповані за ступенем серйозності (2 роки):

1. Криза вартості життя (соціальний).
2. Стихійні лиха та екстремальні погодні явища (екологічний).
3. Геоекономічне протистояння (геополітичний).
4. Нездатність пом'якшити наслідки кліматичних змін (екологічний).
5. Розкол та поляризація суспільства (соціальний).
6. Екологічні інциденти великих масштабів (екологічний).
7. Нездатність адаптації до кліматичних змін (екологічний).
8. Широке розповсюдження кіберзлочинності та кібернетичної незахищеності (технологічний).
9. Криза природних ресурсів (екологічний).

10. Масштабна вимушена міграція (соціальний) [197, с. 14].

Довгострокові глобальні ризики, згруповані за ступенем серйозності (10 років):

1. Неможливість пом'якшити зміну клімату (екологічний).
2. Нездатність адаптації до кліматичних змін (екологічний).
3. Стихійні лиха та екстремальні погодні явища (екологічний).
4. Втрата біорізноманіття та руйнування екосистем (екологічний).
5. Масштабна вимушена міграція (соціальний).
6. Криза природних ресурсів (екологічний).
7. Розкол та поляризація суспільства (соціальний).
8. Широке розповсюдження кіберзлочинності та кібернетичної незахищеності (технологічний).
9. Геоекономічне протистояння (геополітичний).
10. Екологічні інциденти великих масштабів (екологічний) [197, с. 29].

Британський журналіст П. Мейсон теж наголошує на тому, що людство має перейти до «найвищого посткапіталістичного проекту», який називає «Проект Нуль». Чому саме «нуль», тому що ця система передбачає виробництво товарів і послуг з нульовими граничними витратами, скорочення затрат праці якомога ближче до нуля, безвуглецеву енергетичну систему і сталий розвиток. Основними цілями цього Проекту, П. Мейсон виділяє: по-перше, скоротити викиди вуглецю, щоб запобігти енергетичній кризі та пом'якшити хаос, викликаний кліматичними змінами; по-друге, стабілізувати фінансову систему шляхом її соціалізації, щоб старіння населення, кліматичні зміни та борговий тягар не зруйнували світову економіку; по-третє, забезпечити високий рівень матеріального процвітання та добробуту для вирішення основних соціальних проблем, таких як низький рівень здоров'я, соціальна залежність, сексуальна експлуатація та погана освіта, низький рівень життя; по-четверте,

забезпечити розвиток інформаційно-комунікаційних технологій і стимулювати розробку інновацій, спрямувавши технології на скорочення необхідних затрат праці, щоб сприяти швидкому переходу до автоматизованої економіки [153, с. 236, 239].

Аналізуючи рейтинг Індексу глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index) 2019 р. (*останній рік, за даними якого було здійснено рейтингування країн світу*), відповідно до якого низка країн, що розвиваються, та країн з трансформаційною економікою демонструють вражаючі результати за цим показником на терені скорочення розриву з розвинутими країнами за індикатором ВВП на одну особу. Ідеться про групу так званих інноваційних країн (*innovation-driven economies*), а саме: Південну Корею, Тайвань, Ізраїль, Ірландію, Словенію, Естонію, Чехію та ін., а також країни, які знаходяться на етапі переходу до інноваційної стадії (Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина та ін.). Водночас значна кількість країн, зокрема Вірменія, Болгарія, Китай, Єгипет, РФ, Тайланд, Перу та ін., належить до групи ефективного використання наявних ресурсів. На етапі переходу до цієї стадії знаходиться і Україна, а також Алжир, Казахстан, Азербайджан, Нікарагуа, Венесуела та ін. Це свідчить про те, що багато країн конкурують саме за рахунок ресурсних та факторних переваг, а не інновацій, що свідчить про існування диференціації між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, і про збереження технологічного та інноваційного розриву між ними (табл. 2.3) [182].

До складу Індексу глобальної конкурентоспроможності входять зокрема такі субіндекси, як «Інноваційний потенціал» та «Наукові дослідження та розробки». На рис. 2.6 і рис. 2.7 зображено оцінки окремих країн за цими показниками за два періоди: докризовий 2007 р. і сучасний 2019 р. Зокрема з рис. 2.6 видно, що у 2007 р. лідерами за інноваційним потенціалом були такі країни, як Японія (5,9 балів), США (5,72 бали), Німеччина (5,51 бал), Англія (4,89 бали), Канада (4,82 бали) та ін.; в галузі

наукових досліджень і розробок – Канада (5,98 балів), Англія (5,96 балів), США (5,49 балів), Естонія (5,29 балів), Корея (5,22 бали) та ін. Тобто це високорозвинені країни, країни «великої сімки», країни-інноваційні лідери, країни з «ядерними економіками», які активно продукують інновації і впроваджують високі технології в економіку, що робить їх конкурентоспроможними серед інших країн [181].

Таблиця 2.3

**Групування країн в межах їхнього рейтингування за Індексом
глобальної конкурентоспроможності ВЕФ, 2019 р.**

№	Стадія	Країни
3	<i>Економіка, заснована на інноваціях (innovation-driven economies)</i>	Австралія, Австрія, Бахрейн, Бельгія, Канада, Кіпр, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Гонг-Конг, Ісландія, Ірландія, Ізраїль, Італія, Японія, Південна Корея, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Португалія, Катар, Сінгапур, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Тайвань, ОАЕ, Англія, США
2/3	Перехід від стадії «ефективності використання ресурсів» до стадії «інноваційних країн»	Аргентина, Чилі, Коста-Рика, Хорватія, Угорщина, Латвія, Ліван, Литва, Малайзія, Маврикій, Оман, Панама, Польща, Румунія, Саудівська Аравія, Сейшельські острови, Словаччина, Тринідад і Тобаго, Туреччина, Уругвай
2	<i>Ефективне використання ресурсів (efficiency-driven economies)</i>	Албанія, Вірменія, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Болгарія, Кабо-Верде, Китай, Колумбія, Еквадор, Єгипет, Сальвадор, Грузія, Гватемала, Індонезія, Іран, Ямайка, Йорданія, Мексика, Чорногорія, Марокко, Намібія, Парагвай, Перу, РФ, Сербія, Шрі-Ланка, Тайланд, Туніс
1/2	Перехід від стадії «використання наявних ресурсів» до стадії «ефективності використання ресурсів»	Алжир, Азербайджан, Бутан, Бруней, Гондурас, Казахстан, Кувейт, Монголія, Нікарагуа, Нігерія, Філіппіни, Україна, Венесуела, В'єтнам
1	<i>Використання наявних ресурсів (factor-driven economies)</i>	Бангладеш, Камбоджа, Камерун, Чад, Конго, Ефіопія, Гамбія, Гана, Гвінея, Зімбабве, Індія, Кенія, Киргизстан, Мадагаскар, Молдова, Мозамбік, Непал, Пакистан, Сенегал, Таджикистан, Танзанія, Уганда, Ємен, Замбія

Джерело: розроблено автором на основі [182].

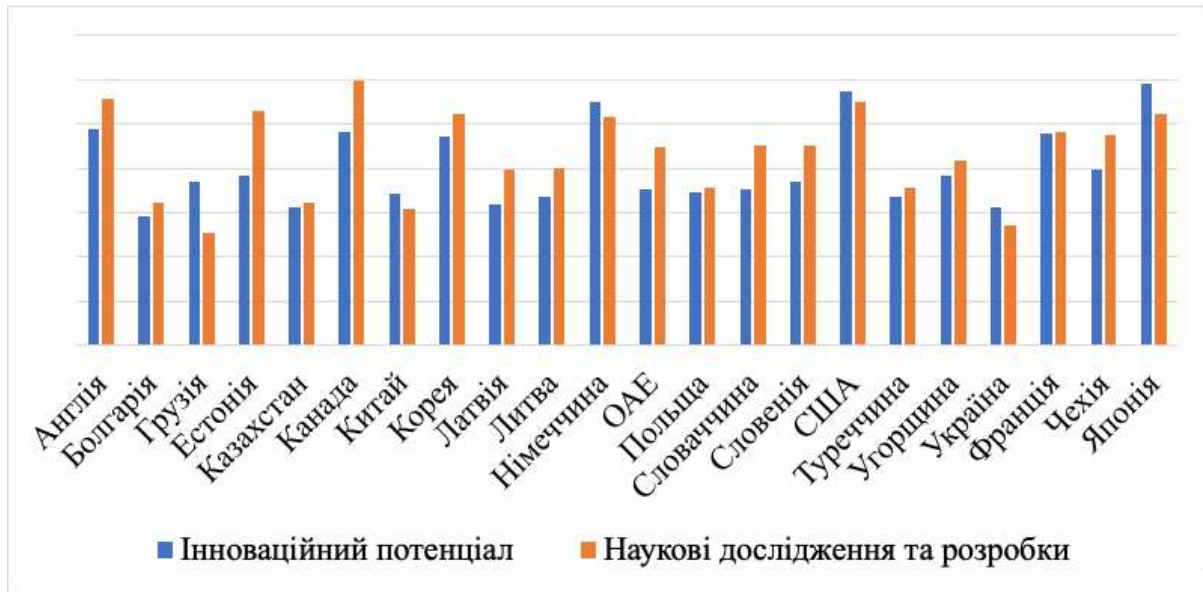

Рис. 2.6. Аналіз окремих субіндексів з Індексу глобальної конкурентоспроможності по країнам світу, 2007 р.

Джерело: розроблено автором на основі [181].

З рис. 2.7 видно, що у 2019 р. лідерами за інноваційним потенціалом є Корея (92,8 бали), ОАЕ (91,9 бали), Німеччина (86,8 балів), США (84,1 бали), Китай (79,1 бали) та ін.; в галузі впровадження наукових досліджень і розробок лідерами є Японія (86,2 бали), Литва (81,5 бали), Латвія (79,7 балів), Естонія (78,8 балів), США (74,3 бали) та ін. Варто відмітити, що змінилася методика обрахунку субіндексів: якщо раніше значення показників коливалися в межах від 0 до 10, то наразі – від 0 до 100. При цьому, цікавим є той факт, що до 5-ки лідерів за впровадженням ІТ є прибалтійські країни, які мають низьку розвиненість інноваційного потенціалу (42-52 бали), проте активно використовують і впроваджують технології, які продукують інші країни. Це демонструє позитивний вплив транскордонної міграції ІТ між країнами [182].

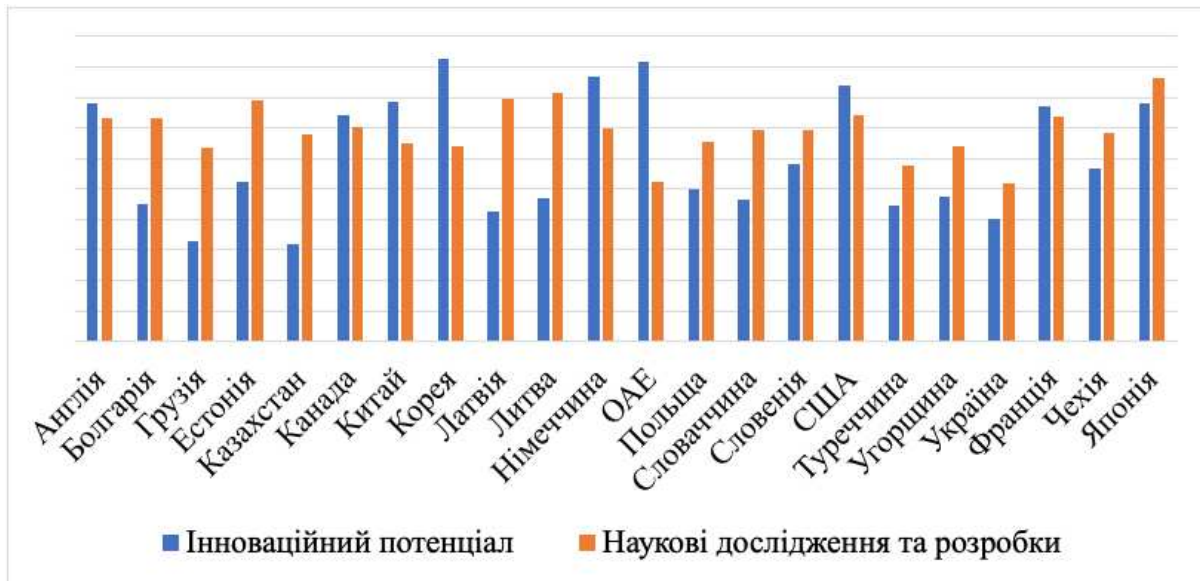

Рис. 2.7. Аналіз окремих субіндексів з Індексу глобальної конкурентоспроможності по країнам світу, 2019 р.

Джерело: розроблено автором на основі [182].

Можна зробити висновок, що лідируючі позиції по цим показникам займають високорозвинені країни. А розмиття кордонів між країнами світу за умов посилення процесів глобалізації дає можливість транскордонному руху ІКТ. Країни, які не спроможні генерувати інновації, не мають достатнього інноваційного потенціалу, натомість можуть активно використовувати інноваційні розробки інших країн. У цьому контексті актуалізації набуває інституційне забезпечення впровадження таких технологій у інших країнах світу. Це в теорії повинно було б сприяти конвергенції між країнами, що розвиваються, та розвиненими країнами, проте в реальності спостерігається поглиблення розривів в інноваційному розвитку між країнами, що засвідчує проблеми в інституційно-організаційному впорядкуванні.

Існування диференціації національних економік та поглиблення розривів в глобальному інноваційному розвитку підтверджують і дані Всесвітньої організації інтелектуальної власності, яка щороку

оприлюднює звіт про Глобальний індекс інновацій, у якому порівнюється інноваційна діяльність 132-х країн та економік світу. Відповідно до звіту 2022 р., найбільш інноваційною країною визнано Швейцарію, за якою слідують Швеція, США, Велика Британія та Корея. Ці країни є найбільш розвинутими, з конкурентоздатними економіками і входять у групу «великої сімки» разом з малими країнами з розвинутою промисловістю. Разом вони складають майже половину світового ВВП та обсягу світової промислової продукції, а також більшу частину світового обороту зовнішньої торгівлі. Цим країнам властиві наступні ознаки: всі вони знаходяться на постіндустріальному етапі розвитку; їх великі корпорації контролюють значну частку продуктивних ресурсів світової економіки, безпосередньо або опосередковано; правлячі верхівки та капітал цих країн мають реальний вплив на світові політичні та економічні процеси. Країни-інноватори успішно розвивають інвестиції в людський капітал, що створює сприятливі передумови для поширення економіки знань, розвитку творчості і впровадження новітніх технологій (табл. 2.4) [184, с. 4].

Таблиця 2.4

Рейтинг країн світу за рівнем інноваційної діяльності

Місце в рейтингу	Країна	Місце в рейтингу	Країна	Місце в рейтингу	Країна
1	Швейцарія	11	Франція	21	Естонія
2	Швеція	12	Китай	24	Чехія
3	США	13	Японія	32	Словенія
4	Англія	14	Гонг Конг, Китай	34	Угорщина
5	Корея	15	Ізраїль	37	Словаччина
6	Нідерланди	16	Канада	38	Латвія
7	Фінляндія	17	Ісландія	39	Литва
8	Сінгапур	18	Австрія	40	Польща
9	Данія	19	Ірландія	49	Україна
10	Німеччина	20	Норвегія	64	Молдова

Джерело: розроблено автором на основі [184].

Загальновідомо, що новітні технології відіграють фундаментальну роль у сприянні глобалізації та конвергенції національних економік. Нові технології сприяють швидкому поширенню і передачі знань, сприяють так званій «інноваційній глобалізації», підґрунтям якої є науковий і технічний прогрес. Вважається, що інновації є підсилювачем розгортання процесів глобалізації, а глобалізація, у свою чергу, створює умови для розробки і впровадження інновацій [88].

Водночас інноваційна глобалізація не скасовує конкуренцію держав у цій сфері породжуючи їх дивергенцію та поглиблюючи глобальний інноваційний розрив в господарському розвитку країн і регіонів. Ідеться про те, що країни-інноваційні лідери концентрують у себе вирішальну частину науково-технічного комплексу світу (більше 80% наукомістких виробничих галузей світу), телекомунікаційних мереж, наукомістких галузей обробної промисловості, провідних фінансових установ (банків, фінансових груп, страхових, інвестиційних компаній та ін.), фінансових ресурсів, висококваліфікованого людського капіталу тощо. Найбільш інноваційно розвинуті країни (такі, як Японія, Швейцарія, США, Корея і Китай), пріоритетними напрямками інвестування вважають фундаментальні наукові дослідження (тобто те, що завтра буде інновацією). Більше того, не останнє місце серед сфер припливу капіталу посідає і розвиток людського ресурсу (як основного джерела інноваційних ідей). Водночас спеціалізація економік країн, що розвиваються, зосереджена навколо сировинних галузей, галузей первинної переробки сировини і галузей обробної промисловості малої наукоємності (харчової, текстильної, лісопереробної тощо) [166, с. 77-80].

Як зазначають експерти Європейської Комісії, на початку 2022 року загальний стан економіки країн-членів ЄС до початку війни передбачав фазу тривалого та потужного економічного зростання. Ситуація з пандемією покращувалася, проте вторгнення РФ в Україну спричинило нові

перебої в глобальному постачанні, посилюючи подальший тиск на ціни на сировинні товари та збільшуючи невизначеність. Це призвело до зростання ризику інвестування в європейські активи. Країни ЄС були першими, хто зазнав удару, зважаючи на географічну близькість до РФ та України, значну залежність від імпортованого викопного палива, особливо з РФ, та високої інтеграції у глобальні ланцюги доданої вартості [123, с. 1].

У звіті ЄС зазначається, що реструктуризація глобальних економічних зв'язків може частково звести нанівець здобутки глобалізації, що призведе до меншого зростання продуктивності від міжнародного поділу праці та менших технологічних побічних ефектів, а також до ще більшого зростання цін на імпорт і зниження потенційного обсягу виробництва, що в загальному матиме відповідні негативні наслідки для продукування інновацій, а відтак і до економічного зростання [123, с. 12].

Повільніше відновлення економіки може означати менше ресурсів для фінансування досліджень і розробок, оскільки, інвестиції в НДДКР, зазвичай мають проциклічний характер, що означає, що НДДКР рухаються в тандемі з економічним зростанням: вони зменшуються під час рецесій і збільшуються під час економічних бумів. Очікується, що нестабільне геополітичне середовище знизить ризикові настрої інвесторів, що матиме негативний вплив на інвестиції в короткостроковій перспективі. Більше того, фахівці ЄС зазначають, що найбільше постраждають регіони з низьким рівнем доходу, оскільки вони отримують найбільшу вигоду від позитивних технологічних побічних ефектів торгівлі. Розриваючи зв'язки з багатшими та інноваційними ринками, менш продуктивні країни, імовірно, змістять свої ланцюги поставок у бік низькоякісних факторів виробництва, що, в свою чергу, стимулюватиме менше інновацій [124, с. 12-15].

Таким чином, на сучасному етапі розвитку суспільства відбувається зміна світового порядку. Цей процес складний, нелінійний, багатоальтернативний та важко передбачуваний, може переходити від

однієї точки біфуркації до іншої. Наразі відбувається світова інституційно-політична трансформація, яка безпосередньо залежить від ходу подій, спричинених вторгненням РФ в Україну. Це значимі для всього людства події, що потребують сильного інституційно-організаційного впорядкування як на національному рівні окремих країн, так і на глобальному загалом.

2.3. Інституційні зміни трансформаційних економік в умовах глобального конвергентно-дивергентного розвитку

Як уже зазначалося, поглиблення дивергентності глобального розвитку відбувається за рахунок наростання асиметричностей економічного розвитку і стратифікації економічних систем, що, у свою чергу, зумовлює посилення нерівноважних тенденцій. За цих умов чи не найважливіше місце відводиться *інституційно-організаційному впорядкуванню глобальної економіки*, яке передбачає зміни в формальних інституціях, які повинні відбуватися в частині зміни законодавчих положень, що врегульовуватимуть цей процес, а також розбудови мережі організацій, що будуть забезпечувати контроль за організаційним закріпленням та імплементацією цих змін. При цьому таке впорядкування має бути спрямованим не лише на вирішення урядами країн проблем національного характеру, зумовлених нарощуванням дезінтеграційних тенденцій, а й на спільний пошук нової моделі управління процесами глобалізації.

Складність процесів інституційних трансформацій зумовлюють конвергентно-дивергентні траєкторії інституційних змін, відмінності в темпах економічного розвитку країн, і, як наслідок, відмінності в темпах економічного зростання та якості соціально-економічного розвитку [131, с.

291]. У зв'язку з цим зауважимо, що за останнє десятиліття економічні функції та роль держави набули сутнісного переосмислення. Цьому сприяли посилення міжнародної інтеграції, що знизило державний контроль за внутрішніми соціально-економічними процесами, ринкова уніфікація світу, деформація територіального суверенітету, втрата національними урядами монополії на реалізацію владних функцій, зсув співвідношення повноважень із національного на користь транснаціонального рівня, а також загальносвітова інформаційно-комунікаційна революція [75, с. 198].

Важливо відмітити, що формування єдиного інтегрованого глобального простору не зменшує диспропорції світової економіки, а стратифікує, тобто розшаровує національні економіки, поглиблюючи відмінності між ними. Це явище отримало назву «парадоксу стратифікації», пов'язаного з поглибленням технологічної диференціації країн внаслідок політичного тиску на економіки країн, що розвиваються, за допомогою прямих дій уряду або завдяки діяльності міжнародних організацій [117, с. 75].

На думку М. Кастельса, реалізація такої політики призвела до консервації двополюсного зонування країн на основі нової міждержавної технологічної спеціалізації. Один полюс формують країни, що володіють глобальним лідерством з переважанням США. У той же час, інший полюс формують країни, для яких економічна глобалізація породжує зовсім нові умови розвитку, на які їм важко вплинути, але вони змушені їх враховувати [18, с. 19; 54, с. 50; 117, с. 469].

Більше того, в умовах високої ринкової лібералізації та фінансової глобалізації країни стають усе більш залежними від зовнішніх запозичень, які отримують переважно від них. Отже, з одного боку, делегування економічних функцій держави спеціалізованим міжнародним організаціям є позитивним процесом, а з іншого боку – накладає певні обмеження на

функціональну роль та можливості держави в національній та світовій економіці і часто супроводжується прямим утиском національних економічних інтересів. Глобалізація економіки, як суперечливий за природою та неоднозначний за наслідками процес, істотно змінює порогові критерії державності й незалежності. Ідеться про значні труднощі в національно-державному регулюванні, які свідчать про неможливість держав трансформувати економіку на національному рівні у відриві від світових господарських процесів і стану міжнародної кон'юнктури. Це вимагає активної позиції уряду щодо забезпечення національних пріоритетів при реалізації стратегічних завдань на міжнародному рівні [29, с. 123].

Накопичилася критична маса проблем, криз в усіх сферах суспільного життя, які підсилювали одна одну, а пандемія COVID-19 взагалі поставила глобалізацію «на паузу», спричинила «деглобалізацію» і посилила свій антипод – «націоналізацію економік», в результаті чого відбулося закриття кордонів і призупинення транскордонної міграції капіталів, ресурсів, товарів і послуг [68, с. 61].

Натомість, в умовах розгортання воєнних дій на території України, пов'язаних з повномасштабним вторгненням РФ, зростає невизначеність економічного розвитку. Слід погодитися з А. Гриценко, що «розгортання цих тенденцій започатковує зміни у світовому порядку, спричиняє фундаментальні суспільні зрушення» [38, с. 42]. При цьому «війна РФ проти України, яка фізично ведеться в просторі України, на її території, реально має глобальний характер завдяки воєнній, економічній, фінансовій, дипломатичній, інформаційній та ідеологічній підтримці країн Заходу, НАТО і ЄС. Сама війна має гібридний характер і включає, поряд з воєнними діями, застосування економічних і фінансових санкцій, інформаційні й цивілізаційні складові» [38, с. 44].

На наш погляд важливо відмітити, що такі глобальні біфуркації як фінансово-економічна криза 2008 р., спалах пандемії COVID-19, вторгнення РФ в Україну, висвітлили проблему недосконалості інституційного впорядкування світового господарського середовища, засвідчивши, що суто ринкове саморегулювання не в змозі сформувати глобальну економічну систему, здатну адекватно реагувати на дестабілізуючі фактори та ефективно протидіяти їм. Відтак виникла потреба в інституційній зміні світової економіки, яка б чітко відповідала проблематиці кризи, та була спрямована на її ефективне регулювання [32, с. 59].

У контексті проблематики конвергентно-дивергентного розвитку країн світу, заслуговують на увагу дослідження представників сучасної інституційної теорії. Відповідаючи на питання «чому впровадження однієї і тої ж технології буде впливати по-різному на розвиток різних суспільств?», Д. Норт вважає основною причиною існування міжкраїнових розривів відмінності їхніх інституційних систем (у кожному суспільстві виникає, специфічна інституційна реакція на нову технологію, що посилює дивергентні процеси) [161, с. 21].

Для підтвердження вищезазначеного вчений наводить цікавий приклад: у XIX ст. багатьма латиноамериканськими країнами були ухвалені конституції, аналогічні до Конституції США. Однак, незважаючи на те, що країни «третього світу» запозичили більшість елементів системи прав власності, що діяли в розвинених країнах Заходу, вони отримали результати, відмінні від тих, яких досягли США та інші розвинені держави. Незважаючи на те, що правила були ті ж самі, механізми і практика контролю за дотриманням цих правил і норми поведінки були іншими. Відтак запозичення правил гри у країнах із різними інституційними системами призводить до суттєво відмінних наслідків. На основі цього Д. Норт формулює «головну загадку людської історії», що є однією з

ключових проблем глобалізації, а саме: пояснення широкої дивергенції (розходження) траєкторій історичних змін національних економік, які повинні були б зближатися в міру інтенсифікації обміну товарами, послугами, факторами виробництва. Збільшення розриву між бідними та багатими країнами Д. Норт пояснює на основі інституційної гіпотези, відповідно до якої детермінантою економічного процесу є інституції [161, с. 21-23].

Звертаючись до проблеми історичного розвитку, Д. Норт висловлює думку, що ключем до розуміння цього процесу є саме інституційні зміни, а отже, зміна інституційної структури суспільства та економіки. «Країни «третього світу» бідні тому, що інституційні обмеження визначають систему винагород за політичні (або економічні) дії, що не заохочують до продуктивної діяльності» [65]. Це саме певною мірою стосується й постсоціалістичних країн, у тому числі й України [57, с. 129].

На важливість інституційних чинників для подолання технологічного та інноваційного розриву між країнами вказують дослідження перуанського економіста Е. де Сото. В межах запланованого експерименту очолювана дослідником група спробувала відкрити маленьку швейну майстерню на околиці міста Перу. Лише на оформлення документів було витрачено 289 днів, а дозволу побудувати на державній землі будівлі експериментатори домагалися 6 років і 11 місяців, причому їх довелося мати справу з 52 інстанціями. Було зроблено висновок, що непрацюючі та неефективні інституції залишають бідне населення поза межами правового поля. На думку вченого, визначальним чинником тінізації господарського життя є не бідність і відсталість, а бюрократична зарегульованість, що перешкоджає вільному розвитку ринкових відносин. Також було досліджено, що загальна вартість нерухомості, якою розпоряджається бідне населення країн, що розвиваються (і яка не оформлена юридично як власність), досягає 9,3 трлн дол. Загальновідомо, що без чіткої специфікації прав власності це майно є

«мертвим капіталом», яке неможливо купити, продати, передати в заставу тощо, тобто наростити багатство. На нашу думку, підхід Е. де Сото, пояснює економічне піднесення Заходу після 1500 р. саме з інституційної точки зору, крізь призму верховенства права [179].

Більше того, останнім часом на перші позиції тих, хто здійснює регулювання глобальними процесами, вийшли транснаціональні корпорації (ТНК). Нині ТОП-10 найбільших ТНК формують: Berkshire Hathaway (США; інвестиційні послуги), ICBC (Китай; банківська сфера), Saudi Arabian Oil Company (Saudi Aramco) (Саудівська Аравія; нафтогазове виробництво), JPMorgan Chase (США; банківська сфера), China Construction Bank (Китай; банківська сфера), Amazon (США; роздрібна торгівля), Apple (США; комп'ютерне обладнання), Agricultural Bank of China (Китай; банківська сфера), Bank of America (США; банківська сфера), Toyota Motor (Японія: Автомобільна промисловість, фінансові послуги) (табл. 2.5). *The Global 2000 ranking* формується з урахуванням обсягу продажів, прибутку, активів і ринкової вартості [125].

Слід погодитися з поглядами Єщенко П. і Арсеєнко К. щодо того, що ТНК відіграють головну роль у процесі посилення економічної інтеграції національних економік у єдину світову економіку за рахунок налагодження міжнародної торгівлі, руху капіталів і мобільності робочої сили, обміну інформації, знань і технологій. Політика ТНК спрямована на лібералізацію виробництва і торгівлі, а також зняття бар'єрів на шляху руху капіталів. За рахунок цього ТНК, з одного боку, сприяє глобальній експансії західних розвинених країн, а з іншої – зберігає відсталість країн, що приймають у себе ТНК. У результаті цього відбувається асиметричний розвиток світової економіки, адже діяльність ТНК посилює розрив у розвитку між країнами, а відтак і поглиблення конвергентно-дивергентних процесів [45, с. 65, 69].

Країни, що розвиваються, «як магніт» притягують ТНК, оскільки в них базується дешева робоча сила і дешева сировина, а існує

законодавство щодо охорони навколишнього середовища і державного регулювання соціально-трудових відносин, як правило, не є для корпорацій обтяжливим і може навіть змінюватися в інтересах ТНК, оскільки вони здійснюють значний вплив на формування політичних структур у своїх країнах, зокрема за рахунок крупних внесків у виборчі фонди політичних партій і кандидатів, які в майбутньому забезпечать ТНК сприятливі умови функціонування [45, с. 64, 68].

Таблиця 2.5

ТОП-10 найбільших ТНК світу, 2022 р.

<i>№</i>	<i>Назва</i>	<i>Країна</i>	<i>Сфера діяльності</i>	<i>Капіталізація, млрд дол США</i>
1	Berkshire Hathaway	США	Інвестиційні послуги	741,48
2	ICBC (Industrial and Commercial Bank of China)	Китай	Банківська	214,43
3	Saudi Arabian Oil Company (Saudi Aramco)	Саудівська Аравія	Нафтогазове виробництво	2 292,08
4	JPMorgan Chase	США	Банківська	374,45
5	China Construction Bank	Китай	Банківська	181,32
6	Amazon	США	Роздрібна торгівля	1 468,4
7	Apple	США	Комп'ютерне обладнання	2 640,32
8	Agricultural Bank of China	Китай	Банківська	133,38
9	Bank of America	США	Банківська	303,1
10	Toyota Motor	Японія	Автомобільна	237,73

Джерело: розроблено автором на основі [125].

Наразі глобальна економіка переживає світову системну кризу, яка є трансформаційною і спричинить перехід до якісно нового порядку світової економіки. У свою чергу, цей перехід від старої системи інституційного впорядкування до нової характеризується посиленням рівнем нестабільності та непередбачуваності можливих сценаріїв розвитку. Разом із тим суттєвими ознаками економічної нестабільності вважаються відсутність взаємопов'язаної національної системи інституцій, орієнтація держави та бізнесу на короткострокові цілі, відсутність єдиного центру прийняття рішень, різноспрямованість інтересів різних груп тощо. За цих умов проблема забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку набуває особливої ваги [68, с. 58-59].

Особливою групою трансформаційних економік є постсоціалістичні країни, які на шляху від планової до ринкової економіки зазнали значних міжсистемних трансформацій, пов'язаних зі зміною типу економічної системи. У межах цього трансформаційного процесу відбувається формування сучасних транзитивних економічних систем. У цьому контексті важливо відмітити поняття «транзиція» (від лат. «transition» – перехід), яке зазвичай позначає перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки як наперед визначеного та бажаного стану. При цьому поняття «трансформація економічних систем» визначає будь-які відкриті зміни (внутрішньосистемні, міжсистемні), у той час як поняття «транзиція» – конкретизує перетворення, які мають міжсистемний характер. Отже, транзитивність є різновидом трансформації економічних систем і одночасно їхньою сутнісною характеристикою [29, с. 86, 95].

Як зазначалося в пункті 1.2, теорія інституційних змін є важливим підґрунтям для дослідження конвергентно-дивергентного розвитку цих країн. Її реалізація можлива на основі порівняльного аналізу *показників якості інституційного середовища* постсоціалістичних країн, які, з одного

боку, кумулятивно детерміновані їх залежністю від траєкторії попереднього розвитку, а з іншого, є результатом триваючих трансформаційних змін.

Порівняльний аналіз показників якості інституційного середовища як основних чинників економічного розвитку та траєкторій економічних змін було здійснено на основі вибірки з 14-ти постсоціалістичних країн, які після розпаду Радянського Союзу зазнали глибинних трансформацій, (Вірменія, Болгарія, Чехія, Естонія, Угорщина, Казахстан, Латвія, Литва, Молдова, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія та Україна), за: (1) 2001-й рік; (2) 2022-й рік.

На нашу думку, до вибірки варто включити саме ці країни, оскільки за приблизно однакових стартових умов після розпаду Радянського Союзу, вектори їх економічного розвитку мають суттєві відмінності. Тому доцільно розглянути, яким чином вони будуть згруповані у 2001 р., тобто через приблизно 10 років після розпаду СРСР, а також у 2022 р. (як останнього з доступних по статистичній базі). Загальновідомо, що інституційні середовища цих країн зазнали значної реструктуризації і формувалися за певними траєкторіями.

Більше того, доцільно провести кластерний аналіз, який дасть можливість сформувати групи дуже схожих між собою країн. До основних показників, що були залучені до порівняльного аналізу інституційного розвитку зазначених країн шляхом їх кластеризації, було включено:

- *ВВП на 1 особу (дол за ПКС)* – вартість товарів та послуг, виготовлених резидентами країни для кінцевого споживання; є мірою випуску продукції на 1 особу населення в доларах, при цьому вплив інфляційних процесів нівелюється.

- *Індекс економічної свободи*, який розраховується Heritage Foundation і включає в себе такі 4 групи якісних факторів економічної свободи: (1) верховенство права (права власності, доброчесність уряду, ефективність судової системи); (2) розмір уряду (державні витрати, податковий тягар,

фіскальний стан); (3) регуляторна ефективність (свобода бізнесу, свобода праці, монетарна свобода); (4) відкритість ринків (свобода торгівлі, свобода інвестицій, фінансова свобода). Кожна з дванадцяти економічних свобод у цих категоріях оцінюється за шкалою від 0 до 100. Нульове значення є свідченням інституційних дисфункцій, а 100 – притаманне країнам з вільною економікою [139].

- *Індекс сприйняття корупції*, який Transparency International щорічно публікує для оцінки рівня толерантності суспільства до корупції, а також ефективність антикорупційної політики уряду. Його значення варіюється від 0 до 100, де нульове значення притаманне країнам з високим рівнем корупції, а 100 – для країн, де вона відсутня [118].

Економіко-статистичний аналіз проведено з використанням програмних пакетів MS Excel і програмного середовища SPSS. Кластеризацію було проведено методом одинарного зв'язку або методом «ближнього сусіда» з використанням евклідової відстані. При цьому перед проведенням кластерного аналізу усі змінні було стандартизовано методом Z-оцінок, щоб уникнути різномірності величин. Після цього по кожному періоду окремо було побудовано дендрограми з метою наступного порівняння результатів.

Вихідні дані для проведення аналізу подано в табл. 2.6.

Можна побачити на рис. 2.8, що у всіх аналізованих країнах обсяг ВВП на 1 особу за понад 20 років суттєво зріс, що ілюструється графічно. Найменший приріст відбувся у Словенії, хоча показник обсяг ВВП на 1 особу, що у 2001 році, що у 2022 році був найвищим по групі (10502,32 дол та 29502,34 дол відповідно), а найбільший приріст – у Молдови попри те, що у 2001 році обсяг ВВП на 1 особу був найнижчим у 2001 році (505,78 дол). У 2022 році найнижчий обсяг показника зафіксовано в Україні на рівні 4348,57 дол.

Таблиця 2.6

Порівняння основних індексів розвиненості інституційного середовища вибірки постсоціалістичних країн

Показник / Рік	ВВП на 1 особу, дол, за ПКС		Індекс економічної свободи		Індекс сприйняття корупції	
	2001	2022	2001	2022	2001	2022
Країна						
Вірменія	692,29	6583,61	66.4	65.3	35	46
Болгарія	1797,39	13109,21	51.9	71.0	39	43
Чехія	6627,10	27612,93	70.2	74.4	39	56
Естонія	4516,22	28631,10	76.1	80.0	56	74
Угорщина	5269,61	17301,22	65.6	66.9	53	42
Казахстан	1491,65	11439,51	51.8	64.4	27	36
Латвія	3553,67	22347,97	66.4	74.8	34	59
Литва	3525,85	25036,19	65.5	75.8	48	62
Молдова	505,78	5671,22	54.9	61.3	31	39
Польща	4987,86	18279,51	61.8	68.7	41	55
Румунія	1800,97	15851,14	50.0	67.1	28	46
Словаччина	3982,44	20889,59	58.5	69.7	37	53
Словенія	10502,32	29502,34	61.8	70.5	52	56
Україна	784,86	4348,57	48.5	54.1	21	33

Джерело: розроблено автором на основі [118; 139; 142].

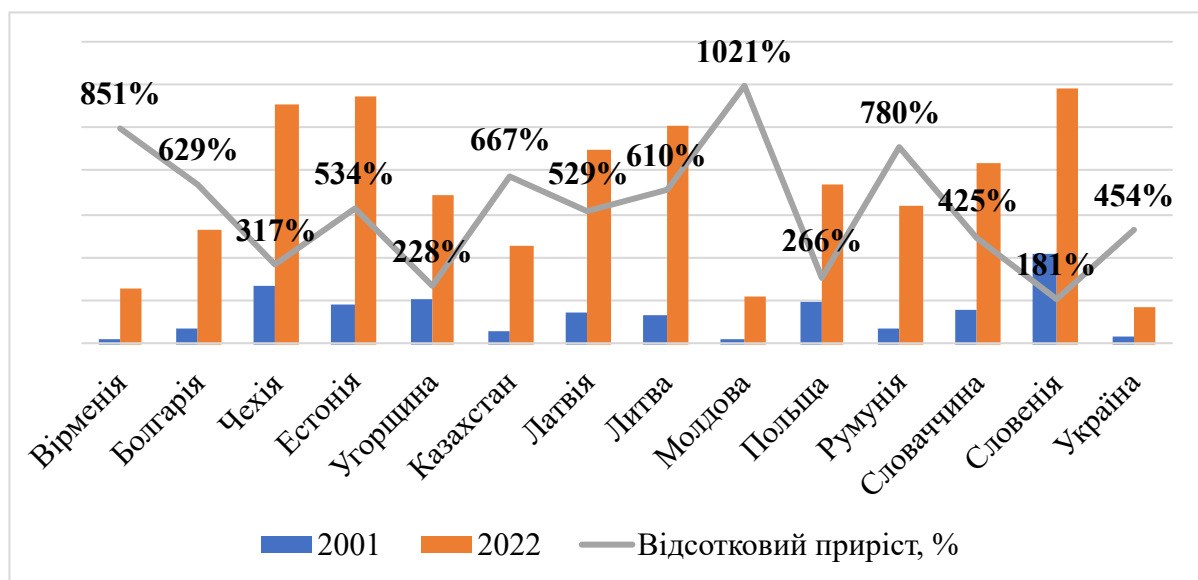

Рис. 2.8. Обсяги ВВП на 1 особу групи постсоціалістичних країн у 2001 та 2022 рр, дол

Джерело: розроблено автором на основі [142].

Щодо приросту індексу економічної свободи (рис. 2.9), то покращення значення показника відбулося в усіх аналізованих країнах за 2001-2022 рр., крім Вірменії (падіння на 2%), при цьому найбільший приріст відбувся у Болгарії та Румунії (понад 25%), а найменший – в Угорщини та Естонії, хоча все рівно залишився на одному з найвищих рівнів. Найнижчий рівень економічної свободи у 2001 році був притаманний Україні (48,5) та Румунії (50,0), а у 2022 році – Україні (54,1) та Молдові (61,3). Найвищий рівень економічної свободи що у 2001 році, що у 2022 році спостерігався у Естонії (76,1 та 80 відповідно).

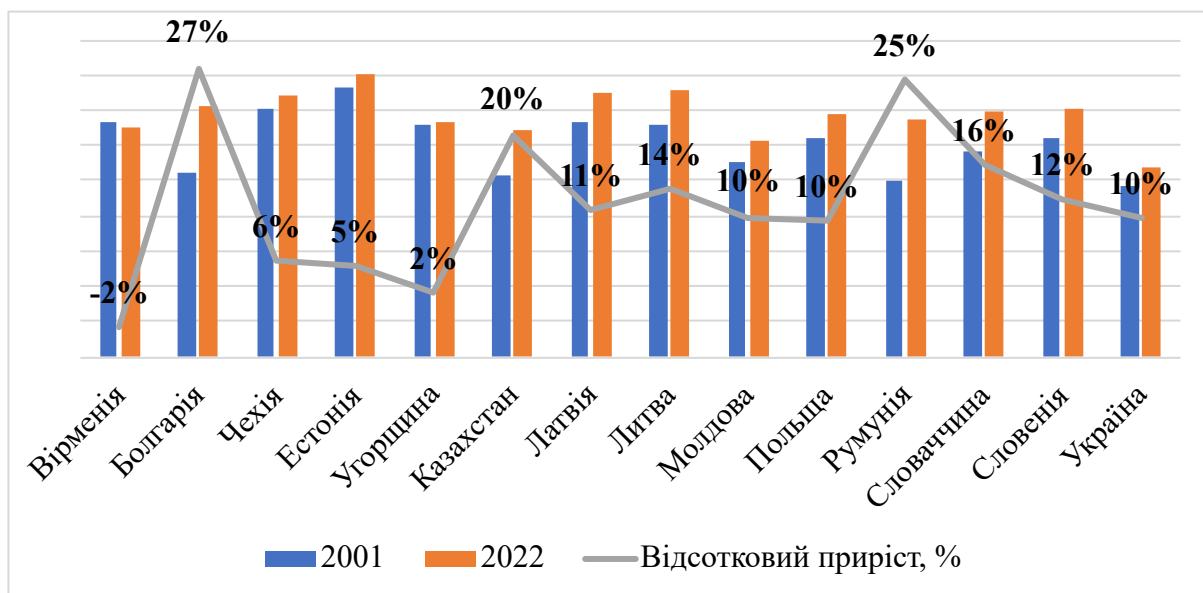

Рис. 2.9. Рівень Індексу економічної свободи постсоціалістичних країн у 2001 та 2022 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [139].

Аналізуючи Індекс сприйняття корупції по відібраній групі постсоціалістичних країн, на рис. 2.10 можна побачити, що найнижчий рівень толерантності до корупції спостерігається в Україні, як в 2001 році, так і в 2022 році. А найнижчий рівень корупції за обидва аналізовані періоди – у Естонії. При цьому в той час, як усі країни підвищили рівень

толерантності до корупції, єдиною країною, в якій відбулося погіршення значення індексу, є Угорщина (зниження на 22%). Найбільший приріст продемонструвала Латвія (зростання на 74%).

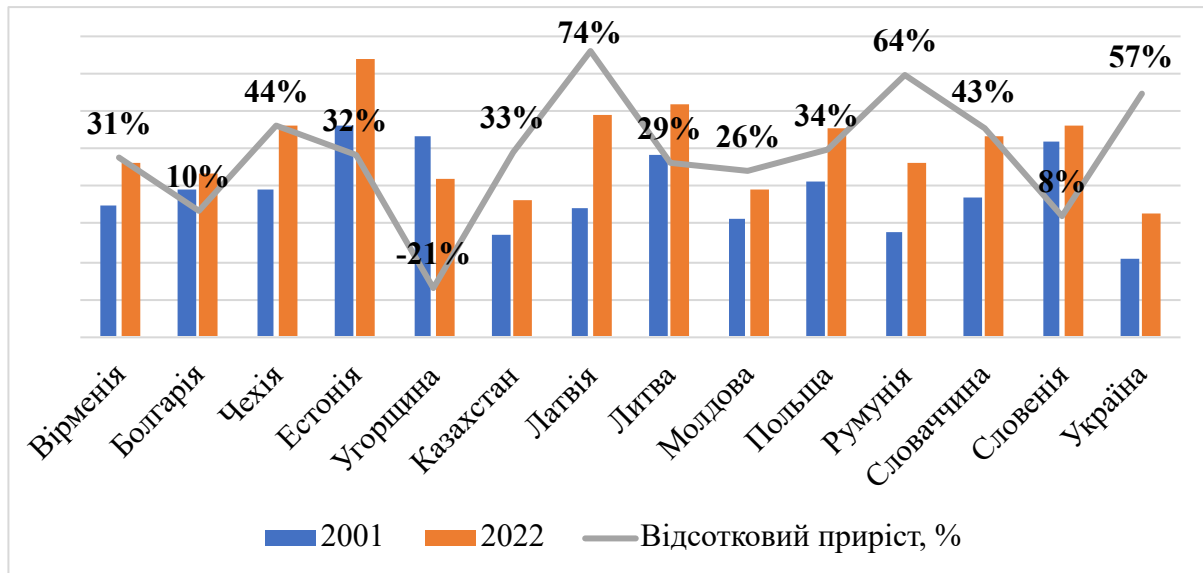

Рис. 2.10. Рівень Індексу сприйняття корупції постсоціалістичних країн у 2001 та 2022 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [118].

Кластерний аналіз засвідчив, що в 2001 р., країни були згруповані наступним чином (рис. 2.11): до першого кластеру увійшли Казахстан, Румунія, Молдова, Україна та Болгарія (країни з низькими обсягами ВВП на 1 особу, найнижчим по групі рівнем економічної свободи та значним рівнем корупції). До другого кластеру увійшли Польща, Словаччина, Угорщина, Литва, Латвія (країни з високими обсягами ВВП на 1 особу, значенням індексу економічної свободи та низьким рівнем корупції).

Поза межами кластерів залишилися Вірменія, Чехія, Естонія, Словенія, що засвідчило певну специфіку їхнього соціально-економічного розвитку в частині аналізованих показників. Зокрема, Чехія має один із найвищих по групі обсяг ВВП на 1 особу та рівень економічної свободи,

проте через середній рівень корупції, що є негативним явищем, ця країна не увійшла до першого кластеру. Вірменія могла б приєднатися до другого кластеру через низький рівень ВВП на 1 особу та достатньо значний рівень корупції, проте країна має високий рівень економічної свободи, що вирізняє її з-поміж інших країн цієї групи. Естонія характеризується найвищими показниками інституційних індексів (найвищий рівень економічної свободи, а також найменший рівень корупції), проте обсяг ВВП на 1 особу є середнім серед аналізованої групи країн. А от Словенія навпаки – має найвищий обсяг ВВП на 1 особу серед групи країн, і високі значення розвиненості інституційних чинників.

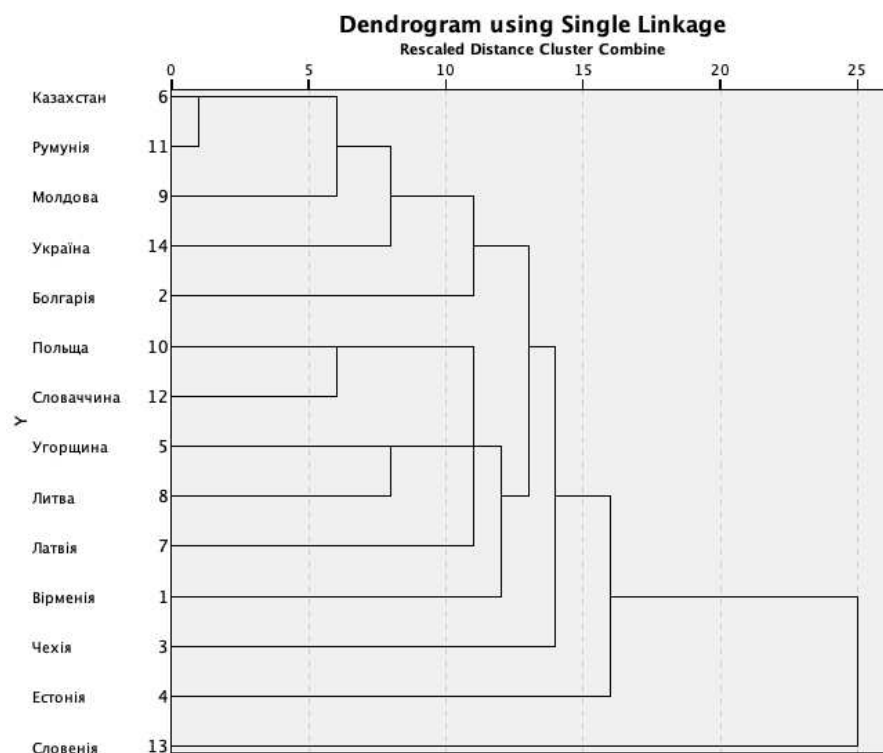

Рис. 2.11. Результати кластеризації вибірки 14-ти постсоціалістичних країн за обраними показниками, 2001 р.

Джерело: власна розробка автора.

Важливо зауважити, що на соціально-економічний розвиток постсоціалістичних країн після 2001 р. справила вплив низка внутрішніх та

зовнішніх чинників, у тому числі і приєднання до ЄС, зокрема, у 2004 р. до ЄС вступили такі країни з аналізованої вибірки, як Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія, та у 2007 р. – Болгарія та Румунія. Слід також відмітити вплив світової фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр., яка яскраво висвітлила проблеми недосконалості інституційного впорядкування світового господарського середовища, що сприяло сутнісному переосмисленню ролі та функцій національних держав та впливових міжнародних організацій у забезпеченні цілей сталого розвитку. До цього слід додати посилення міжнародної інтеграції, що знизило державний контроль за внутрішніми соціально-економічними процесами, втрату національними урядами монополії на реалізацію владних функцій, зсув співвідношення повноважень із національного на користь транснаціонального рівня, а також розгортання глобальної інформаційно-комунікаційної революції [75, с. 198]. Посиленню кризових тенденцій в світовій економіці в цілому та в постсоціалістичних країнах, зокрема, сприяла пандемія коронавірусу, що розпочалася в 2019 р. Наразі глобальна економіка переживає світову системну кризу зумовлену повномасштабним вторгненням РФ на територію України. Загальновизнано, що ця криза є глобальною, загальноцивілізаційною, такою, що спричинить перехід до якісно нового світового порядку. При цьому перехід від старої системи інституційного впорядкування до нової характеризується посиленням рівнем нестабільності та непередбачуваності можливих сценаріїв розвитку постсоціалістичних країн. За цих умов проблема забезпечення їхнього стабільного та безпечного соціально-економічного розвитку набуває особливої ваги [68, с. 58-59].

Результати кластерного аналізу за 2022 рік показали принципово відмінні результати (рис. 2.12). До першого кластеру увійшли Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія та Болгарія, тобто країни з середніми по групі обсягами ВВП на 1 особу, рівнем економічної свободи та рівнем

корупції. До другого кластеру увійшли Казахстан, Молдова та Вірменія (країни з низькими обсягами ВВП на 1 особу та значенням індексу економічної свободи, проте достатньо високим рівнем корупції). Третій кластер сформували Латвія, Литва, Чехія і Словенія (країни з найвищими по групі обсягами ВВП на 1 особу, значенням індексу економічної свободи, та низьким рівнем корупції). До цієї групи мала б увійти і Естонія, яка залишилася поза межами кластерів, зокрема, через значний відрив у значеннях інституційних індексів – країні належать найвищі значення індексу економічної свободи та індексу корупції. Поза межами кластерів залишилися також Україна, зокрема, через те, що країні належать найнижчі по групі значення усіх аналізованих показників, тобто найнижчий обсяг ВВП на 1 особу та низький рівень розвиненості інституційного забезпечення.

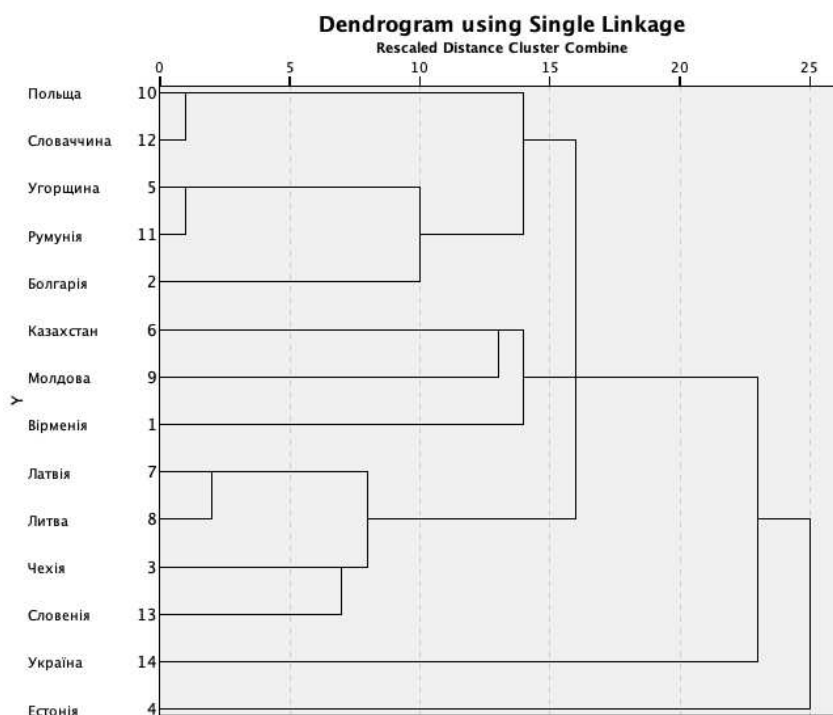

Рис. 2.12. Результати кластеризації вибірки 14-ти постсоціалістичних країн за обраними показниками, 2022 р.

Джерело: власна розробка автора.

Таким чином кластеризація постсоціалістичних країн за рівнем розвиненості їхнього інституційно-організаційного впорядкування за 2001 та 2022 рр. засвідчила нерівномірність зазначеного процесу та наявність конвергентно-дивергентних тенденцій в аналізованих сферах. Можна зробити висновок, що за 20 років ринкових трансформацій відбулися певні зрушення, в результаті яких одні країни зблизились за аналізованими інституційними показниками, а інші навпаки, характеризувались розходженням відповідних векторів інституційного розвитку, що свідчить про одночасне посилення конвергентно-дивергентних процесів. Результати кластеризації обраної вибірки країн узагальнено в табл. 2.7 .

Важливо зауважити, що в кожному кластері існує певний територіальний зв'язок (географічна близькість) між аналізованими країнами, і більше того, жодна з країн Європейського Союзу не об'єдналася в кластер з країнами, які не є членами ЄС, що є свідченням впливу цього міжнародного об'єднання на розвиток інституційно-організаційного забезпечення країн-учасниць, а найвищі обсяги ВВП на 1 особу притаманні саме тим країнам, яким характерні найвищі показники якості інституційного забезпечення, що є свідченням того, що результати інституційного реформування позитивно впливають на темпи та результати соціально-економічного розвитку країн.

Дивергенція траєкторій розвитку постсоціалістичних країн свідчить про те, що в процесі ринкових трансформацій автоматично не виникає ефективний економічний устрій. Національна модель соціально-економічних трансформацій обумовлюється інституційною матрицею та базовими інституціями господарської системи. При цьому особливістю постсоціалістичних перетворень є поєднання ринкових інституцій, що формуються, з інституціями, успадкованими від попереднього устрою. Переплітаючись і взаємодіючи між собою, вони породжують величезну різноманітність траєкторій, за якими можливий подальший розвиток

економічної системи після проходження нею точки біфуркації. На цей процес впливає історична, національна та культурна специфіка країни, що визначає швидкість і напрям інституційних змін, а також норми поведінки ринкових агентів. Об'єктивні труднощі та суперечності інституційних перетворень посткомуністичних країн пов'язані з інституційною інерцією, яка сприяє збереженню старих дисфункціональних інституційних структур; історичною обумовленістю соціально-економічного розвитку, яка блокує ліквідацію неефективних інституцій; впливом груп інтересів, які негативно впливають на ефективність державної економічної політики; неконгруентністю імпортованих інституцій тощо [22, с. 31-32].

Загальновідомо, що усі глобальні потрясіння, такі як фінансово-економічна криза, пандемія COVID-19, вторгнення РФ в Україну, сприяли розгортанню світової нестабільності та активізації тіньових управлінських структур, які отримали широкі можливості для таємних перемовин і тиску на населення. На думку деяких експертів, наприклад, С. Сарана – президента фонду Observer Research Foundation, багатосторонні міждержавні інститути – G20, G7, БРІКС, ОБСЄ та інші, можуть стати майданчиками для координації дій ключових глобальних учасників, які можуть виробити нову елітарну форму «закритої» глобалізації, заснованої на політичній і економічній самостійності, залишивши інші країни «поза грою». Цей процес навіть вбачається неминучим і його прискорення забезпечуватиме цифровізація світової економіки і застосування відповідних технологічних інструментів інформаційних комунікацій. Загалом, ефективним способом захисту від глобальної нестабільності деякі вчені вважають створення регіональних інтеграційних систем на основі спільних соціальних, економічних і політичних інтересів згідно з міжнародною моделлю, що забезпечуватиме реалізацію національних інтересів кожної держави-члена інтеграційного утворення з одночасним вирішенням глобальних проблем [68, с. 62].

Таблиця 2.7

Результати кластеризації постсоціалістичних країн за показниками інституційного розвитку

Країна	Номер кластеру		Коментарі
	2001	2022	
Болгарія	1	2	Країни з низькими обсягами ВВП на 1 особу, найнижчим по групі рівнем економічної свободи та значним рівнем корупції. У 2020 р. у цій групі лишилися Казахстан і Молдова, до них приєдналася Вірменія, а вийшли – Болгарія, Румунія (через покращення значень аналізованих показників) та Україна – через найнижчі по групі значення усіх аналізованих показників у 2022 р.
Казахстан	1	1	
Молдова	1	1	
Румунія	1	2	
Україна	1	-	
Латвія	2	3	Країни з високими обсягами ВВП на 1 особу, значенням індексу економічної свободи та низьким рівнем корупції. У 2022 р. Латвія, Литва (країни з найвищими по групі обсягами ВВП на 1 особу, значенням індексу економічної свободи, та низьким рівнем корупції) відділилися в окремий кластер
Литва	2	3	
Польща	2	2	
Словаччина	2	2	
Угорщина	2	2	
Вірменія	-	1	У 2001 р. могла б приєднатися до другого кластеру через низький рівень ВВП на 1 особу та достатньо значний рівень корупції, проте країна має високий рівень економічної свободи. Через погіршення цього індексу у 2022 р. ввійшла до першого кластеру
Естонія	-	-	Характеризується найвищими показниками інституційних індексів, проте обсяг ВВП на 1 особу є середнім серед аналізованої групи країн, що вирізняє її серед країн 3-го кластеру, сформованого у 2022 р.
Словенія	-	3	Має найвищий обсяг ВВП на 1 особу і високі значення розвиненості інституційних показників. У 2022 р. разом із Чехією, Латвією та Литвою сформувалися у кластер
Чехія	-	3	У 2001 р. мала один із найвищих по групі обсяг ВВП на 1 особу та рівень економічної свободи, проте через середній рівень корупції не ввійшла до першого кластеру. У 2022 р. разом із Словенією, Латвією та Литвою сформували кластер

Джерело: власна розробка автора.

Для успішного протистояння глобальним біфуркаціям важливо адаптувати інституційно-організаційне впорядкування глобальної економіки у відповідність із ними. Зокрема, на даному етапі потрібно забезпечити посилення ролі держави та зростання активності державних

структур на різних стадіях та у різних сферах за рахунок здійснення необхідних інституційних перетворень, чіткої специфікації прав власності, чіткого набору інструментів для боротьби з корупцією, захисту національних виробників, формування національної інноваційної системи, а також забезпечити розвиток взаємовигідного міжнародного співробітництва на основі інтеграції до глобальної мережі.

Таким чином, у контексті посилення світової кризи та нарощування дезінтеграційних процесів особлива роль покладається на національні уряди, які повинні забезпечити зниження рівня залежності національної економіки від зовнішніх дестабілізуючих чинників, а також брати активну участь у системі міжнародних фінансово-економічних відносин. Постало питання щодо можливості управління сучасними тенденціями глобалізації з урахуванням спільних дій усіх національних урядів. Відтак, очевидно є необхідність посилення ролі держави в умовах ринкового господарювання з метою підвищення якості всіх інституцій, що давно визнано одним із ключових чинників успішної суспільної трансформації та складовою ефективною стратегією соціально-економічного розвитку.

Висновки до другого розділу

На основі дослідження впливу глобалізації на траєкторії розвитку трансформаційних економік отримано такі наукові результати.

Конвергентно-дивергентний розвиток економічних систем в умовах глобалізації характеризується надскладною економічною динамікою, відкритістю та нелінійністю соціально-економічних перетворень та поєднує суперечливі тенденції економічної конвергенції (вирівнювання темпів розвитку національних економік, поступове зближенні різних економічних систем внаслідок ринкової уніфікації світової економіки та

загальноцивілізаційних інституційних змін) та економічної дивергенції, наслідком якої збільшення соціально-економічної нерівності, поглиблення відмінностей національних інституційних систем та формування різновекторних національних моделей економіки. У цьому контексті конвергентно-дивергентний економічний розвиток постає як сучасна тенденція трансформації економічних систем, пов'язана з одночасним розгортанням різнорівневих інтеграційних та дезінтеграційних процесів, когерентних з багаторівневими національними і глобальними інституційними перетвореннями.

На основі проведеного розрахунку показника β -відхилення, як різниці між темпами зростання ВВП групи країн, що розвиваються, та темпами зростання ВВП групи розвинених країн за період 1995-2021 рр. було доведено посилення конвергентних процесів, які сприяють трансформації світової економіки у глобальну структурно-функціональну цілісність. Водночас, обчислення показника δ -відхилення за вказаний період, як різниці між обсягом ВВП на одну особу груп зазначених країн засвідчило дивергенцію національних економік, посилення відставання країн, що розвиваються, від розвинених країн, а також поглиблення диференціації середнього ВВП аналізованих національних економік. Таким чином можна констатувати формування тенденцій міжкраїнового конвергентно-дивергентного розвитку, що мають різнонаправлений характер залежно від застосовуваних вимірників їх динаміки, що пояснюється відмінностями інституційного-статистичного охоплення досліджуваних процесів.

При цьому напрями розвитку національних економік за певною визначеною траєкторією значною мірою визначаються сучасними глобальними біфуркаціями та скеровуються атракторами, які визначають їхню нову структуру на засадах самоорганізації та саморозвитку. Зокрема, глобальна фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. більшою мірою вплинула на країни, що розвиваються, пандемія COVID-19 – на

трансформацію розвинених країн, а вторгнення РФ в Україну зумовило глибокі конвергентно-дивергентні процеси в межах всієї світової економіки.

Характерною ознакою сучасного глобального конвергентно-дивергентного розвитку є нерівномірність внутрішньогрупової динаміки соціально-економічних трансформацій постсоціалістичних країн, яка значною мірою обумовлена інституційними чинниками. Результати кластеризації 14-ти постсоціалістичних країн, серед яких Вірменія, Болгарія, Чехія, Естонія, Угорщина, Казахстан, Латвія, Литва, Молдова, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія та Україна, за такими показниками інституційного розвитку як Індекс економічної свободи та Індекс сприйняття корупції і визначення їх впливу на ВВП на 1 особу за 2001 і 2022 роки засвідчили, що попри приблизно однакові стартові умови на початку ринкового реформування національних економік, за 20 років ринкових трансформацій одні з цих країн зблизились за аналізованими інституційними показниками, а інші навпаки, характеризуються розходженням відповідних векторів інституційного розвитку. Проведена кластеризація постсоціалістичних країн засвідчила нерівномірність розвитку трансформаційних економік за умов глобалізації та наявність одночасно конвергентних і дивергентних тенденцій їхньої нелінійної динаміки, зумовлених інституційними чинниками якості державного управління, рівня економічної свободи, поширення і укорінення корупції тощо.

РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ЗА УМОВ ГЛОБАЛЬНОГО КОНВЕРГЕНТНО-ДИВЕРГЕНТНОГО РОЗВИТКУ

3.1. Сучасний стан і проблеми поглиблення інтеграції України до глобалізованого світогосподарського простору

Як уже зазначалося, розвиток сучасних економічних систем є надскладним, поліструктурним та суперечливим процесом. З одного боку, розгортання різнорівневих інтеграційних процесів, посилення торговельних зв'язків, зростання обсягів іноземних інвестицій та інституційно-організаційне впорядкування глобальної економіки сприяє зближенню рівнів соціально-економічного розвитку розвинених країн та країн, що розвиваються. Яскравим виявом цього є конвергенція національних економік, зокрема, так звана «нова конвергенція», започаткована в 1990-ті роки як спосіб вирівнювання асиметрій і дисбалансів розвитку світової економіки.

З іншого боку, глобалізація посилює нестійкість світогосподарської системи, диференціює національні економіки та поглиблює розрив між ними. Відбувається поглиблення розриву між фінансовим і реальним секторами національних економік, трансформації постсоціалістичних країн супроводжуються загостренням старих та появою нових соціально-економічних ризиків і суперечностей, «розходженням» шляхів їхньої цивілізаційної еволюції тощо. Особливо актуальною ця проблематика є за сучасних умов реалізації Україною набутих можливостей повноцінної євроінтеграції.

Нині відбувається системна трансформація глобальної економіки, яка була спричинена війною, розв'язаною РФ в центрі Європи на території України. Це стало новим викликом для всього цивілізованого світу та усіх

сфер суспільного життя, породивши низку політичних, економічних, продовольчих, культурних, безпекових і демократичних проблем.

Аналітики Trading Economics зазначають, що Україна – це країна, багата на сільськогосподарські угіддя, основними культурами якої є пшениця, жито, льон, кукурудза, ячмінь, цукровий буряк, соняшник і картопля; має значні мінеральні ресурси, серед яких залізо, марганець, вугілля, антрацит, алюміній, ртуть, нікель, природний газ, нафта, цинк, титан і боксити, і добре розвинену промислову базу, основними продуктами якої є сталь, трактори, машини, будівельні матеріали, хімічні речовини, добрива; а також висококваліфіковану робочу силу. У структурі виробництва послуги є найбільшим сектором економіки і складають майже 68% від загального ВВП, промисловість становить 22% від ВВП і поділяється на переробну промисловість (11%) та сільське господарство (10%). Проте рівень розвитку економіки країни залишається в недостатньо розвиненому стані, зокрема, через корупцію, бюрократію та політичну нестабільність [188].

ВВП в Україні скоротився на 10,5% у першому кварталі 2023 року порівняно з аналогічним кварталом попереднього року. Згідно з результатами прогнозування аналітиків Trading Economics, темпи зростання ВВП України до кінця третього кварталу 2023 року очікуються на рівні 4,5%. У довгостроковій перспективі, відповідно до результатів макроекономічного моделювання, темпи зростання ВВП України становитимуть близько 2,0% у 2024 році та 4,0% у 2025 році.

Річна інфляція в Україні сповільнилася до 11,3% у липні 2023 року порівняно до 12,8% у червні, що стало найнижчим показником з початку війни в лютому 2022 року. Згідно з результатами прогнозування Trading Economics, інфляція в Україні очікується на рівні 11,4% на кінець цього кварталу. Аналітики прогнозують, що в довгостроковій перспективі

інфляція в Україні становитиме близько 8,90% у 2024 році та 6,50% у 2025 році [188].

Аналізуючи обсяги експорту товарів з України, який у січні 2022 року становив 6,02 млрд дол, що на 53,3% більше ніж у січні 2021 року, найбільшими ринками збуту були: Китай (682,36 млн дол), Туреччина (462,22 млн дол), Польща (390,39 млн дол), Іспанія (328,54 млн дол), Італія (327,42 млн дол) та ін. (рис. 3.1, ДОДАТОК Б) [49].

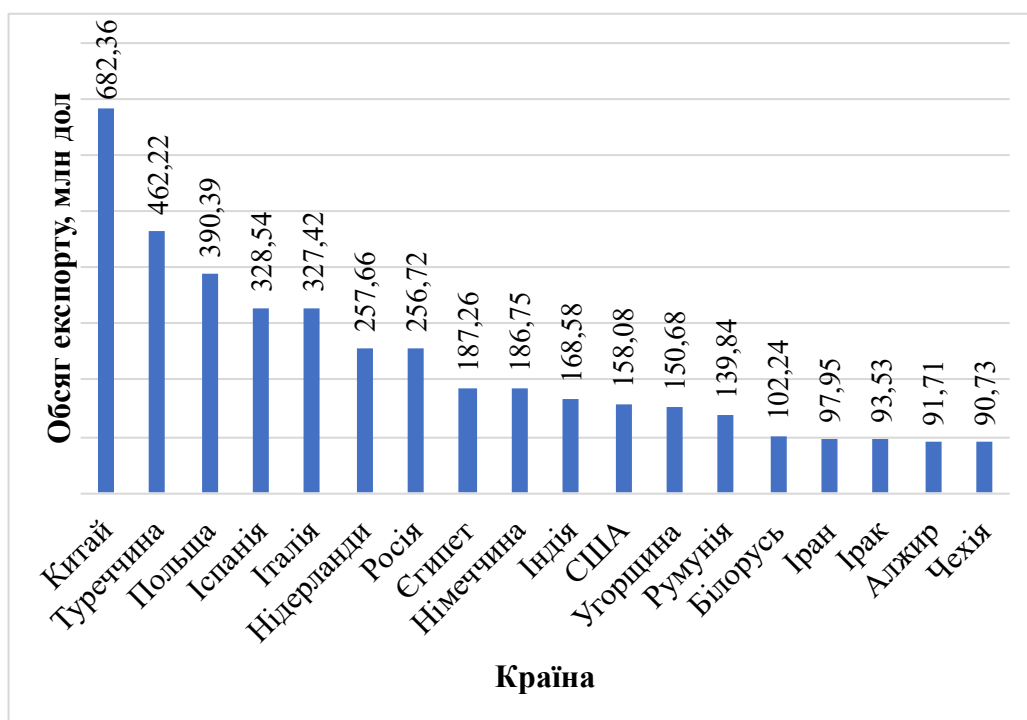

Рис. 3.1. Топ країн за обсягом експорту з України, млн дол США, 2022

Джерело: розроблено автором на основі [49]

При цьому основними категоріями експортної продукції є: продукти рослинного походження (24,2%), такі як зернові культури, а також насіння і плоди олійних рослин; недорогоцінні метали та вироби з них (17,1%), зокрема, чорні метали; жири та олії тваринного або рослинного походження (12,3%); мінеральні продукти (12,1%), з них переважно руди, шлак і зола; машини, обладнання та механізми, електротехнічне обладнання (9,4%); готові харчові продукти (5,2%) та ін. (рис. 3.2, ДОДАТОК В) [89].

Рис. 3.2. Структура експорту з України, %, січень-липень 2022

Джерело: розроблено автором на основі [89]

У травні 2023 року обсяг експорту збільшився на 7,6% у річному вимірі до 3,127 млн доларів США завдяки зростанню продажів продуктів рослинного походження (+40,1%), недорогоцінних металів (+7,3%), олій та жирів тваринного або рослинного походження (+24,3%), а також готових харчових продуктів (+118,9%). З іншого боку, різко скоротилися поставки машин та механічних приладів, електротехнічного обладнання та їх частин (-19,5%) і мінеральних продуктів (-41,2%). Важливо відмітити, що український експорт залишається сильно залежним від угоди з РФ, яка гарантує безпечні коридори з Чорноморського порту [188].

Аналізуючи обсяги імпорту товарів в Україну, який у січні 2022 року становив 6,18 млрд дол, що на 47,3% більше ніж у січні 2021 року, найбільшими країнами-імпортерами збуту були: Китай (1050,72 млн дол), РФ (634,3 млн дол), Білорусь (539,19 млн дол), Німеччина (398,84 млн дол), США (361,37 млн дол) та ін. (рис. 3.3, ДОДАТОК Б) [49].

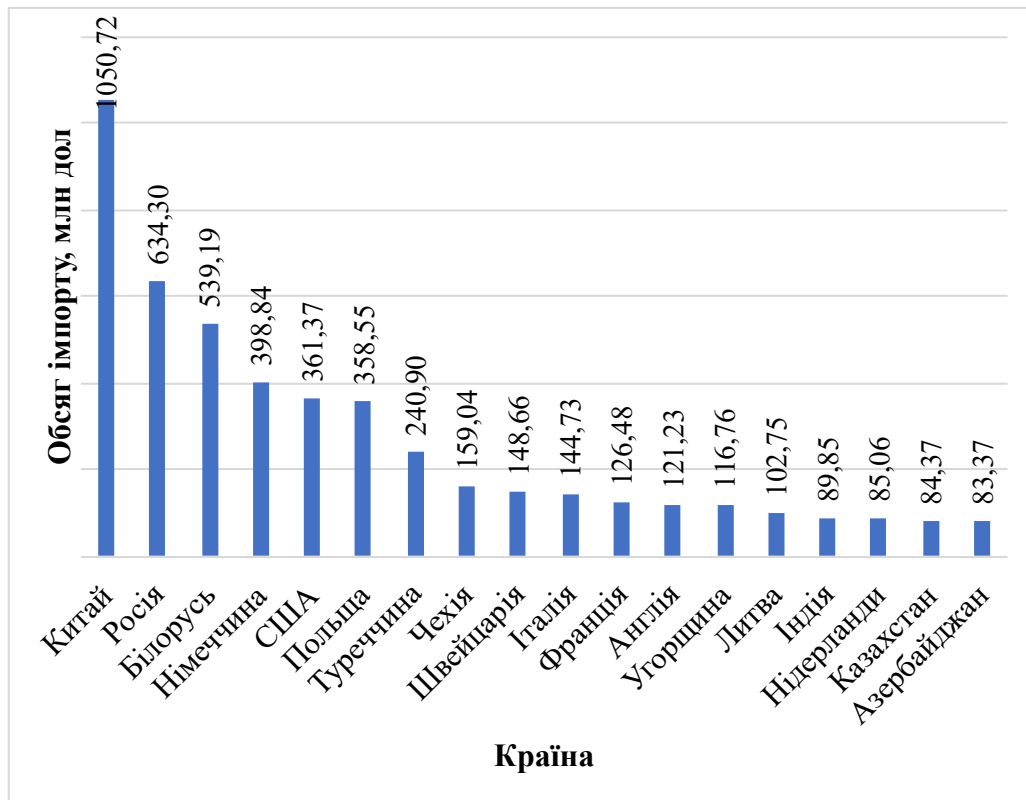

Рис. 3.3. Топ країн за обсягом імпорту в Україну, млн дол США, 2022

Джерело: розроблено автором на основі [49]

При цьому основними категоріями імпортової продукції є: мінеральні продукти (25,7%), зокрема, палива мінеральні, нафта і продукти її перегонки; машини, обладнання та механізми, електротехнічне обладнання (15,3%); продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості (12,7%); засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби (10,5%), з них переважно засоби наземного транспорту, крім залізничного;

полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них (5,7%) та ін. (рис. 3.4, ДОДАТОК В) [89].

У травні 2023 року обсяг імпорту зріс на 35,2% у річному вимірі до 5,046 млн доларів США завдяки збільшенню закупівель машин та механічних приладів, електротехнічного обладнання та їх частин (+69,2%), а також продукції хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості (+43%) [188].

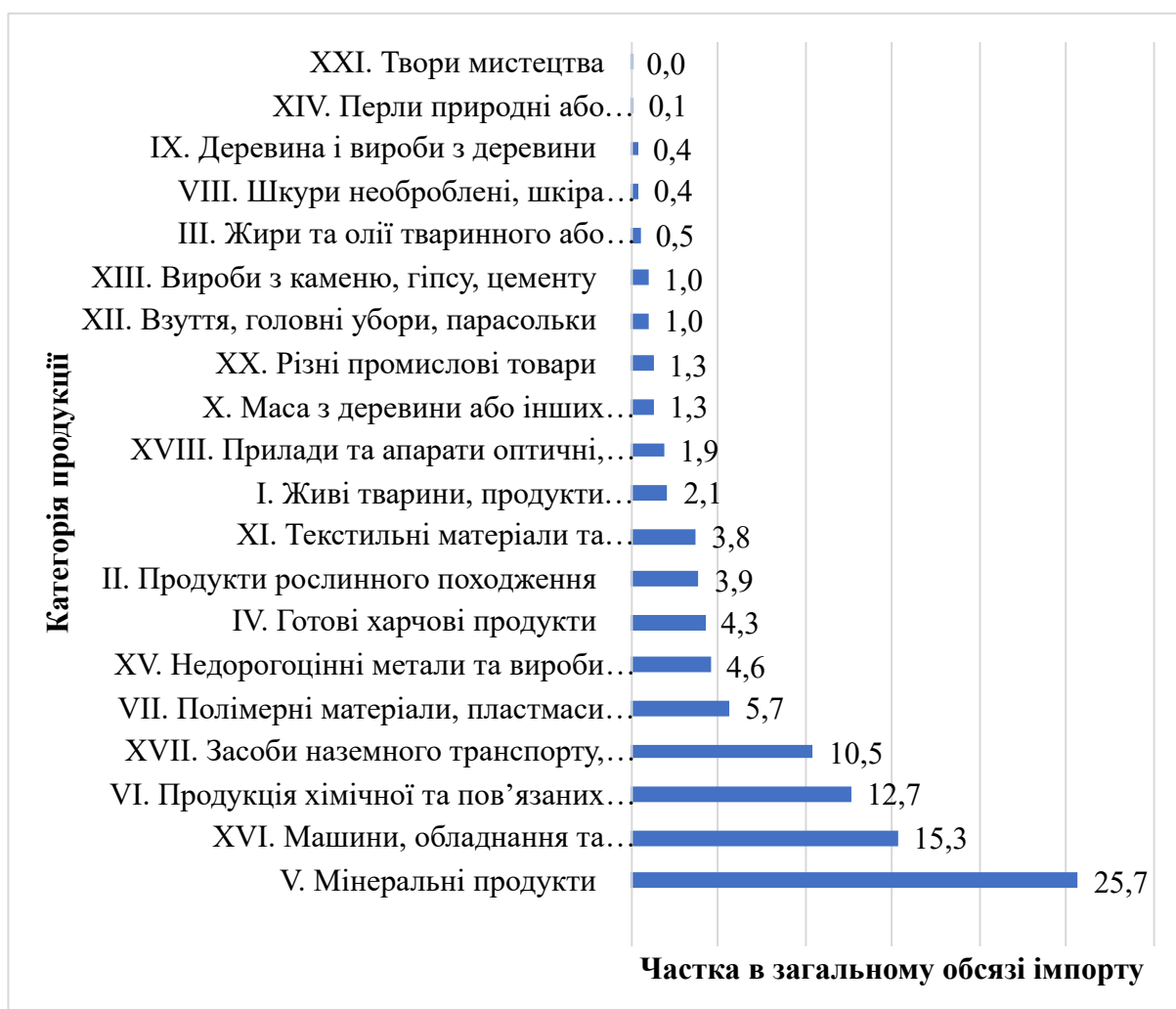

Рис. 3.4. Структура імпорту в Україну, %, січень-липень 2022

Джерело: розроблено автором на основі [89].

Як було зазначено, за 2022 рік відбулося зростання обсягу експортних операцій на 53,3%, а імпортних – на 47,3%. Сальдо зовнішньоторговельного

балансу становило мінус 166 млн дол станом на січень 2022 року, що означає, що обсяг імпорту перевищує обсяг експорту. На рис. 3.5 подано динаміку сальдо українських експортно-імпортних операцій за період 2014-2022 рр.

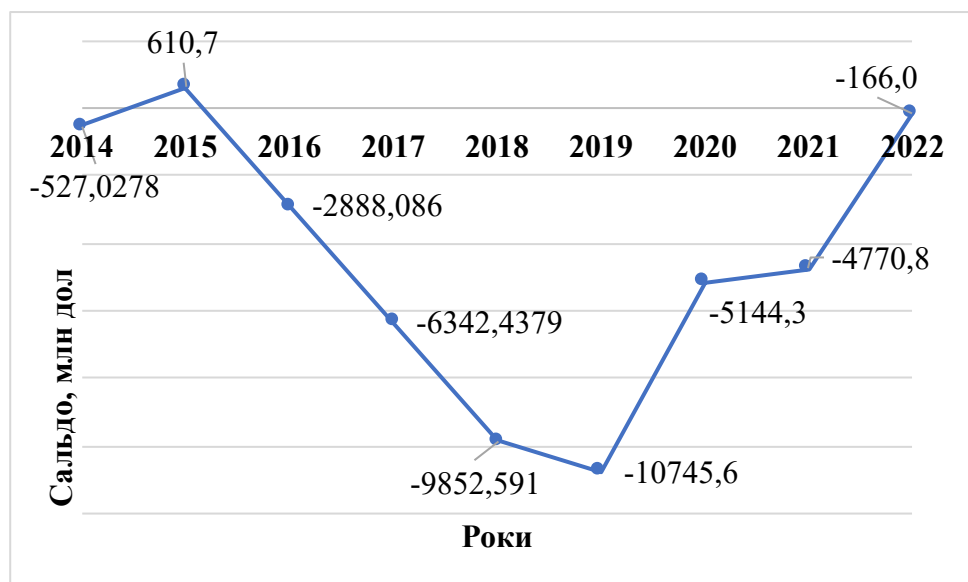

Рис. 3.5. Сальдо зовнішньоторговельного балансу України, млн дол, 2014-2022 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [89].

У травні 2023 року Україна зафіксувала дефіцит торгового балансу в розмірі 1,919 млн доларів США порівняно з дефіцитом у розмірі 0,826 млн доларів США у травні 2022 року. Відповідно до прогнозування Trading Economics, сальдо торговельного балансу України до кінця третього кварталу 2023 року становитиме -1800,00 млн доларів США. У довгостроковій перспективі торговельний баланс України прогнозується на рівні -3100,00 млн. доларів США у 2024 році та -2500,00 млн. доларів США у 2025 році [188].

На даний час в Україні превалює експортоорієнтована модель економічного розвитку зі значною часткою сировинної продукції у структурі експорту, що обумовлює його залежність від зовнішньої

конкурентоспроможності та підвищення волатильності внаслідок дії глобальних біфуркацій [3].

Формування негативного сальдо зовнішньої торгівлі товарами за останні роки відбувалося під впливом низки чинників, серед яких основними слід вважати такі, як: значна частка обсягу нафти й газу в імпорті та тенденція підвищення їх вартості; посилення конкуренції на зовнішніх ринках, якій українському виробництву важко протистояти, зокрема, через невідповідність української продукції міжнародним стандартам; висока питома вага в експорті України металургії та хімічної промисловості, тобто галузей, які є чутливими до цінової кон'юнктури; відсутність належних механізмів фінансової підтримки експортерів; недостатня інформаційна підтримка вітчизняних товаровиробників на зовнішніх ринках [49, с. 69].

Оскільки Україна належить до групи країн постсоціалістичного табору із транзитивною економікою, доцільно зауважити, що однією з найбільш дискусійних проблем дослідження ринкових трансформацій країн колишнього соціалістичного табору є співвідношення процесів конвергенції та дивергенції траєкторій їхнього постсоціалістичного розвитку.

З метою визначення ступеня дисперсії (розкиду) індикаторів економічного розвитку, зокрема, міжкраїнової диференціації, автором було здійснено кількісну оцінку конвергенції обраної групи країн на основі обчислення коефіцієнта варіації, який на практиці використовується для характеристики однорідності певної сукупності. Якщо даний показник не перевищує 0,333, або 33,3%, варіація ряду вважається слабкою, а сукупність – однорідною, тобто відбувається посилення конвергентних процесів, а якщо більше 0,333 – сильною, що означає сильну варіативність ряду і неоднорідність сукупності, тобто посилення дивергентних процесів. Зазначена методика активно використовується для оцінки процесів

конвергенції країн, зокрема сігма-конвергенції, експертами Європейського Союзу [157, с. 5-6].

Обчислення здійснювались за такою формулою:

$$\sigma = \frac{\sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (M_i - M_{\text{cp}})^2}}{M_{\text{cp}}}$$

де M_i – значення обраного показника по кожній окремій країні;

M_{cp} – середнє значення обраного показника по сукупності країн;

n – загальна кількість країн вибірки.

Критерієм наявності σ -конвергенції є тенденція до зменшення величини коефіцієнта варіації на кінець періоду порівняно з початком періоду. В нашому випадку це часовий проміжок 2001-2020 рр. для 14-ти постсоціалістичних країн, таких як Вірменія, Болгарія, Чехія, Естонія, Угорщина, Казахстан, Латвія, Литва, Молдова, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія та Україна.

Загальновідомо, що після розпаду Радянського Союзу ці країни мали приблизно однакові стартові умови економічного розвитку. Проте, аналізуючи їх сучасний рівень розвитку, можна зробити висновок про те, що вектори їх економічного розвитку мали суттєві відмінності.

Як видно з рис. 3.6, протягом 2001-2008 рр. значення коефіцієнту варіації, розрахованого *на основі обсягів ВВП на 1 особу*, щороку зменшувалося, що свідчило про посилення процесів конвергенції траєкторій розвитку аналізованих країн за цим показником. Проте, починаючи з 2008 р. значення коефіцієнта зростало аж до 2019 р., що дає підстави стверджувати про нарощування процесів дивергенції траєкторій розвитку аналізованих національних економік, зокрема під впливом глобальної фінансово-економічної кризи. Водночас у 2020 р. відбулося зменшення зазначеного показника, а відтак і посилення конвергентних процесів між обраною групою постсоціалістичних країн. При цьому

значення коефіцієнтів є значно більшим за 0,33, що означає сильну варіативність ряду і неоднорідність сукупності. Статична база, взята для обрахунку показника, подана в ДОДАТКУ Г.

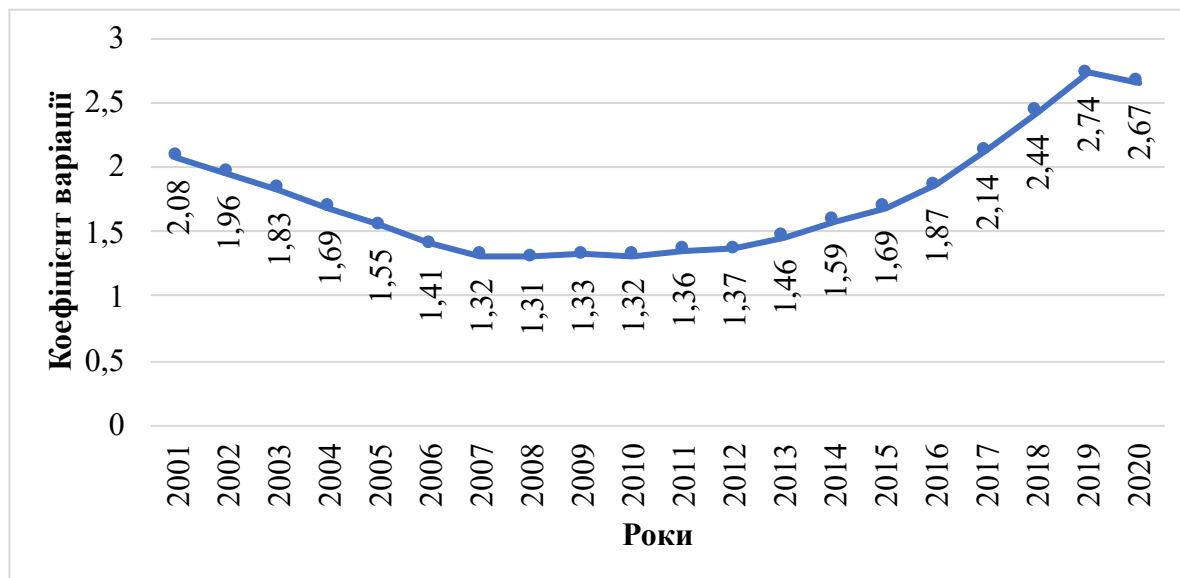

Рис. 3.6. Динаміка значення коефіцієнта варіації, розрахованого на основі ВВП на 1 особу 14-ти постсоціалістичних країн за період 2001-2020 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [196].

Як видно з рис. 3.7, протягом 2001-2006 рр. значення коефіцієнта варіації, розрахованого на основі показника рівня безробіття, мало тенденцію до спаду, що свідчило про посилення процесів конвергенції в сфері зайнятості населення аналізованих постсоціалістичних країн в цей період. Проте, з 2004 по 2010 рр. значення коефіцієнта зростало, що свідчить про нарощування процесів дивергенції в зазначеній сфері в цей період. З 2010 по 2015 рр. показник знову спадав, а з 2015 р. значно зріс, що посилює країнові дисбаланси в сфері зайнятості населення. При цьому значення коефіцієнтів є значно вищим за 0,33 протягом аналізованого періоду, що означає сильну варіативність ряду і неоднорідність сукупності. Статична база, взята для обрахунку показника, подана в ДОДАТКУ Д.

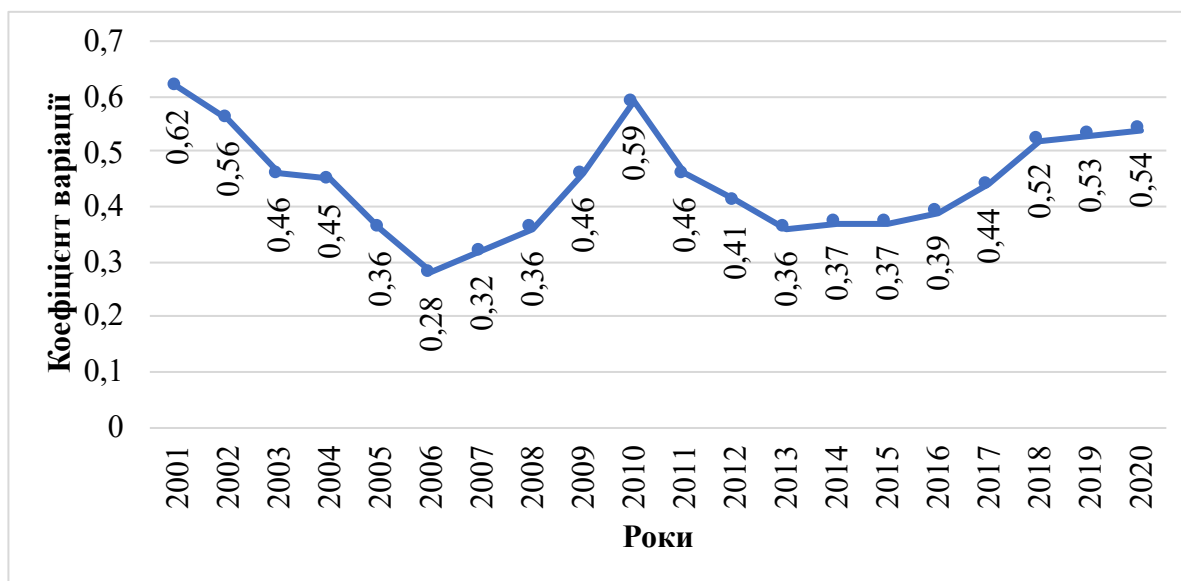

Рис. 3.7. Динаміка значення коефіцієнта варіації, розрахованого на основі рівня безробіття 14-ти постсоціалістичних країн за період 2001-2020 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [196].

На рис. 3.8 проілюстровано результати обрахунку коефіцієнту варіації на основі показника частки витрат на охорону здоров'я. На відміну від динаміки коефіцієнта варіації, розрахованого на основі обсягів ВВП на 1 особу, значення цього коефіцієнта варіації більшою мірою коливалося протягом аналізованого періоду. При цьому значення коефіцієнта менше, ніж 0,33 протягом всього аналізованого періоду, що свідчить про однорідність сукупності та посилення конвергентних тенденцій в цій сфері. Проте, протягом останніх років, зокрема, в період корона-кризи значення коефіцієнта вагомо зросло, що свідчить про нарощування дезінтеграційних тенденцій в сфері витрат на охорону здоров'я аналізованої групи країн. Це можна пояснити, зокрема, тим, що частка витрат на охорону здоров'я у структурі ВВП в одних країнах зросли значною мірою (Вірменія, Чехія, Естонія, Молдова, Польща, Румунія, Словаччина та Словенія); дещо зросли

у Болгарії, Латвії, Литви; а в інших країнах навпаки – зменшилися (Угорщина, Казахстан, Україна). Статична база, взята для обрахунку показника, подана в ДОДАТКУ Е.

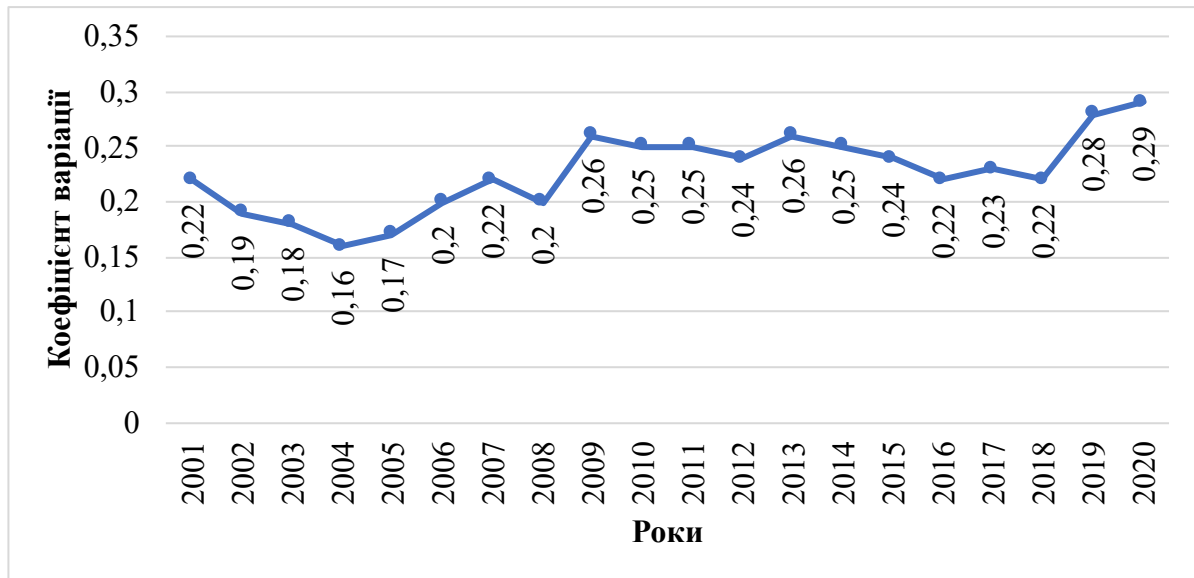

Рис. 3.8. Динаміка значення коефіцієнта варіації, розрахованого на основі частки витрат на охорону здоров'я у ВВП 14-ти постсоціалістичних країн за період 2001-2020 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [196].

На рис. 3.9 подано результати обрахунку коефіцієнта варіації на основі показника частки витрат на освіту у структурі ВВП аналізованих країн. Важливо відмітити, що значення коефіцієнта менше, ніж 0,33 протягом майже всього аналізованого періоду, що свідчить про однорідність сукупності та посилення конвергентних тенденцій. При цьому з 2001 по 2009 рр. відбувалося зростання цього показника, що засвідчує нарощування дивергентних тенденцій. Проте в період 2009-2019 рр. спостерігався значний спад коефіцієнта варіації, розрахованого на основі частки витрат на освіту у ВВП, а це означає, що у структурі витрат, усі країни вибірки збільшують обсяги витрат на освіту, що посилює

конвергентні процеси в аналізованій сукупності. Статична база, взята для обрахунку показника, подана в ДОДАТКУ И.

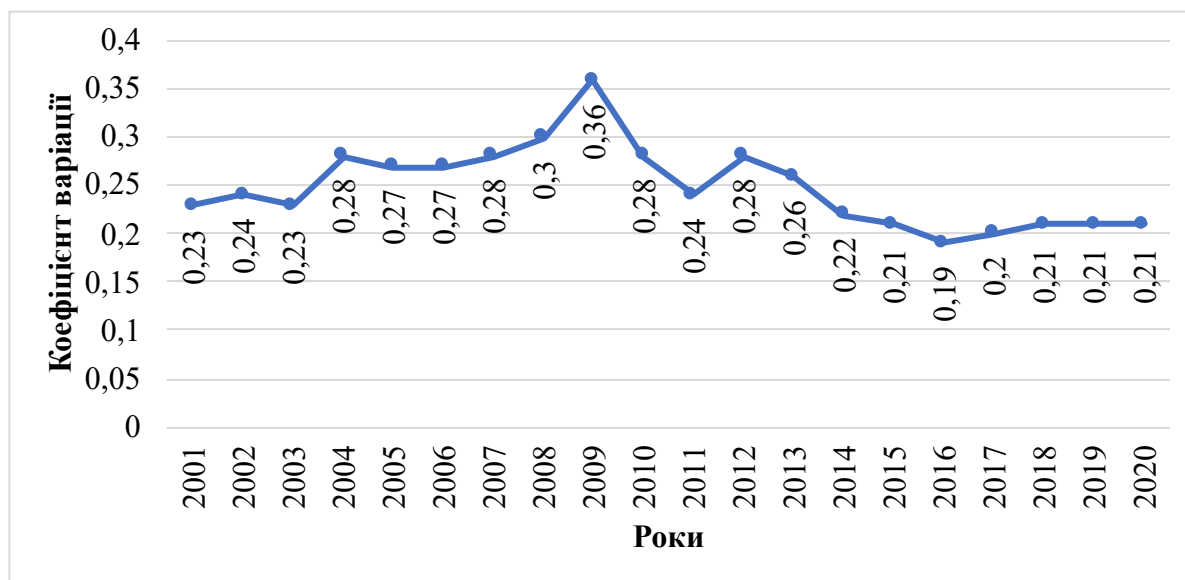

Рис. 3.9. Динаміка значення коефіцієнта варіації, розрахованого на основі частки витрат на освіту у ВВП 14-ти постсоціалістичних країн за період 2001-2020 рр.

Джерело: розроблено автором на основі [196].

На основі проведених розрахунків можна зробити висновок про те, що одночасно відбувається посилення як конвергентних, так і дивергентних процесів між обраними до аналізу країнами. Результат залежить від показника, який було взято до обрахунку коефіцієнту варіації. Зокрема, сильна варіативність ряду та неоднорідність сукупності, що означає посилення *дивергентних тенденцій* між країнами, спостерігалася в результаті розрахунку показника на основі *ВВП на 1 особу* та *рівня безробіття* (значення коефіцієнту варіації становить більше ніж 0,33). А от посилення *конвергентних тенденцій* між аналізованими країнами засвідчено в результаті обчислення коефіцієнту варіації на основі *частки витрат на охорону здоров'я* та *частки витрат на освіту* (значення

коефіцієнту варіації становить більше ніж 0,33, що свідчить про однорідність сукупності).

У цьому контексті проблема посилення інтеграційних процесів за умов розвитку процесів глобалізації, конвергенції та дивергенції трансформаційних економік набула особливої актуальності для всіх країн світу, у тому числі й для України, оскільки трансформаційні економіки сильно залежать від ситуації на міжнародній арені і є чутливими до зовнішньоекономічних шоків. Більше того, доречним було б визначити вплив сучасних глобальних процесів на економічний розвиток постсоціалістичних країн, до яких входить і Україна, на основі кореляційно-регресійного аналізу.

У дослідженні буде проведено економетричний аналіз залежності рівня ВВП 14-ти постсоціалістичних країн, серед яких Вірменія, Болгарія, Чехія, Естонія, Угорщина, Казахстан, Латвія, Литва, Молдова, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія та Україна за період 2001-2020 рр., від наступних показників інституційного та соціально-економічного розвитку:

- *Індекс економічної свободи*, як інтегральний показник характеристики розвиненості інституційного середовища, оскільки включає в себе такі 4 групи якісних факторів економічної свободи: (1) верховенство права (права власності, доброчесність уряду, ефективність судової системи); (2) розмір уряду (державні витрати, податковий тягар, фіскальний стан); (3) регуляторна ефективність (свобода бізнесу, свобода праці, монетарна свобода); (4) відкритість ринків (свобода торгівлі, свобода інвестицій, фінансова свобода).

- *Індекс сприйняття корупції*, як показник ефективності інституційного середовища та чинник детінізації економіки країни.

- *Частка витрат на охорону здоров'я (% від ВВП)*, як інтегральний показник співвідношення витрат на охорону здоров'я із загальним

економічним розвитком країни, що є особливо актуальним у часи пандемії коронавірусу.

- *Частка витрат на освіту (% від ВВП)*, як важливий показник добробуту населення, оскільки інвестиції в людський розвиток створюють передумови для прискорення зростання та конкурентоспроможності економіки.

- *Рівень безробіття (%)*, як важливого стимулятора активності, з одного боку, та дестабілізуючого фактору, з іншого, оскільки тягне за собою негативні соціально-економічні наслідки, серед яких посилення соціальної напруги та диференціації населення, зменшення ВВП країни.

Регресійний аналіз буде здійснено у середовищі R-Studio на основі даних за період з 2001 по 2020 р. (20 спостережень для кожної з 14 постсоціалістичних країн).

Провівши тест на стаціонарність обраних змінних, як видно з табл. 3.1, змінна ВВП не має ознак нестаціонарності з імовірністю 90% (перевірялися рівні), що говорить про доцільність подальшого моделювання такого показника.

Таблиця 3.1

**Перевірка показників на стаціонарність
за розширеним тестом Дікі-Фуллера**

	Dickey-Fuller	p-value	Висновок
<i>GDP</i>	-3.4072	0.05362	Стаціонарний з імовірністю 90%
<i>health</i>	-3.7157	0.02366	
<i>freedom</i>	-6.8812	<0.0100	
<i>EDUC</i>	-3.361	0.06136	
<i>unemploy</i>	-4.1486	<0.0100	
<i>corrup</i>	-8.4969	<0.0100	

Джерело: власна розробка автора.

Наступним кроком дослідимо кореляцію факторів між собою (табл. 3.2, рис. 3.10).

Таблиця 3.2

Кореляційна матриця обраних показників

	GDP	health	freedom	EDUC	unemploy	corrup
GDP	1,00	-0,07	0,05	-0,02	-0,29	0,53
health	-0,07	1,00	-0,04	0,36	0,04	0,17
freedom	0,05	-0,04	1,00	0,05	-0,07	0,01
EDUC	-0,02	0,36	0,05	1,00	-0,22	-0,03
unemploy	-0,29	0,04	-0,07	-0,22	1,00	-0,25
corrup	0,53	0,17	0,01	-0,03	-0,25	1,00

Джерело: власна розробка автора.

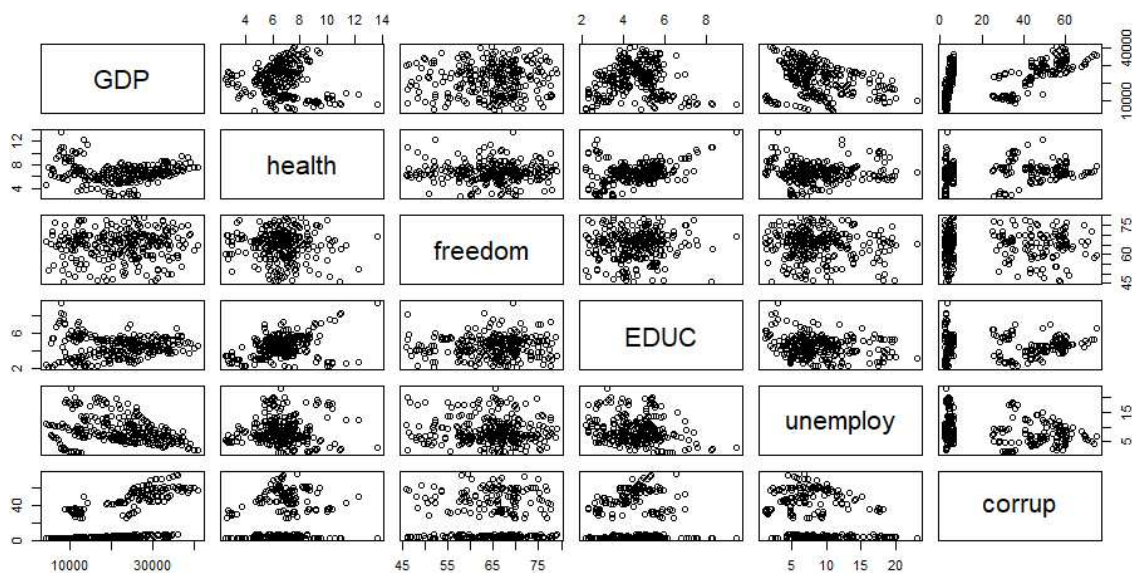

Рис. 3.10. Кореляція між обраними показниками.

Джерело: власна розробка автора.

Як видно з табл. 3.2, вплив більшості показників на ВВП досить слабкий, максимальне значення коефіцієнту парної кореляції становить лише 0,53. Напрямок зв'язку є як прямий (наприклад, для рівня індексу сприйняття корупції чи індексу економічної свободи), так і зворотній, як для рівня безробіття. Аби перевірити комплексний вплив зазначених вище

факторів перейдемо до побудови множинної регресійної моделі (рис. 3.3), оскільки низький рівень кореляції може бути пов'язаний саме у відмінностях між країнами [115].

Побудуємо панельну регресію, де в якості фіктивних змінних оберемо кожен постсоціалістичну країну (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Результати панельної регресії

Residuals:				
Min	1Q	Median	3Q	Max
-6379.3	-1340.5	133.9	1457.7	7619.6
Coefficients	Estimate	Std. Error	t value	Pr(> t)
(Intercept)	30111.279	1214.418	24.795	< 2e-16
unemploy	-544.337	48.286	-11.273	< 2e-16
corrup	103.431	7.107	14.554	< 2e-16
health	502.502	155.845	3.224	0.00142
Bulgaria	-12613.840	670.145	-18.823	< 2e-16
Armenia	-18662.287	755.911	-24.688	< 2e-16
Estonia	-3365.107	724.064	-4.648	5.31e-06
Kazakhstan	-9197.058	925.689	-9.935	< 2e-16
Latvia	-6264.048	747.483	-8.380	3.17e-15
Lithuania	-4229.823	709.288	5.963	7.90e-09
Moldova	-25532.350	706.141	-36.158	< 2e-16
Poland	-6348.549	721.504	-8.799	< 2e-16
Romania	-10101.291	742.759	-13.600	< 2e-16
Slovakia	-4195.687	725.929	-5.780	2.10e-08
Hungary	-6518.264	648.745	-10.047	< 2e-16
Ukraine	-18603.783	664.774	-27.985	< 2e-16
Residual standard error	2355 on 264 degrees of freedom			
Multiple R-squared:	0.9306	Adjusted R-squared:	0.9267	
F-statistic:	236.1 on 15 and 264 DF		p-value:	< 2.2e-16

Джерело: власна розробка автора.

На основі коефіцієнтів з табл. 3.3. отримаємо рівняння регресії, що має наступний вигляд:

$$\begin{aligned}
 GDP \text{ per capita} = & 30111.279 - 544.337 * \text{unemployment} + 103.431 * \\
 & \text{corruption} + 502.502 * \text{health} - 12613.840 * \text{Bulgaria} - 18662.287 * \text{Armenia} - \\
 & 3365.107 * \text{Estonia} - 9197.058 * \text{Kazakhstan} - 6264.048 * \text{Latvia} - 4229.823 * \\
 & \text{Lithuania} - 25532.350 * \text{Moldova} - 6348.549 * \text{Poland} - 10101.291 * \text{Romania} - \\
 & 4195.687 * \text{Slovakia} - 6518.264 * \text{Hungary} - 18603.783 * \text{Ukraine} + \varepsilon.
 \end{aligned}$$

Модель є адекватною ($p\text{-value} < 2.2e-16 < 0.05$), всі коефіцієнти регресії є значущими ($\text{Pr}(>|t|) < 0.05$) з рівнем надійності 95%. Скоригований коефіцієнт детермінації R^2 становить 93%, що свідчить про високу якість побудованої моделі.

Для перевірки моделі на мультиколінеарність використаємо VIF критерій (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Критерій VIF для виявлення мультиколінеарності

Коефіцієнт	$\hat{\beta}$
unemploy	2.191279
corrup	1.399622
health	3.349496
Bulgaria	1.504124
Armenia	1.913762
Estonia	1.755900
Kazakhstan	2.869962
Latvia	1.871325
Lithuania	1.684967
Moldova	1.670047
Poland	1.743508
Romania	1.847747
Slovakia	1.764958
Hungary	1.409595
Ukraine	1.480110

Джерело: власна розробка автора.

Відповідно до результатів в табл. 3.4 для всіх факторів він знаходиться в межах допустимих значень (менше 5), що також підтверджується низькими коефіцієнтами кореляції між ними в табл. 3.2.

Для перевірки гіпотези про значення коефіцієнтів розрахуємо теоретичне та практичне значення t-статистики для кожної змінної та порівняємо їх між собою (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Гіпотеза про значення коефіцієнта

Коефіцієнт	$\hat{\beta}$	m	t_{pr}	t_{teor}
(Intercept)	30111.279	30111	0.0002297397	1.65
unemploy	-544.337	-544	0.006979249	
corrup	103.431	103	0.06064444	
health	502.502	503	0.003195483	
Bulgaria	-12613.840	-12614	0.0002387543	
Armenia	-18662.287	-18662	0.0003796743	
Estonia	-3365.107	-3365	0.000147777	
Kazakhstan	-9197.058	-9197	6.265603e-05	
Latvia	-6264.048	-6264	6.421551e-05	
Lithuania	-4229.823	-4230	0.000249546	
Moldova	-25532.350	-25532	0.0004956517	
Poland	-6348.549	-6349	0.0006250832	
Romania	-10101.291	-10101	0.0003917825	
Slovakia	-4195.687	-4196	0.0004311716	
Hungary	-6518.264	-6518	0.0004069396	
Ukraine	-18603.783	-18604	0.0003264267	

Джерело: власна розробка автора.

Як видно з табл. 3.5, $t_{pr} < t_{teor}$ для всіх коефіцієнтів $\hat{\beta}$. Отже, можна зробити висновок про те, що коефіцієнти регресії можна округлити до значень m, оскільки з рівнем надійності 95% істинне значення кожного з коефіцієнтів може дорівнювати m. Відповідно рівняння регресії можна записати наступним чином:

$$\begin{aligned}
 \text{GDP per capita} = & 30111 - 544 * \text{unemployment} + 103 * \text{corruption} + 503 * \\
 & \text{health} - 12614 * \text{Bulgaria} - 18662 * \text{Armenia} - 3365 * \text{Estonia} - 9197 * \\
 & \text{Kazakhstan} - 6264 * \text{Latvia} - 4230 * \text{Lithuania} - 25532 * \text{Moldova} - 6349 * \\
 & \text{Poland} - 10101 * \text{Romania} - 4196 * \text{Slovakia} - 6518 * \text{Hungary} - 18604 * \\
 & \text{Ukraine} + \varepsilon.
 \end{aligned}$$

Дослідимо фіксовані ефекти для кожної з країн. Як видно з табл. 3.6, фіксовані ефекти для кожної з країни щодо змінної ВВП на одну особу коливаються в межах від 4,6 тис. (для Молдови) до 25-30 тис. для Литви, Словаччини, Естонії, Чехії, Словенії та Латвії, що свідчить про суттєві відмінності у економічному розвитку досліджуваних країн та посилення конвергентних процесів між ними. Зокрема, їм притаманні найвищі обсяги ВВП на 1 особу по досліджуваній групі, найвищий рівень індексу сприйняття корупції.

Таблиця 3.6

Фіксовані ефекти для вибірки постсоціалістичних країн

Країна	Фіксований ефект
Slovenia	30 111,28
Czech	30 111,28
Estonia	26 746,17
Slovakia	25 915,59
Lithuania	25 881,46
Latvia	23 847,23
Poland	23 762,73
Hungary	23 593,02
Kazakhstan	20 914,22
Romania	20 009,99
Bulgaria	17 497,44
Ukraine	11 507,50
Armenia	11 448,99
Moldova	4 578,93

Джерело: власна розробка автора.

Враховуючи наявність фіксованих ефектів, сформуємо рівняння моделі та дослідимо еластичність ВВП по досліджуваних факторах, а саме рівню безробіття, індексу сприйняття корупції, а також витрат на охорону здоров'я (табл. 3.7):

$$GDP \text{ per capita} = \text{Fixed effect of country } X - 544 * \text{unemployment} + 103 * \text{corruption} + 503 * \text{health} + \varepsilon.$$

Таблиця 3.7

Рівень еластичності ВВП на 1 особу від обраних змінних

Індикатор	Еластичність
Unemployment	-0.213593
Corruption	0.1112061
Health	0.1506199

Джерело: власна розробка автора.

Аналізуючи одержані результати, можна дійти висновку про значний негативний вплив зростання безробіття на ВВП на 1 особу (коефіцієнт еластичності сягає -0.214), в той час як зростання індексу сприйняття корупції (коефіцієнт еластичності становить 0.111), а також частки витрат на охорону здоров'я чинять позитивний вплив на ВВП на 1 особу (коефіцієнт еластичності дорівнює 0.151). Вищий рівень індексу сприйняття корупції свідчить про більшу прозорість умов ведення бізнесу, що безумовно має позитивний вплив на ВВП. Відповідно до цього, боротьба з корупцією має бути одним із напрямків політики держави. Значний вплив чинить також рівень витрат на охорону здоров'я, що зумовлено розгортанням пандемії COVID-19 та врахуванням всіма країнами світу важливості переорієнтації частки витрат бюджету на забезпечення стійкості сфери охорони здоров'я, що важливо враховувати і Україні.

У цьому контексті важливо відмітити, що на сьогоднішній день одним із найважливіших етапів поглиблення інтеграції України у світогосподарський простір є інтеграція до Європейського Союзу. Цей процес носить досить суперечливий характер, як і в цілому глобалізаційні процеси, оскільки співпраця з ЄС є одним зі способів укріплення позицій країни на міжнародній арені та реалізації національних інтересів на шляху побудови економічно розвинутої та демократичної держави. Але з іншого боку важливо усвідомлювати низку проблем від співпраці з ЄС, які можуть виникати.

Отже, до *позитивних наслідків інтеграції України у ЄС* варто віднести такі:

- посилення конкуренції національного виробництва, стимулювання подальшого розвитку нових технологій і їх швидкого розповсюдження;
- поглиблення спеціалізації і міжнародного поділу праці, ефективний розподіл ресурсів, забезпечення економії на масштабах виробництва, скорочення витрат і сприяння зниженню цін, створення умов для стійкого економічного розвитку;
- створення умов для вирішення глобальних проблем людства, шляхом поєднання зусиль світового співтовариства, консолідації ресурсів та координації дій у різноманітних сферах.

Водночас до *негативних наслідків інтеграції України у ЄС* слід віднести такі:

- нерівномірність розподілу переваг від глобалізації, поглиблення технологічного відставання від розвинених країн;
- послаблення ролі національних урядів, посилення ролі наднаціональних організацій і транснаціональних структур, що реалізують власні інтереси в глобальному світогосподарському просторі;

- зростання зовнішнього боргу окремих країн перед міжнародними фінансовими організаціями, що перешкоджає їхньому подальшому розвитку;

- зростання соціально-економічного розшарування суспільства, розпад соціальних груп, втрата індивідами об'єктивної приналежності до певної спільноти, етнічної групи [67].

Таким чином, за умов посилення глобалізаційних процесів та викликів сучасності, з якими стикається наразі Україна, відбувається дедалі глибше поглиблення різнорівневих політичних, економічних, культурних взаємозв'язків і взаємозалежностей, що, у свою чергу, породжує низку позитивних і негативних наслідків локального і планетарного масштабу. Ступінь позитивного впливу глобалізаційних процесів на економіку України залежить не лише від місця, яке вона посідає на міжнародній арені, але і від того, яким чином вдасться скористатися можливостями та перевагами глобалізації та євроінтеграції і чи зможе захистити себе Україна від імовірних ризиків і загроз, що несе в собі глобалізація як така.

3.2. Місце України в сучасних глобалізаційних процесах

Як було зазначено раніше, безпрецедентна глобальна криза, зумовлена пандемією COVID-19 та повномасштабним вторгненням РФ на територію суверенної України, вносять нові акценти в наукове осмислення впливу глобальних викликів і потрясінь на соціально-економічний розвиток країн світу, а особливо транзитивних економік.

Місце України в міжнародному економічному рейтингу є важливим показником стану економіки країни та її можливості ефективної реалізації інтеграційного потенціалу у світове господарство [84]. Тому, на нашу думку, доцільно навести результати низки міжнародних статистичних

досліджень, які опубліковані у вигляді формування рейтингів країн світу за індексами та субіндексами.

Зокрема, аналізуючи *Індекс глобальної конкурентоспроможності* (The Global Competitiveness Index), який розрахований згідно з методологією Всесвітнього економічного форуму, у 2018 р. (останній рік, за даними якого було здійснено рейтингування країн світу) Україна посіла 83 місце (зі 140 аналізованих країн світу). Це масштабне щорічне дослідження, яке проводиться ВЕФ спільно партнерськими організаціями провідних дослідницьких інститутів у країнах, аналізованих у звіті, і представляє широкий перелік показників конкурентоспроможності по різних країнах світу [182].

Якщо аналізувати у розрізі субіндексів, що входять до складу основного значення показника, можна зробити висновок, що Україна посідає найгірші позиції за рівнем макроекономічної стабільності (131 місце зі 140 країн), розвиненістю фінансової системи (117 місце із 140 країн), рівнем розвитку інституцій (110 місце зі 140 країн), охороною здоров'я (94 місце зі 140 країн) і т.д. (табл 3.8).

За рейтингом *Глобального інноваційного індексу* (Global Innovation Index), розрахованого Всесвітньою організацією інтелектуальної власності, який ранжує світові економіки відповідно до їх інноваційної спроможності, складається з 80 показників, згрупованих за вхідними та вихідними інноваційними ресурсами, у 2022 році Україна посіла 57 місце з 132 аналізованих країн світу. Аналізуючи місце країни в динаміці, то у 2021 році – 49 місце (із 132 країн), у 2020 році – 45 місце (із 131 країн), у 2019 році – 47 місце (із 129 країн), у 2018 році – 43 місце (із 126 країн). Можна зробити висновок, що у 2022 році наше місце на світовій арені в галузі інноваційної спроможності значно погіршилося [130, с. 19].

Таблиця 3.8

**Місце України на міжнародній арені за субіндексами Індексу
глобальної конкурентоспроможності, 2018 р.**

Субіндекс	Характеристика	Місце України в рейтингу
<i>Інституції</i>	Організована злочинність, рівень вбивств і тероризму, надійність поліцейських служб, прозорість бюджету, незалежність судової влади, свобода преси, ефективність правової бази у вирішенні спорів, орієнтація уряду на майбутнє, рівень корупції і захисту прав власності, якість управління земельними ресурсами	110
<i>Інфраструктура</i>	Дорожнє сполучення за різними видами транспорту, якість доріг, рівень електрифікації населення, надійність водопостачання, забезпеченість населення якісною питною водою	57
<i>Впровадження ІКТ</i>	Абонентська плата за мобільний стільниковий зв'язок та широкопугмовий доступ до Інтернету, число користувачів Інтернету	77
<i>Макроекономічна стабільність</i>	Рівень інфляції, обсяг державного боргу	131
<i>Охорона здоров'я</i>	Очікувана тривалість життя	94
<i>Людські здібності</i>	Середні роки навчання, якість професійної, цифрові навички серед населення	46
<i>Ринок товарів і послуг</i>	Спотворюючий вплив податків та субсидій на конкуренцію, поширеність нетарифних бар'єрів, торговельні тарифи, ефективність процесу митного оформлення	73
<i>Ринок праці</i>	Активна політика у сфері праці, оплата праці та продуктивність, частка жінок у складі робочої сили, ставка податку на працю	66
<i>Фінансова система</i>	Доступність венчурного капіталу, ринкова капіталізація, надійність банків, непрацюючі кредити як % від вартості кредитного портфеля	117
<i>Місткість ринку</i>	Обсяг ВВП, частка імпорту як % від ВВП	47
<i>Динамічність бізнесу</i>	Вартість відкриття бізнесу та час у днях, нормативно-правова база з питань неплатоспроможності, ставлення до підприємницького ризику, число інноваційних компаній, що впроваджують проривні ідеї	86
<i>Інноваційна спроможність</i>	Наукові публікації, кількість патентних заявок на винаходи, витрати на НДДКР, якість науково-дослідних установ, заявки на торговельні марки	58

Джерело: розроблено автором на основі [182, с. 576-577].

Геополітична напруженість набула нового повороту через вторгнення РФ на територію України, а також підвищенням тиску інфляційного зростання. У звіті зазначено, що в 2022 році зріс ризик розколу світової економіки, зокрема, біднішим економікам загрожує масовий голод, тоді як зростання нерівності та бідності загрожує повернути світ на кілька десятиліть назад. У такому невизначеному контексті інновації відіграють вирішальну роль. Більше ніж будь-коли, інновації мають бути об'єктом сильної антициклічної політики. Підвищення продуктивності продовжує виправдовувати витрати на інновації. Але в часи, коли фінансові ресурси обмежені, а конкуренція за ці ресурси посилюється, стає ще важливішим чітко визначити зв'язок між інноваціями та продуктивністю [184].

Аналізуючи місце України за субіндексами, що входять до складу Глобального інноваційного індексу, у 2022 році, можна зробити висновок (табл. 3.9), що інноваційному розвитку української економіки перешкоджає низький рівень інституційно-організаційного впорядкування та загальної ринкової інфраструктури.

Варто також відмітити *Індекс прав власності* (The International Property Right Index, IPRI), розрахований Property Rights Alliance, спрямований на оцінку прав інтелектуальної власності згідно з трьома основними критеріями:

- політичне і правове середовище (незалежність судової системи, принцип верховенства права, рівень корупції);
- права на фізичну власність (доступ до кредитів, процес реєстрації і захист власності);
- права на інтелектуальну власність (рівень «піратства», захист патентного права й інтелектуальної власності).

За Індексом прав власності Україна у 2022 році посідає 105 місце зі 129 аналізованих країн світу [146; 147].

Таблиця 3.9

Місце України на міжнародній арені за субіндексами Глобального інноваційного індексу, 2022 р.

Субіндекс	Характеристика	Місце України в рейтингу (із 132 країн)
<i>Інституції</i>	Аналізується інституційно-організаційне та бізнес-середовище	97
<i>Людський капітал та дослідження</i>	Визначається стан розвитку освіти, рівень проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт	49
<i>Інфраструктура</i>	Аналізується рівень розвиненості загальної інфраструктури, інформаційно-комунікаційних технологій	82
<i>Рівень розвитку ринку</i>	Визначається кредитною та інвестиційною політикою, конкурентними відносинами, торгівельними операціями	102
<i>Рівень розвитку бізнесу</i>	Аналізується обсяг висококваліфікованих робітників та частка зайнятості у наукоємних галузях	48
<i>Знання та результати наукового пошуку</i>	Досліджується рівень розробки нових знань, техніки, технології, темпи їх поширення і вплив на знання	36
<i>Результати творчої діяльності</i>	Аналізуються нематеріальні активи, частка новітніх (креативних) товарів та послуг	63

Джерело: розроблено автором на основі [130, с. 50].

Субіндекс правової та політичної ситуації в Україні зріс на 0,115 до 3,326, отримавши 3,297 бали за незалежність судової системи, 3,66 бали за верховенство права, 2,916 бали за політичну стабільність та 3,432 бали за боротьбу з корупцією.

Субіндекс прав фізичної власності знизився на -1,534 до 4,221 з оцінками 3,865 за сприйняттям захисту прав власності, 4,879 за процесом реєстрації та 3,919 за доступом до фінансування.

Субіндекс прав інтелектуальної власності України не змінився і залишився на рівні 4,393 з оцінками 3,938 за сприйняття захисту прав інтелектуальної власності, 5,709 – за патентний захист, 2 – за захист авторських прав та 5,925 – за захист торговельних марок [146; 147].

За *Індексом економічної свободи* (The Index of Economic Freedom), який розраховується Wall Street Journal і Heritage Foundation, кожній країні надається оцінка, в залежності від рівня, на якому держава забезпечує права та свободи кожної особи управляти своєю власною працею та майном. Індекс ґрунтується на 10 субіндексах, таких як свобода підприємництва, вільна торгівля, податкова незалежність, публічні видатки, грошова стабільність, інвестиційна свобода, фінансова автономія, захист прав власності, боротьба з корупцією та свобода трудових відносин. У 2022 році Україна посідає 130 місце з 177 аналізованих країн і входить до групи «здебільшого невірних» країн.

Завдяки зростанню показників свободи праці та монетарної свободи, Україна зафіксувала вражаючий загальний приріст економічної свободи на 6,0 пунктів з 2017 року, але все ще перебуває в середній групі «переважно невірних» країн. Фіскальний стан є дещо позитивним, але інвестиційна свобода, фінансова свобода та верховенство права демонструють слабкі сторони. Конкуруючі бізнес-політичні мережі продовжують здійснювати значний вплив, але відбувається зміна поколінь. Воєнні дії продовжують завдавати шкоди українській економіці, яка значною мірою залежить від виробництва пшениці та експорту промислової та енергетичної продукції [140].

Доцільно проаналізувати *Індекс легкості ведення бізнесу* (Ease of Doing Business Index), що обраховується Світовим банком і вказує на прямий позитивний вплив державного врегулювання бізнесу на економічне зростання. До його складу входять такі індикатори, як: заснування бізнесу – сукупність процедур, затрат часу, мінімальний капітал для заснування

підприємства; робота з дозволами на будівництво; отримання електропостачання; реєстрація майна; отримання кредиту; захист прав інвесторів; сплата податків, зокрема, кількість податків і час на підготовку податкових звітів; міжнародна торгівля – кількість документів, витрати та час необхідний для експорту та імпорту; забезпечення контрактів; закриття підприємства – це відсоток відшкодувань, час та додаткові витрати на закриття неплатоспроможної фірми.

У 2020 році Україна посіла 64 місце зі 190 аналізованих країн світу. При цьому значення субіндексів подано в табл. 3.10, відповідно до якої можна стверджувати, що проблематичним для підприємств є закрити його у разі прийняття рішення щодо ліквідації діяльності (146 щабель із 190) та отримати електропостачання, тобто існує складність процедури, великі затрати часу, грошові витрати на отримання електроенергії (128 щабель із 190) [122].

Таблиця 3.10

Місце України на міжнародній арені за субіндексами Індексу легкості ведення бізнесу, 2020 р.

Субіндекс	Місце України в рейтингу (із 190 країн)
<i>Заснування бізнесу</i>	61
<i>Робота з дозволами на будівництво</i>	20
<i>Отримання електропостачання</i>	128
<i>Реєстрація майна</i>	61
<i>Отримання кредиту</i>	37
<i>Захист прав інвесторів</i>	45
<i>Сплата податків</i>	65
<i>Міжнародна торгівля</i>	74
<i>Забезпечення контрактів</i>	63
<i>Закриття підприємства</i>	146

Джерело: розроблено автором на основі [122].

У рейтингу сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI), який складає неприбуткова німецька організація Transparency International, Україна в 2022 році посіла 116 місце зі 180-ти країн світу, включених до аналізу, покращивши результат на 1 бал, порівняно з попереднім роком, що є вражаючим, враховуючи вторгнення РФ на територію країни та активні воєнні дії. У 2021 році Україна посіла 122 місце (зі 180-ти країн, включених до аналізу), у 2020 році – 117 місце (із 180 країн), 2019 році – 126 місце (із 180 країн), у 2018 році – 120 місце (зі 180 країн), у 2017 році – 130 місце (із 180 країн), у 2016 році – 131 місце (із 176 країн), у 2015 році – 130 місце (зі 168 аналізованих країн) [119].

За рейтингом найсильніших армій світу (Global Firepower) у 2022 році Україна посідає 22 місце (із 140 аналізованих армій світу). Під час складання цього рейтингу було враховано 50 різних факторів, таких як людські ресурси країни, сила сухопутних, морських та повітряних військ, видатки на оборону, логістичні можливості та географічне положення країни [156].

У *всесвітньому рейтингу щастя* (World Happiness Report), розробленому Організацією об'єднаних націй на основі таких показників, як ВВП на одну особу, тривалість життя, рівень корупції, соціальна підтримка, очікування щодо майбутнього тощо, Україна у 2022 році посіла 98 місце зі 146 аналізованих країн світу [133].

У контексті актуалізації проблеми міжкраїнової диференціації та визначення місця України на міжнародній арені, доцільно здійснити порівняльний аналіз *соціально-економічного розвитку* постсоціалістичних країн на основі дослідження динаміки макроекономічних показників з точки зору конвергентно-дивергентних траєкторій їхньої еволюції. Це сприяє більш ефективному та обґрунтованому прийняттю управлінських рішень, удосконаленню планування та прогнозування подальших соціально-економічних та інституційних перетворень.

Відповідно до поставленої мети, автором було здійснено кластерний аналіз, який проводився на основі вибірки з 14-ти постсоціалістичних країн (Вірменія, Болгарія, Чехія, Естонія, Угорщина, Казахстан, Латвія, Литва, Молдова, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія та Україна), за 2001-й рік та 2020-й рік. На нашу думку, до вибірки варто включити саме ці країни, оскільки за приблизно однакових стартових умов після розпаду Радянського Союзу, вектори їх економічного розвитку мають суттєві відмінності. Тому доцільно розглянути, яким чином вони будуть згруповані у 2001 р., тобто через приблизно 10 років після розпаду СРСР, а також у 2020 р. (як останнього з доступних по статистичній базі).

Вихідні дані для проведення аналізу було отримано з бази індикаторів Світового банку [196]. Зведена статистика подана в табл 3.11.

Відтак для градації досліджуваних країн було використано раніше зазначені показники їхнього соціально-економічного розвитку за період 2001 та 2020 рр., а саме:

- *ВВП на 1 особу (дол, за ПКС)* – один із найважливіших показників розвитку економіки, який розраховується як вартість товарів та послуг, виготовлених резидентами країни для кінцевого споживання. ВВП за паритетом купівельної спроможності (англ. Purchasing power parity, PPP) є мірою випуску продукції на 1 особу населення в доларах постійної купівельної спроможності, при цьому нівелюється вплив інфляційних процесів.

- *Частку витрат на охорону здоров'я (% від ВВП)* – це інтегральний показник, який показує не просто збільшення або зменшення обсягу витрат на охорону здоров'я, а вказує на співвідношення витрат із загальним економічним розвитком країни, що дає можливість глибшого аналізу. У часи пандемії коронавірусу доцільно взяти цей показник до уваги, оскільки в умовах коронакризи витрати на охорону здоров'я складають значну частину всього державного бюджету країн;

Таблиця 3.11

**Показники соціально-економічного розвитку постсоціалістичних
країн за період 2020 та 2021 рр.**

Показник / Рік / Країна	Обсяг ВВП на 1 особу, дол, за ПКС		Частка витрат на охорону здоров'я, % від ВВП		Частка витрат на освіту, % від ВВП		Рівень безробіття, % від робочої сили	
	2001	2020	2001	2020	2001	2020	2001	2020
Вірменія	1547,25	4732,0	4,64	10,5	2,47	2,70	10,9	20,2
Болгарія	4219,94	9058,73	6,85	7,45	3,38	4,28	19,92	5,71
Чехія	15399,89	24261,07	5,88	7,7	3,73	4,71	7,98	2,94
Естонія	10732,27	20851,17	4,77	6,71	5,22	5,04	13,13	6,46
Угорщина	10932,09	17570,16	6,82	6,7	4,93	4,23	5,67	4,34
Казахстан	5106,63	11518,51	3,47	2,92	3,03	3,11	10,43	6,05
Латвія	7501,55	16713,07	5,78	6,19	5,85	3,83	13,81	8,18
Литва	7448,16	18561,14	6	6,56	5,45	5,06	16,84	8,43
Молдова	1538,31	3712,38	5,19	6,59	4,85	6,29	7,28	4,71
Польща	8655,38	17409,02	5,67	6,33	5,32	4,51	18,37	3,54
Румунія	5227,25	12085,85	4,37	5,55	3,27	3,05	6,55	4,84
Словаччина	10675,97	20998,84	5,33	6,68	3,94	4,06	19,37	6,78
Словенія	19088,88	27421,02	7,87	8,29	5,76	4,85	5,67	5,17
Україна	2006,26	3224,93	9,72	7,72	4,69	5,96	11,06	9,47

Джерело: розроблено автором на основі [196].

- *Частку витрат на освіту (% від ВВП)* – це важливий показник з точки зору економічного добробуту населення, інвестиції в людський розвиток, в реформи в галузі освіти та навчання, що відіграє важливу роль у національних планах провідних країн світу. Очікується, модернізація, трансформація, цифровізація освіти підвищить цифрові навички та компетенції робочої сили, що створить передумови для прискорення зростання та конкурентоспроможності економіки;

- *Рівень безробіття (%)* (за методологією МОП) – відношення (у відсотках) кількості безробітних віком 15 років і старше до робочої сили зазначеного віку або відповідної соціально-демографічної групи. Це таке соціально-економічне явище, за якого частина економічно-активного населення не може знайти застосування своїй робочій силі. З одного боку, безробіття вважають важливим стимулятором активності, а з іншого – дестабілізуючим фактором, який призводить до негативних соціально-економічних наслідків, серед яких посилення соціальної напруги та диференціації населення, скорочення податкових надходжень, зменшення ВВП країни та в загальному життєвого рівня.

Можна побачити на рис. 3.11, що у всіх аналізованих країнах обсяг ВВП на 1 особу за 20 років суттєво зріс, що ілюструється графічно. В Україні обсяг ВВП на 1 особу хоч і низький, проте відбувся приріст у 61% з 2006,26 дол до 3224,93 дол.

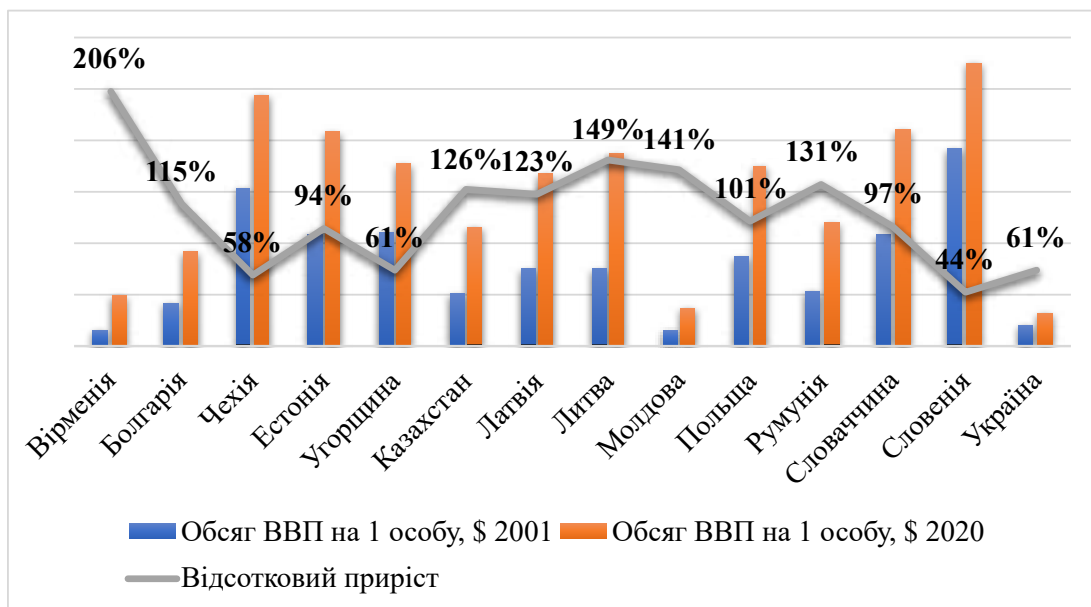

Рис. 3.11. Обсяги ВВП на 1 особу групи постсоціалістичних країн у 2001 та 2020 рр, дол

Джерело: розроблено автором на основі [196].

З рис. 3.12 видно, що майже в усіх постсоціалістичних країнах, які були взяті до аналізу, відбулося збільшення частки витрат на охорону здоров'я у структурі ВВП у діапазоні 5-21%. Проте в Україні, навпаки, відбулося зменшення на 21% (з 9,72% до 7,72%), так само як і Казахстану та Угорщини.

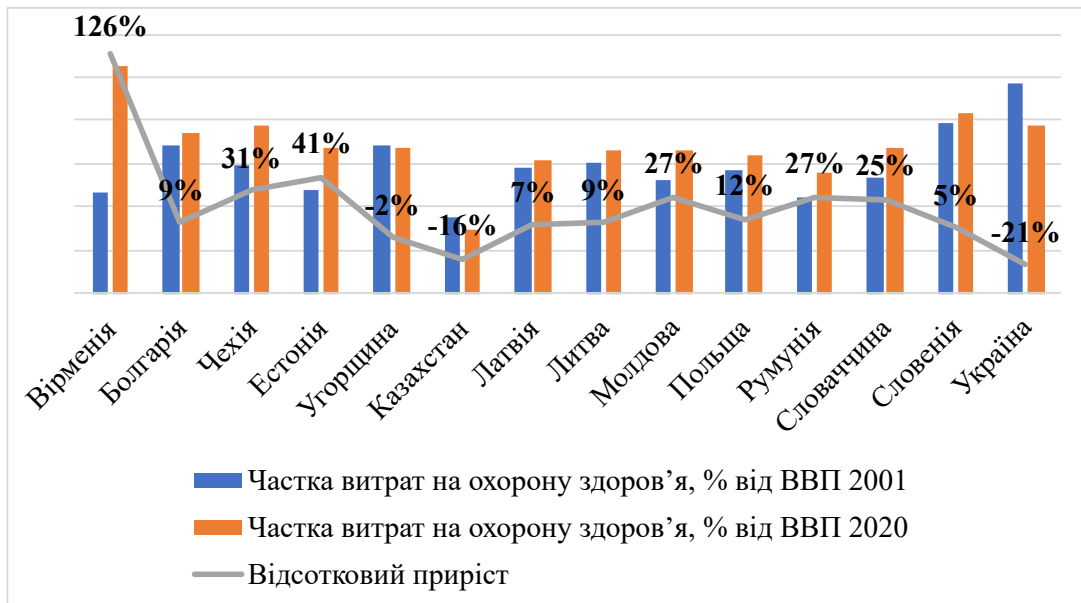

Рис. 3.12. Частки витрат на охорону здоров'я у структурі ВВП групи постсоціалістичних країн у 2001 та 2020 рр, дол

Джерело: розроблено автором на основі [196].

Щодо приросту частки витрат на освіту у структурі ВВП, то на рис. 3.13 видно, що у більшості аналізованих постсоціалістичних країнах відбулося збільшення частки витрат на охорону здоров'я у структурі ВВП у діапазоні 3-30%, зокрема, в Україні – аж на 27% (з 4,69% до 5,96%).

Аналізуючи динаміку рівня безробіття, можна побачити (рис. 3.14), що більшості країнам вдалося знизити рівень безробіття аж до 81%, зокрема, в Україні – на 14% (з 11,06% до 9,47%).

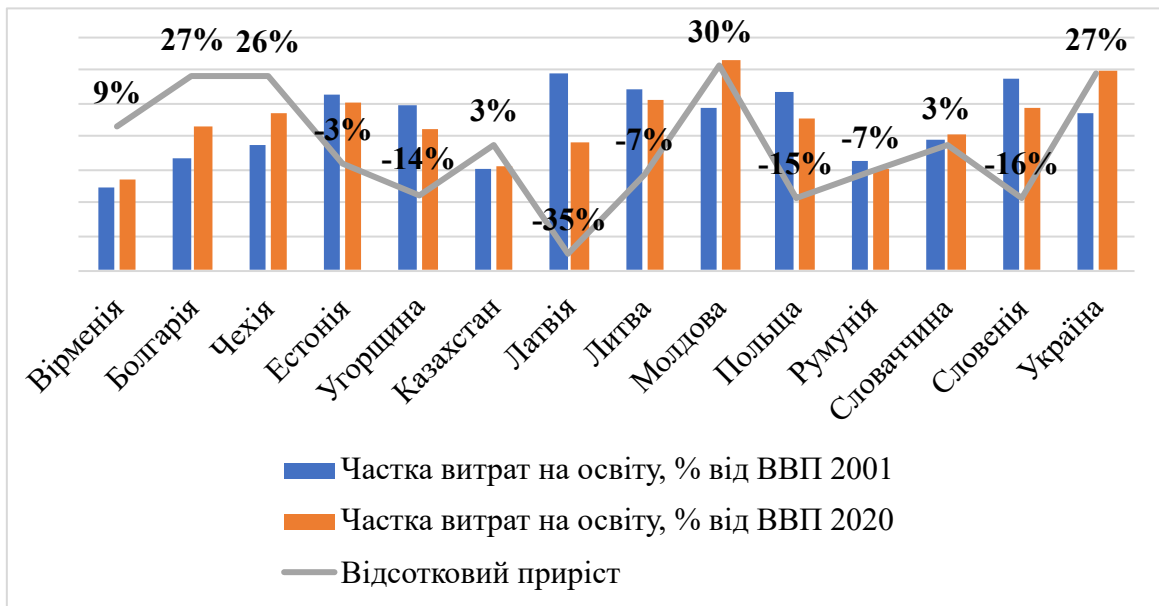

Рис. 3.13. Частки витрат на освіту у структурі ВВП групи постсоціалістичних країн у 2001 та 2020 рр, дол

Джерело: розроблено автором на основі [196].

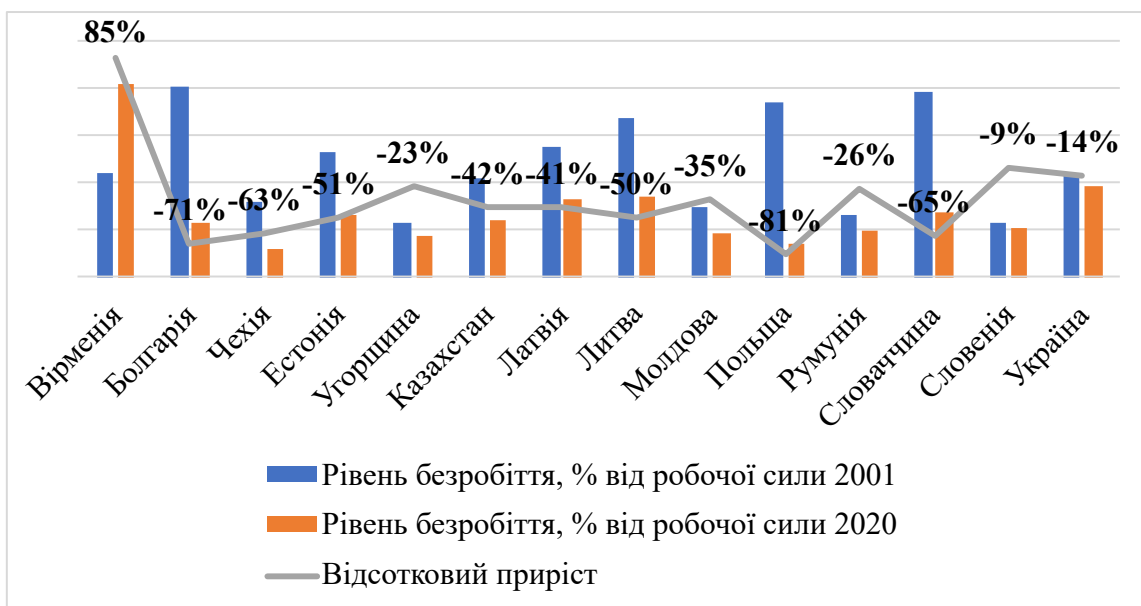

Рис. 3.14. Рівень безробіття групи постсоціалістичних країн у 2001 та 2020 рр, дол

Джерело: розроблено автором на основі [196].

Значна перевага кластерного аналізу в тому, що він дає можливість робити розбивку об'єктів не за одним параметром, а за рядом ознак одночасно, і формує групи дуже схожих між собою об'єктів. Економіко-статистичний аналіз проводився з використанням програмних пакетів MS Excel і програмного середовища SPSS. Кластеризацію було проведено методом одинарного зв'язку або методом «ближнього сусіда» з використанням евклідової відстані. При цьому перед проведенням кластерного аналізу усі змінні було стандартизовано методом Z-оцінок, щоб уникнути різномірності величин. Після цього по кожному періоду окремо було побудовано дендрограми з метою наступного порівняння результатів.

Кластерний аналіз засвідчив, що в 2001 р., країни були згруповані наступним чином (рис. 3.15): до першого кластеру увійшли Латвія, Польща, Литва, Естонія і Словаччина (країни з середніми по групі обсягами ВВП на 1 особу та часткою витрат на освіту, але з найвищими показниками частки витрат на охорону здоров'я та високим рівнем безробіття). До другого кластеру увійшли Казахстан, Румунія та Вірменія (країни, з низькими обсягами ВВП на 1 особу, найнижчими частками витрат на охорону здоров'я та освіту, але помірними обсягами безробіття (6-10%)). Поза межами кластерів залишилися Болгарія, Чехія, Угорщина, Словенія, Молдова та Україна, що засвідчило певну специфіку їхнього соціально-економічного розвитку в частині аналізованих показників. Зокрема, Словенія в 2001 р. мала найвищий показник обсягу ВВП на 1 особу (19088 дол), Україна – найвищу частку витрат на охорону здоров'я у ВВП (9,72%), Молдова – найнижчий обсяг ВВП на 1 особу (1538 дол), Болгарія – найвищий рівень безробіття (19,92%), Словенія – найнижчий рівень безробіття (5,67%) серед аналізованої групи країн.

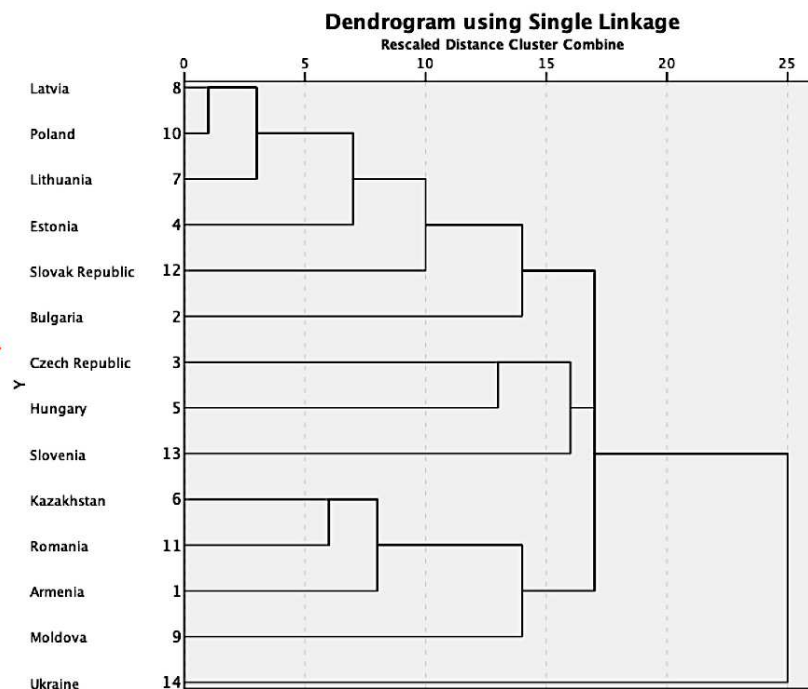

Рис. 3.15. Результати кластеризації вибірки 14-ти постсоціалістичних країн за обраними показниками, 2001 р.

Джерело: власна розробка автора.

Враховуючи обмеження статистичних даних, автором було проведено кластерний аналіз обраної вибірки країн в період 2020 р. в контексті виявлення конвергентних чи дивергентних тенденцій їхньої еволюції.

Як свідчить рис. 3.16, у 2020 р. країни кластеризувались наступним чином: до першого кластеру увійшли Угорщина, Польща, Литва, Словаччина, Естонія, Латвія, Болгарія, Чехія, Словенія (для них характерний високий обсяг ВВП на 1 особу (9-27 тис. дол), приблизно однакова частка витрат на охорону здоров'я (на рівні близько 6-8%), висока частка витрат на освіту (4-5%) та низький рівень безробіття (до 8,5%). До другого кластеру увійшли Казахстан та Румунія – країни з середнім обсягом ВВП на 1 особу (близько 12 тис. дол), найменшою часткою витрат на охорону здоров'я (до 5,5%) та низьким рівнем витрат на освіту у структурі

ВВП (до 3,5%), а також низькими обсягами безробіття (4-6%). Окремий третій кластер сформували Молдова та Україна, які були згруповані переважно за рахунок співставного обсягу ВВП на 1 особу (до 3,7 тис. дол), приблизно однакової частки витрат на охорону здоров'я (близько 7%), найвищої частки витрат на освіту (близько 6%) та невисокого рівня безробіття (до 9,5%). У цей період лише Вірменія залишилася поза межами кластерів з показниками найвищої частки витрат на охорону здоров'я (10,5%) та одночасно найнижчим рівнем витрат на освіту (2,7%), найвищим рівнем безробіття (20,2%) у 2020 р.

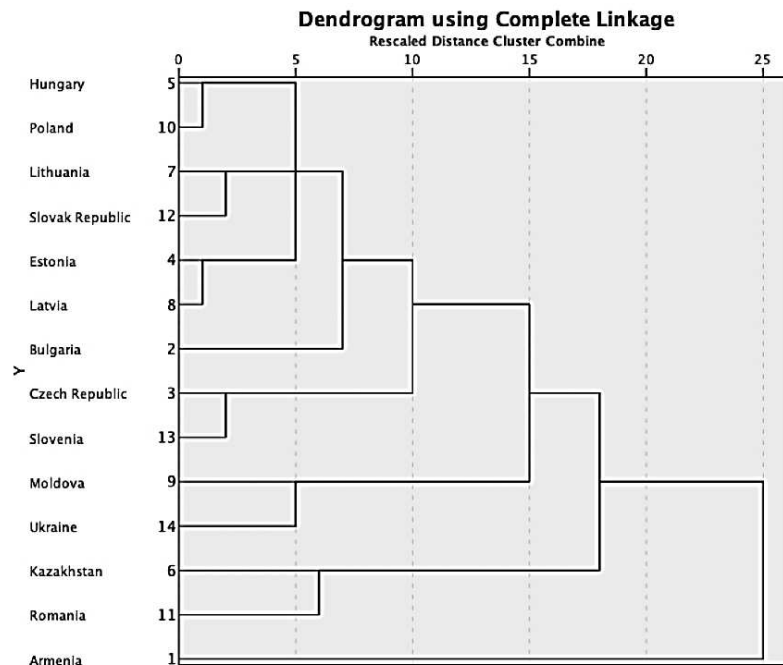

Рис. 3.16. Результати кластеризації вибірки 14-ти постсоціалістичних країн за обраними показниками, 2020 р.

Джерело: власна розробка автора.

Таким чином кластеризація постсоціалістичних країн за рівнем їхнього соціально-економічного розвитку за період 2001 та 2020 р. засвідчила нерівномірність зазначеного процесу та наявність конвергентно-дивергентних тенденцій в аналізованих сферах. Можна зробити висновок,

що за 20 років ринкових трансформацій відбулися певні зрушення, в результаті яких одні країни зблизились за показниками соціально-економічного розвитку, а інші навпаки, характеризувались розходженням відповідних векторів соціально-економічної динаміки. Результати кластеризації обраної вибірки країн узагальнено в табл. 3.12 [174].

Варто зазначити, що значний вплив на розгортання конвергентно-дивергентних тенденцій розвитку країн світу в цілому та постсоціалістичних країн, зокрема, справила сучасна гостра фаза російсько-української війни. На думку науковців та практиків, нині для нашої країни наступив переломний момент на шляху відходу від попередньої «радянської» траєкторії еволюції та переорієнтації на «проєвропейський» вектор розвитку економіки і суспільства. Ідеться також про значне посилення системних конвергентних тенденцій розвитку країн світу, драйвером яких постає сучасна Україна, та розгортання безпрецедентних дивергентних процесів розвитку РФ та цивілізованого світу. При цьому світ в цілому відчуває на собі великі негативні наслідки російського вторгнення в Україну [136; 137; 154].

Важливо погодитися з тим, що в Україні стійка дивергенція з країнами ЄС. На наш погляд, формування проконвергентної політики України (наразі вона практично відсутня) необхідно починати з розв'язання ключових проблем, що обумовлюють її дивергенцію з ЄС і перешкоджають її конвергенції в перспективі. Зокрема, інституційні проблеми визначально впливають на динаміку конвергенції/дивергенції України та ЄС, охоплюючи весь спектр їх значущих інституційних відмінностей. Більше того, негативний вплив існуючих інституційних «провалів» в соціально-економічному розвитку України є важким бар'єром на шляху її конвергенції з ЄС, що потребує відповідного реагування з боку урядових структур і задіяння відповідних механізмів вітчизняної державної політики [51, с. 16, 21].

Таблиця 3.12

**Результати кластеризації постсоціалістичних країн за показниками
соціально-економічного розвитку**

Країна	Номер кластеру		Коментарі
	2001	2020	
Естонія	1	1	Країни з високими по групі обсягами ВВП на 1 особу та часткою витрат на освіту, з найвищими показниками частки витрат на охорону здоров'я але при цьому – високим рівнем безробіття. У 2020 р. до них приєдналися Чехія, Словенія, Болгарія та Угорщина переважно за рахунок саме зниження рівня безробіття у країн 1-го кластеру.
Латвія	1	1	
Литва	1	1	
Польща	1	1	
Словаччина	1	1	
Чехія	-	1	За рахунок покращення показників обсягу ВВП на 1 особу та витрат у сфері охорони здоров'я та освіти увійшла до кластеру провідних європейських країн
Словенія	-	1	Протягом 20-ти рр. продовжила демонструвати найкращі результати усіх аналізованих показників серед країн вибірки, але у 2020 р. увійшла до країн 1-го кластеру, зокрема, за рахунок покращення ними показників соціально-економічного розвитку
Угорщина	-	1	За рахунок значного підвищення обсягу ВВП на 1 особу перейшла до кластеру провідних європейських країн
Румунія	2	2	За 20 років місце Румунії у вибірці не змінилося, при цьому, спостерігалась значна щільність зв'язку з Казахстаном, зокрема, за показниками найменшої частки витрат на охорону здоров'я та низького рівня витрат на освіту у структурі ВВП, а також низького рівня безробіття
Вірменія	2	-	Вийшла з кластеру №2 і опинилася поза межами угруповань через найвищий рівень безробіття серед всієї вибірки
Болгарія	-	1	За рахунок значного зниження рівня безробіття та загальному покращенню інших аналізованих показників наздогнала країни 1-го кластеру та у 2020 р. увійшла з ними в одну групу
Казахстан	2	2	За 20 років місце Казахстану у вибірці не змінилося, при цьому, спостерігалась значна щільність зв'язку з Румунією, зокрема, за показниками найменшої частки витрат на охорону здоров'я та низького рівня витрат на освіту у структурі ВВП, а також низького рівня безробіття
Молдова	-	3	У 2020 р. спостерігається значна щільність зв'язку між Молдовою та Україною, що об'єднало їх в окремий кластер, зокрема, за обсягом ВВП на 1 особу серед аналізованої сукупності країн, високим обсягом витрат на охорону здоров'я та освіту та помірним рівнем безробіття
Україна	-	3	

Джерело: власна розробка автора.

Станом на сьогодні Україна перебуває в складних умовах, які зумовлені не лише воєнними подіями, а і пост-пандемічною нестабільністю. Вплив цих двох факторів на економіку держави є цілком негативним та навіть руйнівним, про що можна стверджувати, спираючись на: по-перше, процеси знищення виробництв, цілих сфер господарювання; по-друге, безпрецедентне сповільнення бізнес-активності, унеможливлення соціально-економічного розвитку та складність відновлення рентабельності суб'єктів господарювання у новоутворених обставинах; по-третє, значний відтік людського капіталу, зниження продуктивності і якості праці у відповідності до цілком очевидних причин (зокрема, внаслідок погіршення умов для професійної діяльності, значного ступеня невизначеності та відсутності реальних перспектив розвитку працівників, а також унеможливлення навчання і підвищення кваліфікації персоналу в силу ускладнення стану забезпеченості роботодавців, і фінансового, і фізичного, і ресурсно-матеріального характеру), а також динамічний ріст рівня смертності громадян в умовах війни [82].

Наразі відбувається розбудова нового світового порядку, країни очікують нові можливості для економічного розвитку, реформування внутрішньополітичної сфери, залучення інвестицій, вирішення регіональних конфліктів тощо. З'являються нові ініціативи і концепції в рамках ЄС, які надають Україні великі можливості на шляху до євроінтеграції, зокрема і «Асоційоване тріо», «Стратегія тріо 2030», «План Маршалла для України». Зазначаючи, що післявоєнне відновлення України матиме євроінтеграційне спрямування, експерти звертають увагу на такі можливі сценарії розвитку України як члена ЄС: «тиха інтеграція», яка не передбачає перспективу членства України в ЄС, а лише економічне співробітництво; «російська гегемонія», за якої Україна стане залежною від політики РФ; 3) «співробітництво ЄС та РФ», що передбачає їх об'єднання проти глобального лідерства Китаю, а країни Східної Європи стануть

складовими геополітичних інтересів РФ. Натомість, інші аналітики зазначають, що ці сценарії є дуже абстрактними, оскільки не враховують різноманітні регіональні і глобальні тенденції, питання безпеки, енергетики, економічної динаміки, технологічні зміни, демографічні та соціальні проблеми, які наразі неможливо передбачити та спрогнозувати. У цьому контексті важливої ролі набувають інституційні фактори як чинник ковергентно-дивергентного розвитку постсоціалістичних країн, які будуть спрямовані на вирішення існуючих воєнно-політичних конфліктів, врегулювання глобальних біфуркацій, стабілізацію світового економічного розвитку [148, с. 149].

3.3. Основні напрями вдосконалення державного регулювання економіки України за умов глобального ковергентно-дивергентного розвитку

Загальновідомо, що державне регулювання економіки України – це окремий напрям соціально-економічного розвитку, який реалізується через комплекс інструментів, направлених на підвищення ефективності функціонування економіки та подолання негативних тенденцій її розвитку. Особливої актуальності інституційне забезпечення економіки набуває за умов сучасних викликів, таких як наслідки глобалізаційних процесів, пандемія COVID-19, російське вторгнення на територію суверенної України, а також загальносвітові демографічні, техногенні та екологічні проблеми, що, у свою чергу, спонукає до перегляду форм і методів державного регулювання з метою швидкої реакції та ліквідації проблем.

Негативний вплив пандемії COVID-19 та російської агресії відчула не лише Україна, але й увесь світ. Практично в кожній країні відбулося скорочення обсягів виробництва та зниження ділової активності бізнесу,

зменшення інвестиційного попиту, доходів підприємств та населення, прискорення темпу інфляції та ін. Саме тому найважливішим завданням, які постали перед політикою уряду України, було запровадження ефективних заходів для стримання розповсюдження COVID-19, а наразі – це оперативна реакція на негативні наслідки військових дій, які дозволяють мінімізувати їх негативний вплив на економіку України [92].

Більше того, від перебігу воєнних подій в Україні залежить, яким чином надалі відбудеться інституційно-політична трансформація світового порядку. У цих умовах дедалі більшого значення набувають міжнародно-правові аспекти державного регулювання економіки України в контексті світової глобалізації та євроінтеграції, адже перед країною стоїть складне завдання, яке полягає не тільки в тому, щоб встановити своє місце на міжнародній арені, але й у визначенні чітких цілей і цінностей. Враховуючи географічне розташування, історичний контекст та потенціал для людського розвитку, Україна має можливість стати ключовим регіональним фігурантом як на політичному, так і на економічному рівні [53, с. 56].

На сьогоднішній день українська економіка є ареною одночасного поєднання як конвергентних, так і дивергентних процесів. Оскільки, з одного боку, в умовах війни спостерігається значна відкритість і взаємозалежність національних економік, посилення інтеграційних процесів, що свідчить про нарощування конвергентних тенденцій глобального розвитку, для України у тому числі. Але з іншого боку, в даний момент у зовнішньоекономічній діяльності України спостерігається негативна динаміка, пов'язана з введенням воєнного стану через повномасштабне вторгнення РФ на територію України. Це, у свою чергу, завдало значний удар по її економічному розвитку, а відтак – ще більше посилює відставання від інших країн світу, поглибивши дивергентні тенденції глобального розвитку [61, с. 3].

Військові події внесли значні корективи в завдання та орієнтири, які встали перед нашою країною. На даному етапі Україна знаходиться в дуже складному становищі, в стані війни, та зіштовхнулася з серйозними викликами, які стосуються військової, економічної та гуманітарної сфери. За цих умов принципово змінюється місце, роль та функції держави: політична, ідеологічна, економічна, соціальна; все майже переводиться в так би мовити «ручний» формат управління, щоб забезпечити в першу чергу безпекову оборонну функцію, коли всі зусилля спрямовані на військові потреби [91, с. 18].

Більше того, 28 лютого 2022 року Україна подала заявку на членство в Європейському Союзі, а 23 червня 2022 року – отримала статус кандидата на членство в ЄС. Основні етапи набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС зображено на рис. 3.17.

Це вплине на розвиток економіки України наступним чином:

1. *Поштовх до реформ.* Процес переговорів ЄС з країною-кандидатом передбачає приведення законодавства країни-претендента до критеріїв ЄС, що вимагає великої роботи зі створення нових інституцій (правових, освітніх, медичних, екологічних тощо). Такий рух неможливий без проведення суспільних трансформацій шляхом реформ. Задекларована мета у вигляді членства стане ефективним інструментом контролю влади з боку суспільства у проведенні необхідних змін.

2. *Економічні преференції.* Отримання статусу кандидата на членство в Євросоюзі стосується значною мірою економіки. Приєднання країни-кандидата передбачає доступ до фінансових ресурсів ЄС через відповідні інструменти. Це відбувається з метою кращої підготовки до членства. Досвід інших європейських країн-кандидатів свідчить, що притік інвестицій збільшується в передвступний період і це призводить до зростання ВВП. Унікальність становища України полягає в тому, що заявка для вступу в ЄС була подана в умовах війни.

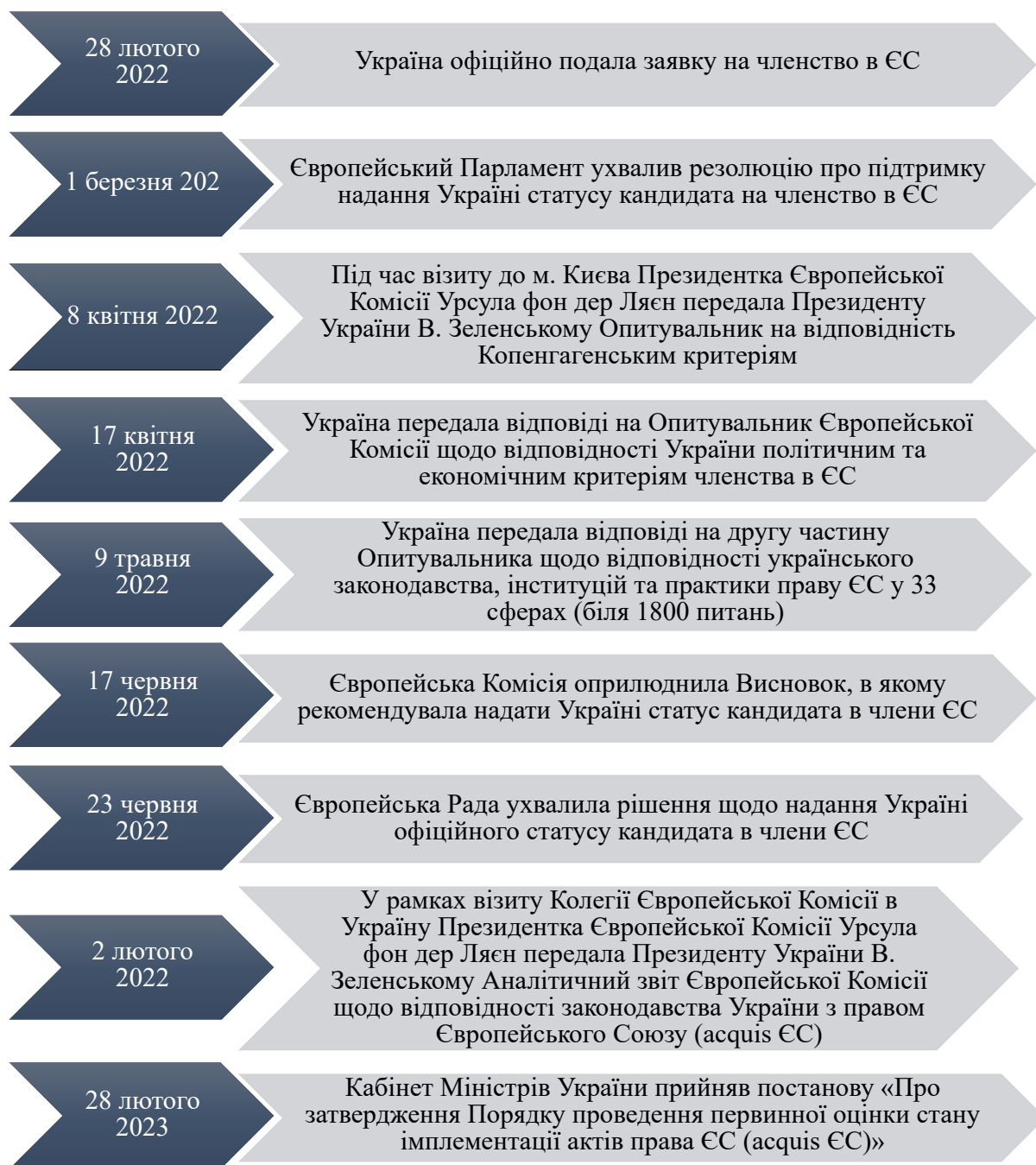

Рис. 3.17. Основні етапи набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС

Джерело: розроблено автором на основі [47, с. 7].

З огляду на це, не можна розраховувати на притік інвестицій у нашу країну, оскільки для інвестора велику вагу має безпекова ситуація. Водночас для України відкриваються можливості з реконструктивного

відновлення зруйнованої під час війни соціальної і виробничої інфраструктури. З цього погляду можна говорити про збільшення інвестування в українську економіку. Крім того, Україна на правах кандидата на членство в ЄС може розраховувати на гранти та пільгові кредити з боку Євросоюзу [109, с. 33].

Проте варто відмітити, що разом із статусом кандидата Україна отримала «домашнє завдання» від Єврокомісії, відповідно до якого має виконати сім вимог, поставлених у червні 2022 року, необхідних для збереження статусу кандидата:

1. Завершити реформу системи відбору суддів для Конституційного суду.
2. Продовжити судову реформу, що включає в себе перевірку членів Вищої Ради правосуддя (ВРП) на добросовісність і забезпечення добору кандидатів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів (ВККС).
3. Посилити боротьбу з корупцією, призначити керівників Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) та Національного антикорупційного бюро (НАБУ).
4. Продовжити боротьбу з відмиванням коштів та провести реформу правоохоронних органів.
5. Протидіяти впливу олігархів як у політичній сфері, так і в суспільному житті.
6. Адаптувати законодавство про ЗМІ до європейських стандартів згідно з аудіовізуальним законодавством.
7. Внести зміни до законодавства про національні меншини з метою їх захисту та забезпечення правової рівності.

При цьому, станом на червень 2023 р. за оцінкою Європейської комісії Україна виконала дві з семи умов. У 2022 р. прогрес виконання завдань в рамках Угоди про асоціацію становить 39%. При цьому,

Кабінетом Міністрів України виконано 41% завдань. Натомість прогрес виконання завдань на 2023 рік вже складає 83% [47, с. 4].

Варто також відзначити інституційні зміни, пов'язані зі створенням Національної ради з відновлення України від наслідків війни, діяльність якої перш за все спрямована на розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, передбачає відновлення та розбудову інфраструктури, структурну модернізацію і перезапуск економіки, реалізацію соціальних заходів з подолання безробіття і підтримки населення тощо [40].

Для України процес євроінтеграції має супроводжуватися адаптацією до вимог спільної екологічної та соціальної політики Європейського Союзу. Як показує досвід інших постсоціалістичних країн, які вже є членами ЄС, це одне з самих складних завдань. Угоди про вступ до ЄС передбачають протягом нетривалого трансформаційного періоду повний перехід до реалізації екологічної та соціальної політики, яка визначається в Директивах ЄС (нормативних актах, рішеннях і стратегіях). Інтерпретація цієї умови означає повну відповідність національного законодавства вимогам законодавства ЄС, причому не тільки теоретично, але і, безумовно, практично. Тому запланований вступ до ЄС передбачає гармонізацію внутрішнього законодавства України з екологічними та соціальними директивами Європейського Союзу та створення адміністративного потенціалу для контролю неухильного дотримання норм та вимог [17, с. 139].

В умовах постійної геополітичної турбулентності, активізації глобальних біфуркацій, нарощуванні криз і катастроф, які посилюють дивергентні тенденції та відставання одних країн від інших більш успішних і втрату ними суб'єктності, особливої важливості набуває стійкість, або резильєнтність (від англ. *resilience* – життєстійкість, спроможність відновлюватися) цивілізаційної суб'єктності країни. З метою ефективної

реалізації інтеграційного потенціалу України у межах глобалізованої світогосподарської системи для країни важливим завданням має стати розробка стратегії резильєнтності цивілізаційної суб'єктності, за якої країна буде спроможною успішно протистояти зовнішнім і внутрішнім біфуркаціям, зберігаючи при цьому збалансованість економічного розвитку. Така стратегія дасть можливість Україні завчасно усвідомлювати всі ризики, попередити загрози, підготуватися до біфуркаційних деструктивних викликів і мінімізувати втрати, які можуть бути катастрофічними для національних інтересів країни, її цивілізаційної суб'єктності і взагалі для її існування в сучасному глобалізованому світі [74, с. 75, 77, 80].

Отже, до основних напрямів побудови стратегії резильєнтності цивілізаційної суб'єктності України, а також вдосконалення державного регулювання економіки за умов сучасного глобального конвергентно-дивергентного розвитку варто віднести наступні (рис. 3.18): модернізація українського виробничого комплексу; модернізація ключових експортно-орієнтованих галузей української економіки; подолання проблеми негативного сальдо торговельного балансу; відновлення територій, що постраждали внаслідок війни; підтримка сталого розвитку малого та середнього бізнесу; послідове впровадження принципів соціальної та ринкової економіки; запровадження реформ у соціальній сфері; відновлення територій, що постраждали внаслідок війни. Детальніше про кожний із них:

1. Модернізація українського виробничого комплексу.

Із метою забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних виробників необхідною є розробка стимулюючих заходів (податкових, інвестиційних), а також поступова лібералізації ринку, що передбачить для українського виробника можливість застосовувати перехідний період та

захисні механізми, які не будуть суперечити умовам створення зони вільної торгівлі [113, с. 151].

Рис. 3.18. Основні напрями вдосконалення державного регулювання економіки України за умов сучасного глобального конвергентно-дивергентного розвитку

Джерело: розроблено автором на основі [11; 40; 52; 53; 78; 80-82; 110; 150].

2. *Модернізація ключових експортно-орієнтованих галузей української економіки.*

Однією з передумов для включення України в систему світогосподарських зв'язків є її ресурсний потенціал. Із 120 видів корисних копалин, які сьогодні використовує людство, в надрах України виявлено прояви 117 видів на майже 20 тис. родовищ, з яких промислове значення мають понад 9 тисяч. Добування залізних руд здійснюють 52 країни світу, з них 13 країн-лідерів забезпечують близько 99% загального видобутку. Україна в цьому списку посідає 6 місце після Китаю, Австралії, Бразилії,

Індії та РФ. Проте за відсутності інвестицій власним видобутком не задовольняються навіть внутрішні потреби країни. Україна має також потужний експортний потенціал в аграрному секторі економіки, її землі (понад 40 млн га сільськогосподарських угідь) характеризуються високою природною родючістю. На сьогодні з України екпортується сільськогосподарська продукція та продовольство у 190 країн світу. Основна експортна продукція сільського господарства – це кукурудза, пшениця, ріпак, соєві боби, ячмінь, яйця, мед. В структурі сільськогосподарського експорту найбільшим ринком для України є країни Азії (43,3%), друге місце посідають країни ЄС (32,6%), третє – країни Африки (14,0%) [52, с. 66; 69, с. 55; 78, с. 7].

3. Подолання проблеми негативного сальдо торговельного балансу та ефективна реалізація експортоорієнтованої моделі економіки, зокрема, за рахунок підвищення рівня якості українського виробництва у відповідність до міжнародних стандартів і стандартів ЄС, забезпечення сертифікації продукції, інфраструктури транспортування і зберігання; розробка довгострокової програми імпортозаміщення на основі власного виробництва високо- і середньотехнологічної продукції, які не поступалися б іноземним аналогам [52, с. 71; 76].

Запровадження експортоорієнтованої моделі економіки має бути спрямоване на прискорення економічного розвитку та формування потенціалу для переходу до інтенсивного зростання. В цьому контексті мають передбачатися нарощування кількісних обсягів експорту товарів і послуг та валютних надходжень від нього (за рахунок як кількісного збільшення експорту товарів існуючої номенклатури, так і її розширення) разом із його диверсифікацією, залучення ПП в реальний сектор економіки, активізація науково-дослідної діяльності, стимулювання зростання виробництва високотехнологічної продукції в першу чергу експортної направленості, що призведе до трансформації структури експорту з

превалюванням продукції з високою доданою вартістю, та поліпшення інфраструктури [3].

За умов сповільнення розвитку міжнародної торгівлі в Україні, важливо визначити пріоритетні для України вектори розвитку експортної діяльності, як в умовах воєнного стану та, в перспективі, на етапі поствоєнного відновлення. Доцільно зауважити, що саме переорієнтація експорту із сировинного у товарний, зокрема такої продукції, яку можна визначити наукомісткою, високотехнологічною, інноваційною та із високою доданою вартістю, може позитивно вплинути на динаміку показників зовнішньоекономічної діяльності та змінити рівень конкурентоспроможності і держави, і вітчизняної продукції на теренах світового простору. Відповідно, в контексті побудови тактики відновлення ЗЕД на поствоєнному етапі за основу варто взяти наступні завдання: 1) створення сприятливих умов, що стимулюють торгівлю та інновації для диверсифікації експорту; 2) розвиток послуг із підтримки бізнесу та зовнішньої торгівлі в післявоєнний період; 3) зміцнення навичок і компетенцій суб'єктів господарювання, необхідних для участі в міжнародній торгівлі. Суб'єкти господарювання мають усвідомлювати, що на етапі відновлення економіки, який неминуче настане після закінчення війни, вони отримають можливість вийти на нові ринки європейських держав [82].

4. *Підтримка сталого розвитку малого та середнього бізнесу* за наступними напрямками:

- урегулювання законодавчих прогалів і лібералізація розвитку сектору малого та середнього підприємництва шляхом продовження реалізації практики електронного урядування, мінімізації регуляторного та фіскального тиску на суб'єкти малого та середнього бізнесу, сприяння захисту прав інтелектуальної власності, спрощення ліцензійно-дозвільних процедур, гармонізації законодавства з міжнародними нормами права;

- спрощення доступу і розширення джерел фінансування в процесі відбудови суб'єктів малого та середнього бізнесу шляхом надання грантової підтримки та пільгового кредитування стабілізації їх стану, забезпечення інноваційного зростання та рівня цифровізації, кредитування, гарантування і страхування експортних операцій, впровадження лізингових і факторингових програм, інструментів краудфандингу та венчурного фінансування суб'єктів малого та середнього бізнесу, сприяння їх інвестиційному кредитуванню і відстрочці платежів у перші місяці реалізації інвестиційних проєктів тощо;

- формування інфраструктурного базису для економічного відродження сектору малого та середнього бізнесу шляхом розбудови індустріальних парків, фондів розвитку інновацій, трансферу та комерціалізації технологій, формування локальних виробничих систем, розвитку торгових представництв в інших країнах, створення експортно-кредитних агентств, формування цифрових екосистем міжсекторальної співпраці, платформ розвитку інноваційного підприємництва і стартапів у сфері малого та середнього підприємництва, проведення тренінгів, конференцій, форумів з питань інтернаціоналізації вітчизняних суб'єктів малого і середнього бізнесу, розвитку міжнародного партнерства, цифрової трансформації бізнесу тощо [40].

5. Послідовне впровадження принципів соціальної ринкової економіки, яка характеризується розвиненими ринковими відносинами та інфраструктурою ринкових інститутів, високим рівнем економічного розвитку, політичною демократією, незалежними від уряду профспілками і об'єднаннями підприємців, гарантованим доступом до системи освіти та охорони здоров'я, розвиненою системою соціального захисту, свободою вибору, відповідним рівнем життєвих стандартів, соціальною та індивідуальною відповідальністю всіх громадян за майбутнє країни [52, с. 64; 81].

6. *Запровадження реформ у соціальній сфері* за наступними напрямками:

- реформування політики оплати праці. При цьому важливо, щоб зростання заробітної плати відбувалося в контексті макроекономічних реформ, внаслідок створення нових робочих місць у високотехнологічних галузях та економічного зростання; забезпечення добробуту громадян похилого віку через систему пенсійного забезпечення;

- посилення системи соціального захисту населення з метою запобігання бідності та зростання нерівності. Зокрема, впровадження додаткових соціальних послуг та послуг з активації до працевлаштування, зменшення податкового тягаря на найбільш незахищені верстви населення (звільнення від сплати єдиного соціального внеску, а також збільшення рівня податкової соціальної пільги до рівня мінімальної заробітної плати для окремих категорій населення) [52, с. 65];

- врегулювання демографічних і міграційних проблем. Загальновідомо, що значна частина населення, яка вимушено покинула свою територію, це населення працездатного віку, втрата якого стане додатковим чинником, який негативно впливатиме на темпи післявоєнного відновлення економіки України. Довготривалість воєнних дій та їх поширення на інші регіони України може призвести до того, що від 20% населення, яке покинуло територію нашої країни, взагалі не повернеться додому, а працевлаштується за кордоном. Також необхідно зауважити, що на даний час близько 1 млн., переважно молодих і працездатних, українців були силоміць вивезені у віддалені регіони країни-агресора і повернути їх назад буде дуже складно [110, с. 35].

Для суттєвого покращення демографічної ситуації, зокрема за рахунок зростання народжуваності населення, потрібно надати додаткові економічні стимули для молодих сімей, зокрема, сприяння забезпеченням власним житлом. Для стимулювання масового повернення біженців

важливо вести активну політику відновлення зруйнованого житла та соціальної інфраструктури, забезпечення робочими місцями з гідними умовами праці, у тому числі гідною заробітною платою (у визначенні МОП). Для цього важливе значення матиме надання додаткових податкових стимулів роботодавцям та посилення державного регулювання товарних, енергетичних і фінансового ринків для підтримання економічної стабільності. Також важливо сприяти збільшенню тривалості життя населення за рахунок подальшого підвищення якості медичних, освітніх та соціальних послуг. Усі вказані ключові заходи потрібно впроваджувати комплексно, щоб у підсумку отримати синергетичний ефект для населення, бізнесу та держави [110, с. 37].

7. Відновлення територій, що постраждали внаслідок війни.

Наразі відбувається формування законодавчого базису для відшкодування збитків, отриманих внаслідок знищення або пошкодження майна в результаті воєнних дій, зокрема затверджено порядок визначення шкоди та збитків. У подальшому заплановано сформувавши конкретний механізм практичного відшкодування отриманих суб'єктами господарювання збитків [40].

Більше того, 18 травня 2022 року Європейська Комісія в «Joint Communication to the European Parliament and the Council» [150] зробила офіційну заяву, щодо своїх планів на післявоєнне відновлення України за такими 4-ма напрямками:

1) відбудова країни, включаючи відновлення інфраструктури, системи охорони здоров'я, освіти, зруйнованого житла, а також формування енергетичної та цифрової стійкості, відповідно до останніх європейських стандартів і політик;

2) продовження процесу модернізації державних структур для забезпечення ефективного та якісного управління, захисту верховенства

права, надання адміністративної підтримки та технічної допомоги, включаючи регіональний та місцевий рівень;

3) впровадження регуляторних і структурних змін з метою поглиблення економічної і соціальної інтеграції України та її громадян в ЄС;

4) відродження української економіки та суспільства шляхом підвищення економічної конкурентоспроможності, розширення зовнішньої торгівлі та стимулювання розвитку приватного сектору, а також реалізація «зеленої» та цифрової трансформації економіки. Загальновідомо, що ЄС планує виділити понад 500 млрд. євро для відновлення України. Для порівняння можна у якості прикладу навести Туреччину, яка перед вступом отримала найбільші на той час обсяги фінансування (з 2014 по 2020 рік обсяг грошової допомоги становив 3,5 млрд. євро) [11; 67, с. 20].

Повоєнна відбудова України має базуватися на наступних складових:

- національна безпека держави, підкріплена міжнародними гарантіями;
- конкурентоспроможна стійка економіка, яка забезпечить ефективну зайнятість, зростання доходів населення, зменшення соціального розшарування, створення сприятливих умов для розвитку бізнесу та залучення інвестицій;

- відновлення національної екосистеми (унаслідок бойових дій, диверсійно-терористичних атак, обстрілів і мінувань територій України у ході війни з РФ, особливо катастрофічними є втрати лісів, біорізноманіття, наслідки забруднення водних об'єктів і ґрунтів);

- забезпечення умов для повернення внутрішніх і зовнішніх вимушених переселенців до свої домівок (на контрольовані українською владою території), врівноваження соціально-психологічного настрою населення [53, с. 55-56].

У межах ініціативи «United-24» було розроблено План відбудови та розвитку України, який було презентовано на сесії високого рівня «Рамка

для сталого процесу відновлення в Україні» Конференції з питань відновлення України 4 липня 2022 р. у м. Лугано (Швейцарія). Він включає в себе три основні етапи:

1) відновлення «тут і зараз» критичних для життя людей об'єктів, що фінансується з державного бюджету і передбачає постійну реакцію уряду;

2) відновлення («recovery») передбачає відбудову зруйнованих і пошкоджених об'єктів одразу після закінчення воєнних дій на території України;

3) довгострокова трансформація за трьома ключовими напрямками: люди, економіка, інфраструктура [80].

При цьому до основних принципів Плану відбудови та розвитку України було віднесено наступні: максимальна безпека для громадян та бізнесу; створення кращих умов після відновлення (побудова нової країни); євроінтеграція та відповідність критеріям кандидатства, а в найближчому майбутньому і членства в ЄС; верховенство права; прозорість і підзвітність у відновленні; відбудова України з максимальним залученням зелених технологій; використання цифрових інструментів під час реконструкції та загальна цифрова трансформація; залучення приватного капіталу до процесу відбудови [80].

За даними дослідження експертів Київської школи економіки станом на лютий 2023 р., тобто за рік з початку повномасштабного російського вторгнення, загальна сума прямих задокументованих збитків житловій та нежитловій нерухомості, іншій інфраструктурі склала понад \$143,8 млрд (за вартістю заміщення). Найбільша частка у загальному обсязі прямих втрат належить житловим будівлям (37,3% або \$53,6) та інфраструктурі (25,2% або \$36,2 млрд). Втрати активів бізнесу становлять мінімум \$11,3 млрд і продовжують зростати. Ще \$8,7 млрд складають прямі втрати аграрного сектору внаслідок війни. Сукупні прямі втрати від руйнувань та пошкоджень об'єктів громадського сектору (соціальні об'єкти та установи,

заклади освіти, науки та охорони здоров'я, культурні споруди, спортивні об'єкти, адміністративні будівлі тощо) складають близько \$13,69 млрд. Крім прямих втрат від пошкодженої і зруйнованої інфраструктури соціальної сфери, значно зросли видатки на сферу соціального захисту,. Це було спричинено значним зростанням рівня безробіття (на 28% за оцінками Національного банку України), збільшенням кількості внутрішньо-переміщених осіб (до 5,9 млн осіб на кінець 2022 року) та іншими соціальними напругами. При цьому фінальна оцінка обсягу пошкоджень та руйнувань можлива лише після завершення бойових дій на території України [48, с. 3].

Серед основних джерел коштів, за рахунок яких має відбуватися відбудова території та відновлення економіки України, розглядаються наступні: перший напрям – це конфісковані активи РФ та російських олігархів; другий напрям включає гранти та пільгові кредити від міжнародних фінансових організацій та країн-партнерів; третій напрям передбачає інвестиції приватного сектору; четвертий напрям охоплює позабюджетні внески приватних осіб та корпорацій; п'ятий напрям включає кошти бюджету України [80].

У даний час в Україні діють чотири фонди для відновлення економіки після війни. Розподіл коштів з цих фондів має відбуватися залежно від спеціалізації (наприклад, на бізнес, інфраструктуру та інше). Збір коштів організовано відповідно до таких напрямків: відновлення зруйнованої інфраструктури (Фонд відновлення майна та зруйнованої інфраструктури); трансформація економіки (Фонд відновлення та трансформації економіки); відновлення діяльності малого та середнього бізнесу (Фонд підтримки малого та середнього бізнесу); обслуговування міжнародних фінансових зобов'язань України (Фонд обслуговування та погашення державного боргу) [91].

Чільне місце у контексті фінансування повоєнного відновлення України займає заснований Світовим банком трастовий фонд «Ukraine Recovery Trust Fund». З лютого 2022 року Світовий банк мобілізував понад 37,5 млрд дол на фінансову підтримку України, з яких станом на 29 червня 2023 р. виплачено понад 23 млрд дол (рис. 3.19) (ДОДАТОК К) [195].

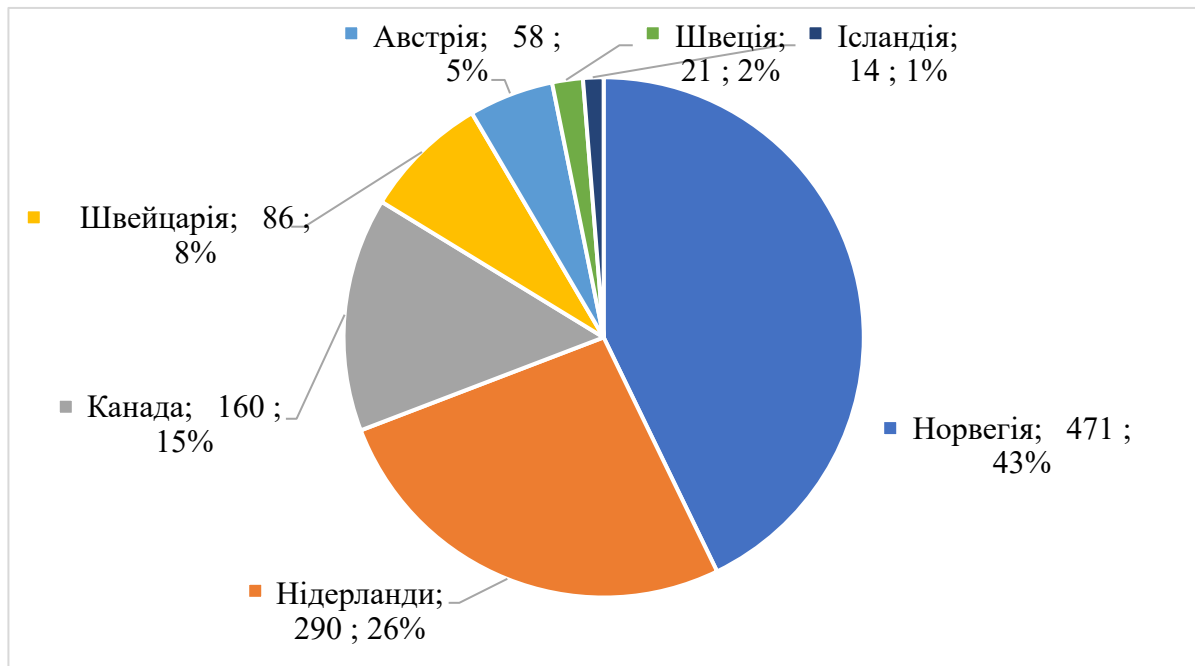

Рис. 3.19. Трастовий фонд для допомоги Україні, відновлення, реконструкції та реформ (URTF)

Джерело: розроблено автором на основі [195].

Важливо відмітити, що завдання та заходи по відновленню економіки України умовно поділено на короткострокові, середньострокові і стратегічні (ДОДАТОК Ж). Зокрема, до середньострокових очікуваних результатів на період 2023-2025 рр. Національна рада з відновлення України від наслідків війни відносить «відновити та перезапустити економіку й інститути», зокрема, шляхом: нарощування обсягів виробництва товарів (передусім переробної промисловості) та послуг, побудова нових інноваційних підприємств; розвитку сировинної бази;

розширення пропускну́ї спроможності логістики; розвитку експорту; проведення модернізації виробничих потужностей; збільшення наукоємності виробництва; підвищення рівня зайнятості населення; збільшення іноземних інвестицій; легалізації трудових відносин; імплементації норм Європейського законодавства у сфері економіки; виконання всіх економічних передумов щодо відкриття чотирьох свобод для України щодо вільного руху товарів, послуг, капіталів, вільного переміщення робочої сили та підписання договору про приєднання України до ЄС (грудень 2024 року) [79, с. 28-29].

Натомість до стратегічних очікуваних результатів структурної модернізації та повноцінної інтеграції до ЄС (2026-2032 рр.) відповідно до Плану відновлення України включено: стрибок від перехідної економіки до економіки, що розвивається; повноцінне членство України в ЄС та завершення європейської економічної інтеграції України; входження в топ-10 експортерів світу по металу, агропродукції та ІТ-послугах; зменшення ресурсоємності економіки; розвиток інновацій; імпортозаміщення у сфері обладнання та військової техніки; максимальна діджиталізація взаємодії держави й суб'єктів господарювання; завершення Україною «зеленого» переходу; створення розвинутої екосистеми малого та середнього бізнесу; досягнення повної зайнятості населення; підвищення рівня добробуту населення; скорочення тіньової економіки до економічно безпечного рівня [79, с. 29].

Таким чином, військові дії на території України мають значний вплив на перебіг процесів на міжнародній арені, зокрема посилюють одночасно інтеграційні та дезінтеграційні тенденції. Перед Україною постає важливе завдання – обрати стратегічні принципи зовнішньої та внутрішньої політики, які б надали можливість виходу у повоєнний період на траєкторію економічного відновлення. Більше того, швидкість повоєнного відновлення

України цілком і повністю залежить від ефективності співробітництва з міжнародними партнерами.

Висновки до третього розділу

Системна трансформація світової економіки, спричинена глобальними біфуркаціями останніх десятиліть справляє визначальний вплив на розвиток економіки України, яка нині знаходиться в епіцентрі конвергентно-дивергентних процесів, що породжують низку суперечливих наслідків локального і планетарного масштабу. При цьому повномасштабне вторгнення РФ на територію України стало новим викликом для всього цивілізованого світу та усіх сфер суспільного життя, породивши низку політичних, економічних, продовольчих, культурних, безпекових і демократичних проблем.

Обчислення коефіцієнта варіації на основі обраних показників для вибірки 14-ти постсоціалістичних країн (Вірменії, Болгарії, Чехії, Естонії, Угорщини, Казахстану, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Румунії, Словаччини, Словенії та України) за період 2001-2020 рр. засвідчило, що в періоди глобальних криз відбувалися глибинні трансформації у траєкторіях економічного розвитку зазначених постсоціалістичних країн, що позначилося на ступені дисперсії (розкиду) індикаторів їх розвитку, зокрема, міжкраїнової диференціації. Щодо вектора економічного розвитку України в аналізованій період, то йдеться, з одного боку, про посилення дивергентних тенденцій такого розвитку в межах аналізованої вибірки в частині динаміки обсягів ВВП на 1 особу та рівня безробіття, а з іншого – про розгортання конвергентних процесів, виявлених на основі аналізу таких важливих показників соціально-економічного розвитку, як частка витрат на охорону здоров'я та освіти.

Побудова та аналіз економетричної панельної моделі залежності обсягу ВВП на 1 особу зазначеної вибірки постсоціалістичних країн від таких показників інституційного та соціально-економічного розвитку як Індекс економічної свободи, Індекс сприйняття корупції, частка витрат на охорону здоров'я, частка витрат на освіту та рівень безробіття уможливили висновок щодо пріоритетності інституційно-структурних чинників трансформації національної економіки. Результати моделювання засвідчили негативний вплив на ВВП на 1 особу зростання рівня безробіття (коефіцієнт еластичності становить -0.214) та позитивний вплив на ВВП зростання рівня індексу сприйняття корупції (коефіцієнт еластичності становить 0.111), а також частки витрат на охорону здоров'я (коефіцієнт еластичності дорівнює 0.151). У цьому контексті визначальними пріоритетами державного регулювання економіки України на сучасному етапі її розвитку мають стати боротьба з корупцією, структурна оптимізація та посилення інституційної спроможності національного ринку праці, підвищення ефективності та фінансової стійкості сфери охорони здоров'я.

Нині економіка України перебуває в складних умовах, зумовлених повномасштабною війною з РФ, яка спричинила безпрецедентне руйнування національної економіки, вимушену міграцію населення, незворотні втрати людського капіталу. Зокрема, спостерігається значне падіння обсягів ВВП (на $10,5\%$ у першому кварталі 2023 року порівняно з аналогічним кварталом 2022 року), інфляційні процеси, підвищення дефіциту торгового балансу, який у травні 2023 року становив $1,919$ млн доларів США порівняно з дефіцитом $0,826$ млн доларів США у відповідному періоді попереднього року тощо. Водночас аналіз динаміки місця України у найважливіших міжнародних рейтингах (глобальної конкурентоспроможності, інноваційності, прав власності, економічної свободи, легкості ведення бізнесу, сприйняття корупції, найсильніших армій світу) підтверджує, що навіть на етапі активної фази війни в нашій

державі відбуваються важливі позитивні зміни. Так у 2022 році було засвідчено зростання субіндексу правової та політичної ситуації в Україні (показник Індексу прав власності), високий результат у рейтингу найсильніших армій світу, суттєвий загальний приріст Індексу економічної свободи (на 6,0 пунктів у порівнянні з 2017 роком), покращення фіскального стану за цим показником, а також підвищення Індексу сприйняття корупції на 1 бал порівняно з 2021 роком (116 місце зі 180-ти країн світу), що свідчить про позитивні інституційні та структурні зміни.

За сучасних умов саме від поточного перебігу подій в Україні значною мірою залежить перерозподіл впливу на міжнародній арені, формування нового світового порядку піковим проявом якого стала російсько-українська війна. Відтак до основних напрямів вдосконалення державного регулювання економіки України на шляху до її повоєнного відновлення та реалізації проєвропейського вектору еволюції слід віднести наступні: подальшу соціально-економічну розбудову держави з урахуванням можливостей і зобов'язань за Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, модернізацію українського виробничого комплексу та ключових експортно-орієнтованих галузей, подолання проблеми негативного сальдо торговельного балансу, підтримку сталого розвитку малого та середнього бізнесу, впровадження принципів соціальної ринкової економіки та реформ у соціальній сфері, відновлення територій, що постраждали внаслідок війни, підтримку стійкості системи соціального захисту населення у період воєнного стану, подолання наслідків гуманітарної катастрофи на звільнених від окупації, прифронтових чи постраждалих унаслідок бойових дій територіях, повоєнне впровадження реформ у соціальній сфері на засадах людино-центричності, соціальної безпеки, справедливості та згуртування.

ВИСНОВКИ

Результатом дисертаційної роботи є теоретико-методологічне узагальнення проблем сутності та специфіки конвергентно-дивергентного розвитку трансформаційних економік за умов глобалізації, виокремлення субстанціональних причин та напрямів їхніх інституційно-структурних змін і вирішення науково-практичного завдання повоєнної модернізації економіки України та ефективної реалізації її інтеграційного потенціалу в межах глобалізованої світогосподарської системи. В результаті проведеного дослідження сформульовано такі висновки та рекомендації:

1. У процесі еволюції світової економічної науки відбулося збагачення теоретико-методологічних засад дослідження господарського розвитку. Багатогранний зміст останнього підтверджується розмежуванням таких двох основних наукових підходів до його трактування: (1) еволюційно-стадіального, представленого марксистською економічною теорією, національною політичною економією, соціально-інституційними теоріями економічного розвитку, характерними ознаками яких є принципи стадійності, еволюціонізму, прогресу та універсальності; (2) нелінійного, прихильники якого звертають увагу на надскладну динаміку та полівекторність господарської еволюції людства, зокрема біфуркаційний характер сучасних глобальних трансформацій, здатних динамічно змінювати траєкторії економічного розвитку національних економік. Йдеться про теорію інноваційно-підприємницького розвитку Й. Шумпетера, еволюційного спонтанного саморозвитку ринкових економік Ф. фон Хайєка, історико-економічний еволюціонізм Е. Райнерта, світ-системний підхід І. Валлерстайна, а також новітні теоретико-методологічні напрацювання, започатковані в межах теорії інституційних змін та економічної синергетики.

2. Інституційна теорія економічних змін є важливим методологічним підґрунтям дослідження сучасного господарського розвитку в контексті визначення останнього як надскладного, багатоаспектного, кумулятивно-причинного та нелінійного процесу трансформації світового господарського порядку, в якому одночасно реалізуються інтеграційні та дезінтеграційні тенденції, прояви глобальної економічної уніфікації та посилення цивілізаційного й національно-історичного різноманіття трансформаційних економік.

3. Важливими філософсько-світоглядними новаціями синергетики, здатними суттєво поглибити розуміння проблем розвитку сучасних економічних систем, є дослідження останніх як надскладних, нестійких, здатних до самоорганізації структурних цілісностей. При цьому сам господарський розвиток постає як нелінійний, багатоваріантний, альтернативний та незворотний процес чергуванням порядку та хаосу, який складно передбачити і спрогнозувати, оскільки нестійкість економічних систем посилюється в результаті інтенсифікації глобальних біфуркацій сучасності.

4. Врахування теоретико-методологічних новацій інституціоналізму та економічної синергетики в дослідженні економічного розвитку трансформаційних економік (надскладності, динамізму, відкритості, нелінійності, незворотності, багатоаспектності та різнорівневості соціально-економічних перетворень) дозволяє визначити економічну конвергенція як процеси поступового зближення різних економічних систем і залучення на цій основі більшої кількості країн у загальне русло світової цивілізації. Водночас економічна дивергенція постає як об'єктивний еволюційний процес збільшення розриву між рівнями розвитку окремих країн, відхилення їх макроекономічних показників від середніх значень, а також поглиблення якісних відмінностей між національними економічними системами та моделями економіки.

5. Конвергентно-дивергентний розвиток національних економік в межах глобалізованого світогосподарського середовища є провідною тенденцією трансформації сучасного світового господарського порядку. Ідеться про нелінійний розвиток надскладних, відкритих, динамічних економічних систем в умовах глобальних біфуркацій, що супроводжується їхніми незворотними змінами, пов'язаними з розгортанням інтеграційно-деінтеграційних процесів, когерентних з багаторівневими національними та глобальними інституційними перетвореннями. При цьому вектори економічного розвитку трансформаційних економік постають як напрями їхньої еволюції за певною визначеною траєкторією, сформованою в результаті біфуркацій і скерованою атракторами, що визначають якісні та кількісні зміни структури, зумовлюючи таким чином новий стан економічної системи.

6. Суперечливе поєднання глобальних конвергентно-дивергентних процесів в межах позитивної тенденції вирівнювання рівнів розвитку розвинених країн і країн, що розвиваються, підтверджується обрахунком показників β -відхилення, як різниці між темпами зростання ВВП групи країн, що розвиваються, та темпами зростання ВВП групи розвинених країн, та δ -відхилення, як різниці між обсягом ВВП на одну особу зазначених груп країн за період 1995-2021 рр. При цьому вищі темпи зростання відносної більшості менш розвинених країн у порівнянні з розвиненими країнами підтверджують гіпотезу щодо β -конвергенції трансформаційних економік та перетворення світової економіки в єдину структурно-функціональну цілісність на основі посиленні інтеграційних процесів. З іншого – відбувається зростання диференціації країн за показником величини доходів на одну особу, що свідчить про існування дивергентних процесів. При цьому у кризові періоді світогосподарського розвитку конвергентний економічний розвиток посилюється, а дивергентний, навпаки – слабшає. Слід також взяти до уваги

різнонаправлений характер зазначених трансформацій залежно від застосовуваних вимірників їх динаміки, що пояснюється відмінностями інституційного-статистичного охоплення досліджуваних процесів. Зокрема, застосування показника β -відхилення, який, характеризує динаміку реальних обсягів виробленого продукту, вказує на конвергенцію, тоді як застосування показника δ -відхилення, який характеризує рівень добробуту населення, підтверджує дивергентні тенденції.

7. Визначальний вплив на траєкторії розвитку сучасних трансформаційних економік справили такі глобальні біфуркації: фінансово-економічна криза 2008-2009 років, пандемія COVID-19, повномасштабне вторгнення РФ на територію України. При цьому фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. більшою мірою вплинула на еволюцію країн, що розвиваються, пандемія COVID-19 – на трансформації розвинених країн, а віроломне вторгнення РФ в Україну зумовило глибокі конвергентно-дивергентні процеси в межах всієї світової економіки незалежно від рівня економічного розвитку окремих країн.

8. Компаративний кластерний аналіз вибірки з 14-ти постсоціалістичних країн (Вірменія, Болгарія, Чехія, Естонія, Угорщина, Казахстан, Латвія, Литва, Молдова, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія та Україна) за 2001-й та 2020-й рік уможливив висновок, відповідно до якого ринкові трансформації зазначених країн характеризувались одночасним посиленням конвергентно-дивергентних процесів. Статистично обґрунтовано нерівномірність внутрішньогрупової динаміки соціально-економічного розвитку зазначених національних економік та пояснено обумовленість такої нерівномірності інституційними чинниками, зокрема, якістю державного управління, рівнем економічної свободи, поширенням і укоріненням корупції.

9. Системна трансформація світової економіки, спричинена глобальними біфуркаціями останніх десятиліть справляє визначальний

вплив на розвиток економіки України, яка нині знаходиться в епіцентрі конвергентно-дивергентних процесів, що породжують низку суперечливих наслідків локального і планетарного масштабу. При цьому повномасштабне вторгнення РФ на територію України стало новим викликом для всього цивілізованого світу та усіх сфер суспільного життя, породивши низку політичних, економічних, продовольчих, культурних, безпекових і демократичних проблем. Ідеться не лише про зміну сучасного світогосподарського устрою, а й про формування нового світового порядку в рамках глобальної гібридної системи «мир-війна», що визначальним чином впливає на конвергентно-дивергентні процеси розвитку трансформаційних економік, створюючи безпрецедентні можливості та ризики їхньої подальшої еволюції.

10. Обчислення коефіцієнта варіації на основі обраних показників для вибірки 14-ти постсоціалістичних країн (Вірменії, Болгарії, Чехії, Естонії, Угорщини, Казахстану, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Румунії, Словаччини, Словенії та України) за період 2001-2020 рр. засвідчило, що глобальні біфуркації справляють визначальний вплив на вектори економічного розвитку зазначених постсоціалістичних країн, що позначилося на ступені дисперсії (розкиду) індикаторів такого розвитку, зокрема, міжкраїнової диференціації. Щодо вектора економічного розвитку України в аналізований період, то йдеться, з одного боку, про посилення дивергентних тенденцій такого розвитку в межах аналізованої вибірки в частині динаміки обсягів ВВП на 1 особу та рівня безробіття, а з іншого – про розгортання конвергентних процесів, виявлених на основі аналізу таких важливих показників соціально-економічного розвитку, як частка витрат на охорону здоров'я та освіти.

11. Результати економетричної панельної моделі залежності обсягу ВВП на 1 особу зазначеної вибірки постсоціалістичних країн від таких показників інституційного та соціально-економічного розвитку як Індекс

економічної свободи, Індекс сприйняття корупції, частка витрат на охорону здоров'я, частка витрат на освіту та рівень безробіття, уможливили висновок щодо пріоритетності інституційно-структурних чинників трансформації національної економіки в частині боротьби з корупцією, структурної оптимізації та посилення інституційної спроможності національного ринку праці, підвищення ефективності та фінансової стійкості сфери охорони здоров'я.

12. Основні напрями вдосконалення державного регулювання економіки України за сучасних умов пов'язані з реалізацією стратегії резильєнтності, зміцнення цивілізаційної суб'єктності країни з урахуванням специфіки сучасного глобального конвергентно-дивергентного розвитку, яка полягає в одночасному поєднанні інтеграційних і дезінтеграційних тенденцій. Ідеться про підтримання стійкості національної економіки в період воєнного стану та повоєнної структурно-технологічної модернізації українського виробничого комплексу й ключових експортно-орієнтованих галузей з урахуванням глобальних трендів екологізації, цифровізації та гео економічної фрагментації; оптимізацію структури та поступове подолання дефіциту торговельного балансу; підтримку малого та середнього бізнесу в період воєнного стану та повоєнне прискорення його сталого розвитку; зміцнення системи соціального захисту населення та подолання наслідків гуманітарної катастрофи на звільнених від окупації, прифронтових чи постраждалих унаслідок бойових дій територіях, повоєнне впровадження реформ у соціальній сфері на засадах людино-центричності, соціальної безпеки, справедливості та згуртування; повоєнне відновлення територій, що постраждали внаслідок війни, та загальна соціально-економічна розбудова держави з урахуванням можливостей і зобов'язань євроінтеграційного вектора розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності. К.: Наш Формат, 2016. 440 с.
2. Баженова О., Чорнодід І., Ярмоленко Ю., Голубєв О. Early warning system of external sustainability of an economy: case of Ukraine. Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики, Том 4, №39. 2021. с.503-511.
3. Баженова О.В. Чинники стійкого економічного зростання: реалії України. Формування ринкової економіки в Україні. Зб. наук.пр. Вип.41. Львів : ВЦ ЛНУ ім. І.Франка. 2019. С.22-29.
4. Базилевич В. Економічна теорія: Політекономія: Підручник. 6-те вид., перероб. і доп. К.: Знання-Прес, 2007. 719 с.
5. Базилевич В. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. Ч . 1. 3-тє вид., випр. і доп. К.: Знання, 2006. 582 с.
6. Базилевич В. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. Ч . 2. 3-тє вид., випр. і доп. К.: Знання, 2006. 575 с.
7. Базилевич В. Концептуалізація мегатрендів економічного розвитку в контексті глобальних викликів сучасності. Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. С. 11-15.
8. Базилевич В.Д., Маслов А.О. Інституціональна економічна теорія: історичний аспект. Інституційна архітектоніка та механізми економічного розвитку: матеріали наукового симпозіуму. Харків: ХНУ, 2005. С. 32–42.
9. Белл Д. Перехід постіндустріального суспільства. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. К.: Либідь, 1996. 251 с.

10. Білорус О. Глобальна неоконвергенція транзитивних, трансформаційних і авангардних соціально-економічних систем. Економічна теорія. 2015. №3. С. 56-64.

11. Богдан Т. Статус кандидата на вступ до ЄС: економічні та фінансові переваги. Економічна правда. 2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/28/688638/>

12. Борзенко О., Бурлай Т. Соціально-економічна дивергенція України та ЄС: нові виклики. Журнал європейської економіки. 2020. Т. 19, № 4. С. 690-707.

13. Бурлай Т. В. Регулювання соціально-економічної конвергенції у процесі європейської інтеграції України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством (08 – Економічні науки). ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», м. Київ, 2019. 489 с.

14. Бурлай Т. В. Чинники соціально-економічної дивергенції України та Європейського Союзу. Український соціум. 2019. № 2. С. 61-83.

15. Бурлай Т. В., Костриця В. І., Близнюк В. В., Левін Р. Я. Новітня політика соціальної якості ЄС: корисний досвід для повоєнного відновлення України. Економічна теорія. 2022. № 3. С. 89-119.

16. Бурлай Т.В., Дмитрук Д.А., Костриця В.І., Левін Р.Я. Політика соціальної якості: теорія та міжнародні підходи в контексті завдань повоєнної реконструкції України. Український соціум, 2022, № 3 (82). С. 9-30.

17. Буряк Є., Редько К., Чорновол А., Орленко О. Соціально-економічні аспекти сталого розвитку України в умовах війни (євроінтеграційні аспекти). Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична. Випуск 34, 2022. С. 135-143.

18. Ведернікова С. В. Сучасні тренди розвитку глобалізації. Проблеми системного підходу в економіці. 2017. Вип. 5. С. 16-21.
19. Відновлення та реконструкція повоєнної економіки України : наукова доповідь. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2022. 305 с. : табл., рис. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Vidnovlennja-ta-rekonstrukcsja-povojennoj-ekonomiky.pdf>
20. Вірченко В., Кузьменко А. Синергетичний підхід в економічних дослідженнях. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. 2009. Вип. 110. С. 34-36.
21. Вірченко В.В., Гражевська Н.І., Шемахіна І.В. Інституційні передумови розвитку банківської системи України. Ринок фінансових послуг: погляд у майбутнє: монографія / колектив авторів. К.: ФОП Ямчинський О.В., 2019. С. 186-206.
22. Вітренко А., Гражевська Н., Демидюк О. Інституційні чинники дивергенції соціально-економічного розвитку посткомуністичних країн. *Economics & Sociology. Recent Issues in Economic Development*. Vol. 10, No.2, 2017. С. 21-33.
23. Гайдай Т. В. Методологічні ознаки історичних типів наукової раціональності економічної теорії у вимірі сучасної філософії науки. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. 2015. Вип. 11. С. 6-12.
24. Гайдай Т. Еволюція концептуально-методологічних основ теорії інституційних змін. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка, 2014, вип. 164. С. 13-18.
25. Гайдай Т.В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 296 с.

26. Гальчинський А. Глобальні трансформації : концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти. Київ : Либідь, 2006. 312 с.
27. Гальчинський А. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій. Київ : АДЕФ-Україна, 2010. 572 с.
28. Гальчинський А. Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми. Економіка України. 2012. № 5. С. 4-17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2012_5_2
29. Гражевська Н. Еволюція сучасних економічних систем: Навч. посіб. К., 2011. 286 с.
30. Гражевська Н. Еволюція теоретико-методологічних засад економічної компаративістики. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. 2014, 11(164). С. 18-22
31. Гражевська Н. І., Заваженко А. О., Шемахіна І.В. Інституційні чинники конвергентно-дивергентного розвитку національних економік в умовах глобалізації. Економічний розвиток України: концептуальні засади та інституційний вимір : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України, д.е.н., проф. В.Д. Базилевича, д.е.н., проф. Н.І. Гражевської, д.е.н. В.В. Вірченка. Київ : Видавництво Ліра-К, 2022. 430 с. С. 136-152.
32. Гражевська Н. І., Трохименко В. І. Інституційна зміна світової економіки за умов фінансової глобалізації. Фінанси України. 2013. № 5. С. 58-68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fu_2013_5_7
33. Гражевська Н. І., Шемахіна І. В. Конвергентно-дивергентний розвиток національних економік в умовах фінансіалізації. Маніпулятивний вплив мас-медіа: механізм, наслідки, протидія. Науковий журнал «Бізнес Інформ». Вип. №5. Харків, 2019. С. 14-19.
34. Гражевська Н. Методологічні орієнтири синергетичного підходу в економічних дослідженнях. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. 2013. Вип. 146. С. 26-29.

35. Гражевська Н.І., Шемахіна І.В. Інституційно-організаційне впорядкування сучасного фінансового ринку України. Розвиток фінансового ринку України: загрози, проблеми та перспективи: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 15 жовтня 2019 р. Полтава: ПолтНТУ, 2019. С. 160-162.

36. Гражевська Н.І., Ходжаян А. І., Заваженко А. О., Куліш В., Шемахіна І.В., Розум Д. В., Чигиринський А. М. Промислові політики: цілі, механізми, інструменти та результати. Синергія знань, досвіду та креативності заради майбутнього. Збірка студентських робіт. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. 2021. С. 85-94.

37. Гражевська Н.І., Шемахіна І.В. Пріоритетність інституційних чинників забезпечення ефективного функціонування банківської системи України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка. Вип. №5(200), 2018. С. 13-19.

38. Гриценко А.А. Національно укорінений розвиток економіки як локальна відповідь на глобальні геоекономічні зрушення. Економіка України. 2023. № 4. С. 38-54.

39. Грицина Л. А. Економічний розвиток сучасної цивілізації: конспект лекцій для магістрів за спеціальністю «Міжнародні економічні відносини». Хмельницький: ХНУ, 2013. 119 с.

40. Дикань Н., Фролова В. Напрями та інструменти державної підтримки розвитку малого та середнього бізнесу в Україні у воєнний час. Економіка та суспільство. № 38, 2022

41. Добронравова І. Досягнення та перспективи синергетичних досліджень у вітчизняній гуманітаристиці. Філософія освіти. 2016. № 1(18). С. 189-220.

42. Добронравова І. Практична філософія науки: зб. наук. праць. Суми : Університетська книга, 2017. 352 с. http://www.synergetic.org.ua/materials/dobr_pract_fil_nauki_2017.pdf
43. Добронравова І.С. Постнекласичне знання як процес. Київська філософська школа надає засоби розуміння. Сучасна українська філософія: традиції, тенденції, інновації: зб. наук. праць / відп. ред. А.Є. Конверський, Л.О. Шашкова. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. С. 161–172.
44. Дубей Ю. В. Фактори техніко-технологічної нерівномірності в умовах глобальних дисбалансів. Економічний вісник Дніпровської політехніки. 2021. № 2 (74). С. 125 – 133.
45. Ещенко П., Арсеєнко К. Кудя движется глобальная экономика в XXI веке? К.: Знання України, 2012. 479 с.
46. Закарія Ф. 10 уроків для світу після пандемії. К.: Наш Формат, 2021. 264 с.
47. Звіт про виконання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2022 рік. 24 березня 2023. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/zvit_pro_vykonannya_ugody_pro_asociaciyu_za_2022_rik.pdf
48. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення. Київська школа економіки. Київ, березень 2023. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report.pdf
49. Зовнішня торгівля окремими видами товарів за країнами світу за січень 2022 року. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/zd/e_iovt/arh_iovt2022.htm

50. Коломієць С. Управління соціально-економічними системами: синергетичний підхід. Причорноморські економічні студії. Вип. 51. 2020. С. 215-220.

51. Костриця В.І., Бурлай Т.В. Проблеми конвергенції України та Євросоюзу у сферах соціального розвитку і зайнятості. Процеси конвергенції східноєвропейських країн з ЄС у рамках Східного партнерства (Процеси інтеграції України та ЄС) : збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». К., 2021. 183 с. С. 14-22.

52. Литвин О., Романенко В. Перспективні напрями інтеграції економіки України в глобальне господарство. Міжнародний науково-практичний журнал «Фінансовий простір». Вип. 1(45), 2022. С. 62-74. URL: <http://fpnpu.cibs.ubs.edu.ua/article/view/256068/253493>

53. Лібанова Е.М. Щодо повоєнного відродження України. Вісник НАН України. 2023. № 2. С. 55-61.

54. Мадяр Р. О. Глобалізація світового господарства: передумови та суперечливі наслідки. Інвестиції: практика та досвід. 2014. № 2. С. 48-51.

55. Максимчук М. Інституціалізація структурно-просторових змін економіки регіонів України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. Спеціальність 08.00.05 – розвиток продуктивних сил та регіональна економіка. Львів, 2016. 444 с.

56. Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. Издание второе М.: Издательство политической литературы, 1959. Т. 13. 771 с. URL: <https://www.marxists.org/russkij/marx/cw/t13.pdf>

57. Затонацька, Т., Возненко, А. Стратегічні вектори державної структурної політики України в умовах глобальної конкуренції. Науковий вісник Полісся, (3(19), с. 6–16.

58. Маслов А. О. Інституційні середовища, їх якість та перспективи розвитку. Ефективна економіка. №6. 2023. 20 с.

59. Маслов А.О. Детермінанти економічного розвитку в контексті теоретичного та історико-економічного знання. Банківська справа. 2020. № 2. С. 3–21.

60. Маслов. А. Інституційні середовища, їх типологія, якість та перспективи розвитку. Економічний розвиток України: концептуальні засади та інституційний вимір : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України, д.е.н., проф. В.Д. Базилевича, д.е.н., проф. Н.І. Гражевської, д.е.н. В.В. Вірченка. Київ : Видавництво Ліра-К, 2022.430 с. С. 117-135.

61. Матвеев М., Лебедченко В., Гайдай Г. Регулювання ЗЕД в умовах війни. Наукові перспективи, № 5(23). 2022. 14 с.

62. Мельник Л.Г. Теория самоорганизации экономических систем. Сумы: Университетская книга, 2012. 439 с.

63. Михайловська О.В. Системно-синергетичний підхід у дослідженні глобалізаційних трансформацій. Актуальні проблеми економіки. 2011. № 7. С. 40-50.

64. Нестеренко О. П. Австрійська неортодоксальна традиція в еволюції економічної теорії. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки. Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, Київ, 2021.

65. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. С. 141.

66. Нуреев Р. Экономика развития: модели становления рыночной экономики: учебник. М.: НОРМА, 2008. 367 с.

67. Орехова Т. Статус кандидата в ЄС для України: економічні перспективи. Економіка і організація управління, № 2 (46). 2022. С. 15-23.

68. Оскольський В.В. Інституційні трансформації в контексті глобальної нестабільності. Сучасна соціально-економічна динаміка: реалії

та перспективи для України. Матеріали XIII Пленуму Правління Спілки економістів України. К.: ТОВ «Паперовий змій-ОПТ», 2021. 320 с.

69. Патица Н.І. Напрями та перспективи інтеграції сільського господарства України у світовий аграрний ринок. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2019. Вип. 23. Ч. 2. С. 53-60

70. Пелех О. Б. Еволюція поглядів на чинники економічного розвитку: теорії розвитку «знизу». Бізнес Інформ. 2018. № 6. С. 8-15.

71. Пилипенко Г. М. Інституціональні зміни економіки в контексті еволюції поглядів Д. Норта. Економічний вісник Дніпровської політехніки. №3 2020. С. 9–17.

72. Пилипенко Г. М. Інституціональні зміни економіки в контексті еволюції поглядів Д. Норта / Г. М. Пилипенко // Економічний вісник Дніпровської політехніки. №3 2020. С. 9–17.

73. Пилипенко Г.М., Н.Є Федорова. Наука як фактор соціально-економічного розвитку суспільства: монографія. М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Дніпр. політехніка», Укр. держ. хім.-технол. ун-т. Дніпро : НТУ «ДП», 2020. 213 с.

74. Пирожков С.І., Божок Є.В., Хамітов Н.В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. Вісник Національної академії наук України. 2021. № 8. С. 74–82.

75. Пікалов В. Л. Проблеми феномену стійкого розвитку соціально-економічних систем в умовах глобалізації. Європейський вектор економічного розвитку: зб. наук. праць. 2014. Вип. 2 (8). С. 192-202.

76. Пікулик О.І. Україна у світовому господарстві. Економіка і суспільство. 2018. Вип. 15. С. 55

77. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. М.: «Прогресс», 1986, 432 с.

78. Примушко С. Мінеральні ресурси України: Щорічник. ДНВП «Геоінформ України». Київ, 2021. 270 с

79. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Відновлення та розвиток економіки». Національна рада з відновлення України від наслідків війни. Липень 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/economic-recovery-and-development.pdf>

80. Промова Прем'єр-міністра на сесії високого рівня «Рамка для сталого процесу відновлення в Україні» в межах Конференції з питань відновлення України. Лугано, Швейцарія. 4 липня 2022 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/promova-premyer-ministra-na-sesiyi-visokogo-rivnya-ramka-dlya-stalogo-procesu-vidnovlennya-v-ukrayini-v-mezhah-konferenciyi-z-pitan-vidnovlennya-ukrayini>

81. Сіденко С.В. Євроінтеграційна стратегія України: соціальний вимір. Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право). № 2. 2020. С. 3-9

82. Скрипник С., Процевят О., Воронова О. Особливості регулювання зовнішньоекономічної діяльності в умовах воєнного стану. Економіка та суспільство, вип. 38, 2022.

83. Сокіл О. Г. Інституціональність, як головна характеристика сталого розвитку. Молодий вчений. 2017. № 1.1. С. 77-82.

84. Сушко К., Чернова О. Місце України у глобальних економічних рейтингах. Економіка і суспільство. 2020. Вип. 9. С. 110–114.

85. Талеб, Насім Ніколас. Антикрихкість. Про (не)вразливе у реальному житті. К.: Наш Формат, 2021. 400 с.

86. Талеб, Насім Ніколас. Чорний лебідь. Про (не)ймовірне у реальному житті. К.: Наш Формат, 2021. 392 с.

87. Тарасевич В.М. Економічна синергетика: концептуальні аспекти. Економіка і прогнозування. 2002. № 4. С. 57-67.

88. Терьошкіна Н. Інноваційна глобалізація: специфічні риси та тенденції. Економіка та держава. 2014. № 6. С. 97-101

89. Товарна структура зовнішньої торгівлі України, січень-липень 2022. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/zd/tsztt/arh_tsztt2022_u.html

90. Тоффлер Г., Тоффлер О. Створення нової цивілізації. Політика Третьої хвилі. Незалежний культурологічний часопис «І». 2000. № 19. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/toffler.htm>

91. Трансформація національної, закордонної моделей економічного розвитку та законодавства в умовах воєнного часу: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції ВНУ ім. Лесі Українки, (27-29 червня 2022 року), м. Луцьк: СПД Гадяк Жанна Володимирівна, друкарня «Волиньполіграф», 2022. 418 с.

92. Федик М. Фіскальна політика уряду України в умовах глобальної пандемічної кризи. Наукові перспективи, № 1(19). 2022. С. 16 с.

93. Чухно А. А. Й. Шумпетер – засновник еволюційної економічної теорії / Науковий вісник Чернівецького університету. Економіка. 2011. Вип. 579-580. С. 3-10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_es_2011_579-580_3

94. Шевцова Г. З. Синергетичний менеджмент підприємств: моногр. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2016. 454 с.

95. Шемахіна І. В. Еволюція наукових підходів до дослідження траєкторій розвитку економічних систем. Шевченківська весна 2021. Економіка. На шляху до сталого розвитку, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. За заг. ред. Л.А. Анісімової: К., Інтерсервіс, 2021. Вип. XIX. 334 с. С.172.

96. Шемахіна І. В. Оцінювання конвергентно-дивергентного розвитку країн світу в умовах глобалізації. Науковий вісник Чернівецького університету: Економіка: зб. наук. праць. Вип. 825. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2020. 83 с. С. 12-20.

97. Шемахіна І. Компаративний аналіз соціально-економічного розвитку постсоціалістичних країн. Економіка. Фінанси. Бізнес.

Управління, матеріали II Міжнародного форуму. За заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Міжн. наук.-практ. Конференція «Соціально-економічний добробут населення в умовах макроекономічної нестабільності». Київ, 2021. 191 с. С. 186-189.

98. Шемахіна І. Конвергентно-дивергентний розвиток національних економік у контексті інституційної парадигми. Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління, матеріали II Міжнародного форуму. За заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк : Київ, 2021. Дослідницька секція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.». 196 с. С. 184-187.

99. Шемахіна І.В. Вплив процесів глобалізації на економічний розвиток України. Міжнародне економічне співробітництво: механізми та стратегії розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 21 листопада 2020 року). ГО «Львівська економічна фундація». Львів: ЛЕФ, 2020. 196 с. С. 35-37.

100. Шемахіна І.В. Еволюція фінансових відносин за умов глобалізації. «Світові тенденції та перспективи розвитку фінансової системи України», збірник тез студентів, аспірантів та молодих вчених XIV Міжнародної науково-практичної конференції, 29 вересня 2017 р. За заг. ред. проф. В. Д. Базилевича. К.: Логос, 2017. С. 77-79.

101. Шемахіна І.В. Економічний розвиток України в умовах глобалізації. Механізми державного регулювання конкурентоспроможності національної економіки: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 5 грудня 2020 року). За заг. ред.: М.М. Палінчак, В.П. Приходько, В.В. Химинець та ін. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 160 с. С. 54-57.

102. Шемахіна І.В. Нерівномірність інноваційного розвитку національних економік в умовах глобалізації. Проблеми системного підходу в економіці: НАУ. Київ, 2019. Вип. 6(74). Ч. 1. С. 67-76.

103. Шемахіна І.В. Основні чинники розвитку банківського сектору фінансового ринку України за умов глобалізації. Шевченківська весна: Економіка, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. За заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Київ: [б.в.], 2018. Вип. XVI. С. 47.

104. Шемахіна І.В. Стратегічні пріоритети розвитку фінансової системи України в умовах глобалізації. Шевченківська весна: Економіка, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. За заг. ред. проф. В.Д. Базилевича. Київ: Інтерсервіс, 2017. Вип. XV. С. 39.

105. Шемахіна І.В. Суперечлива єдність конвергенції та дивергенції глобального економічного розвитку. Шевченківська весна: Економіка, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. За заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Київ: [б.в.], 2019. Вип. XVII. С. 31.

106. Шемахіна І.В. Суперечливі тенденції розвитку національних економік за умов глобалізації. NEW ECONOMICS: матеріали Міжнародного наукового форуму «NEW ECONOMICS – 2019»: в 2-х томах. Т. 1; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2019. С. 148-151.

107. Шемахіна І.В. Фінансіалізація економіки та розвиток фінансового ринку України. Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 627-632.

108. Шиманська, О. Джон Гелбрейт – видатний теоретик нового індустріального суспільства. Вісник Тернопільського національного економічного університету. 2011. Вип. 1. С. 170-177.

109. Шинкар В., Рошко С. Економічні трансформації України в умовах воєнної агресії Росії. Проблеми і перспективи економіки та управління. № 1(29), 2022. С. 31-38.

110. Шубала І. Вплив демографічних та міграційних чинників на економічний розвиток України у післявоєнний період. Економічний форум. №2, 2022. С. 33-38.

111. Шумпетер Й.А. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 242 с.

112. Ягельська К. Випереджаючий національний економічний розвиток: теоретико- методологічний та прикладний аспекти: монографія. ДВНЗ «Донец. нац. техн. ун-т». Київ : Центр учбової літератури, 2015. 349 с.

113. Якушева О. Законодавчі ініціативи у сфері конвергенції регіонів: виклики сучасності. Економіка і організація управління. № 2 (46), 2022. С. 148-159.

114. Barro R.J., Sala-i-Martin X. Convergence across States and Regions. Brookings Papers on Economic Activity. Vol. 22(1). 1991. Pp. 107-182.

115. Bazhenova O., Slukhai S., Slukhai N. «Economic Performance and Political Choice in Ukraine», Ekonomika, 101(1). 2022. Pp. 102-124.

116. Braudel F. A history of civilizations. Allen Lane the Penguin Press. 1994. 600 p. URL: http://abuss.narod.ru/Biblio/eng/braudel_civ.pdf

117. Castells M. The Information Age Economy, Society, and Culture. New-York: Wiley-Blackwell. 2000. 597 p.

118. Corruption Perceptions Index. Dataset. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi>

119. Corruption Perceptions Index. Transparency International. Country Profile: Ukraine. 2021. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2021/index/ukr>

120. David P.A. Clio and Economics of QWERTY. *Economic Review*. 1985. Vol. 75. N 2. P.332-337.

121. Deineha, I., Maslov, A., Potryvaieva, N., Berezhnytska, U., Verbivska, L., Koliadych, O. Institutional Environment Tools for Small and Medium-Sized Enterprises Development. *Estudios de Economia Aplicada*, 39 (3), art. no. 4798. 2021.

122. Ease of Doing Business rankings. Economy rankings. Ukraine Profile. 2022. URL: <https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/ukraine>

123. European Economic Forecast. Spring 2022. European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs. Institutional Paper 173. May 2022. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/system/files/2022-05/ip173_en.pdf

124. European Research and innovation and the invasion of Ukraine: Main Channels of impact. European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs. Working paper. 2022. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/0ac66921-c50b-11ec-b6f4-01aa75ed71a1/language-en>

125. Forbes Global. The World's Biggest Public Companies 2022. URL: <https://www.forbes.com/lists/global2000/?sh=e02fc575ac04>

126. Frank A.G. Latin America: Underdevelopment or Revolution. L.; New York : Monthly Review Press, 1969.

127. Friedman M. Capitalism and Freedom. University of Chicago Press. 2002. 298 p.

128. Gaidai T., Aksom H., Zhylynska O. Can institutional theory be refuted, replaced or modified? *International Journal of Organizational Analysis*. 2020, Vol. 28, No. 1, pp. 135-159.

129. Galbraith J. K. The New Industrial State. Princeton University Press. 2007. 576 p.

130. Global Innovation Index 2022. What is the future of innovation-driven growth? World Intellectual Property Organization. 2022. URL: <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2022-section1-en-gii-2022-at-a-glance-global-innovation-index-2022-15th-edition.pdf>

131. Grazhevskaya, N., Gaidai, T., Mostepaniuk, A., Zavazhenko, A. Institutional dysfunctions as a factor of convergent-divergent institutional development of post-socialist countries. Access to science, business, innovation in digital economy, ACCESS Press, 2(3). 2021. Pp. 290-308.

132. Haken H. System Theories: Synergetics. Institute for Theoretical Physics 1, Center of Synergetics, University of Stuttgart. URL: <https://www.eolss.net/sample-chapters/c02/E6-46-01-00.pdf>

133. Happiness, Benevolence, and Trust During COVID-19 and Beyond. 2022. URL: <https://worldhappiness.report/ed/2022/happiness-benevolence-and-trust-during-covid-19-and-beyond/#ranking-of-happiness-2019-2021>

134. Hayek F. The Constitution of Liberty. University of Chicago Press. 1978. 567 p.

135. Hodgson G.M. A Philosophical Perspective on Contemporary Evolutionary Economics. The Papers on Economics and Evolution. 2011. Pp. 299-318.

136. Horton R. Offline: Ukraine and the lessons of Alexander Herzen. The Lancet, Vol. 399, March 5, 2022. URL: <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S0140-6736%2822%2900411-1>

137. Huang, Lei and Lu, Fangzhou, The Cost of Russian Sanctions on the Global Equity Markets. March 18, 2022. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4060927

138. Huntington S. The Clash of Civilizations and Remaking of World Order. 1993
URL: <https://msuweb.montclair.edu/~lebel/p/1993SamuelPHuntingtonTheClashOfCivilizationsAndTheRemakingofWorldOrder.pdf>

139. Index of Economic Freedom. Country Rankings. 2022. URL: <https://www.heritage.org/index/ranking>
140. Index of Economic Freedom. Country Rankings. Ukraine Profile. 2022. URL: <https://www.heritage.org/index/country/ukraine>
141. Inkeles A. One world emerging? Convergence and divergence in industrial societies. 2nd ed. L.: Routledge, 2019. 448 p.
142. International Monetary Fund. GDP per capita, PPP. Dataset. URL: <https://www.imf.org/external/datamapper/PPPPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOORLD>
143. International Monetary Fund Datasets. Inflation rate, end of period consumer prices. URL: <https://www.imf.org/external/datamapper/PCPIEPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOORLD>
144. International Monetary Fund Datasets. Real GDP Growth. URL: https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/WEOORLD
145. International Monetary Fund Datasets. URL: <https://www.imf.org/external/datamapper/datasets/WEO>
146. International Property Rights Index. 2022. URL: <https://www.internationalpropertyrightsindex.org>
147. International Property Rights Index. Ukraine Profile. 2022. URL: <https://www.internationalpropertyrightsindex.org/country/ukraine>
148. Ivasechko O. Ya., Turchyn Ya. B., Yurynets O. B. Improving the effectiveness of the implementation of the Eastern partnership initiative in Ukraine. Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. Вип 1 (2022). С. 145-152.
149. Jhon Kenneth Galbraith. Economics and the Public Purpose. The New American Library. New York. 1973. 321 p.
150. Joint Communication to the European Parliament and the Council. Brussels. 18.05.2022. URL:

<https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/Joint%20Communication%20to%20the%20European%20Parliament%20and%20the%20Council%20-%20A%20Strategic%20Partnership%20with%20the%20Gulf.pdf>

151. Lash S., Urry J. *The End of Organized Capitalism*. University of Wisconsin Press, 1987; Lash S., Urry J. *Economies of Signs and Space*. L. : Sage, 1994.

152. Lorenz E. Predictability; Does the Flap of a Butterfly's Wings in Brazil Set Off a Tornado in Texas? American Association for the Advancement of Science, 139th Meeting. 1972.

153. Mason P. *PostCapitalism. A Guide to Our Future*. 2015. 271 p.

154. Mbah, R. E., & Wasum, D. F. Russian-Ukraine 2022 War: A Review of the Economic Impact of Russian-Ukraine Crisis on the USA, UK, Canada, and Europe. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 9(3). 2022. Pp. 144-153.

155. McLuhan M. *Understanding Media: The Extensions of Man*. Cambridge, London: MIT Press, 1994. Pp. 89-106

156. Military Strength Ranking. *PowerIndex* 2022. URL: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>

157. Monfort P. Convergence of EU regions Measures and evolution. 2008. 20 p. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/work/200801_convergence.pdf

158. Myrdal G. *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations*. The Penguin Press. New-York. 1971. 389 p.

159. Nelson Richard R., Winter Sidney. *An Evolutionary Theory of Economic Change*. The Belknap Press of Harvard University, Press Cambridge, Massachusetts, London, England. 1982. URL: http://inctpped.ie.ufrj.br/spiderweb/pdf_2/Dosi_1_An_evolutionary-theory-of_economic_change..pdf

160. North D. Institutional Change: A Framework of Analysis. Social Rules. 1996. 13 p.
161. North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press. 1990. 180 p.
162. Perroux F. L'economie du XX siecle. Paris. 1961.
163. Prebisch R. A critique of peripheral capitalism. United Nations Cepal Review. 1976. URL: https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/12273/253_en.pdf?sequence=1&isAllowed=y
164. Pylypenko H., Fedorova N., Hyzenko I. & Naumenko N. Paradoxes of Economic Development: Science and Innovation in the Modern World. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu. 2. 2020. Pp. 153–159.
165. Pylypenko Yu., Pylypenko H., Lytvynenko N., Tryfonova O. & Prushkivska E. (2019). Pathway of the institutional development: practice of liberal transformation in Ukraine and Belarus. Naukovui Visnyk Nationalnho Hirnychoho Universytetu, 2019.4. Pp. 120–127.
166. Reinert E. How Rich Countries Got Rich and Why Poor Countries Stay Poor. Anthem Press India and Third World Network. 2008. 398 p.
167. Roscher W. Principles of Political Economy. Perlego, Vol. 1. 2009.
168. Rostow W. W. The stages of economic growth. A non-communist manifesto. N.Y.: Cambridge University Press, 1960. 273 p.
169. Schultz T. Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities. Economic Research: Retrospect and Prospect, Volume 6, Human Resources, 1972. 84 p.
170. Schumpeter J. The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle. New York: OUP. 1961.
171. Sen A. Development as Freedom. First Anchor Book Edition. 1999.

172. Sen A. The Idea of Justice. The Belknap Press of Harvard University, Press Cambridge, Massachusetts, 2009. 450 p.

173. Shemakhina I. Problems of Ukraine Integration into the Global Economic Development. Progressive research in the modern world. Proceedings of the 4th International scientific and practical conference. BoScience Publisher. Boston, USA. December 28-30, 2022. Pp. 657-663.

174. Shemakhina I. Socio-Economic Development of Post-Socialist Countries: Contradictory Trends and Challenges of the Present / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. Вип. 1 (218). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2022. 71 с. С. 45-53.

175. Shemakhina I. Strategic Priorities for the Ukrainian Economy Modernization in the Context of Global Development. Шевченківська весна 2023. Повоєнне відновлення економіки України: проблеми та перспективи, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. За заг. ред. Л.А. Анісімової: К., Інтерсервіс, 2023. Вип. XXI. 392 с. С. 320.

176. Shemakhina, I. Convergence and divergence processes of countries economic development under globalization. International Science Journal of Management, Economics & Finance, 2(3), 2023. Pp. 13–20.

177. Solow R. M. A Contribution to the Theory of Economic Growth. The Quarterly Journal of Economics, Vol. 70. No. 1. 1956. Pp. 65-94

178. Sorokin P. Russia and the United States. 1st Edition. Imprint Routledge. New York. 2017. 284 p.

179. Soto H. de. The Mystery of Capital. Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else. London: Black Swan. 2001. 276 с.

180. Spengler, Oswald. *The Decline of the West*. Ed. Arthur Helps, and Helmut Werner. Trans. Charles F. Atkinson. Preface Hughes, H. Stuart. New York: Oxford UP, 1991.

181. The Global Competitiveness Report 2006-2007. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2006-07.pdf

182. The Global Competitiveness Report 2018-2019. URL: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2018.pdf>

183. The Global Innovation Index 2019. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2019.pdf

184. The Global Innovation Index 2022. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021.pdf

185. Tinbergen J. Rio. *Reshaping the International Order: a report to the Club of Rome*. New-York: Dutton. 1976.

186. Toynbee J. *A Study of History*. Oxford University Press, Inc. 1947. 697 p. URL: <https://discoversocialsciences.files.wordpress.com/2017/08/toynbee-study-of-history.pdf>

187. Toynbee J. *Civilization on Trial*. Oxford University Press, Inc. 1948. URL: <https://ia801606.us.archive.org/22/items/in.ernet.dli.2015.185313/2015.185313.Civilization-On-Trial.pdf>

188. Trading Economics. *Ukraine Indicators Overview*. URL: <https://tradingeconomics.com/ukraine/indicators>

189. Tremblay G. From Marshall McLuhan to Harold Innis, or From the Global Village to the World Empire. *Canadian Journal of Communication*. Vol 37. 2012. Pp. 561-575.

190. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). Data Centre. URL: <https://unctadstat.unctad.org>
191. Veblen T. Engineers and the price system. N. Y., 1921, c. 90;
192. Veblen T. The Limitations of Marginal Utility. *Journal of Political Economy*, Vol. 17, No. 9. 1909. Pp. 620-636.
193. Veblen T. The Theory of the Leisure Class. B.W.Huebsch, New-York. 1922. 404 p. URL: http://files.libertyfund.org/files/1657/1291_Bk.pdf
194. Wallerstein I. *World-System Analysis: An Introduction*. Duke University Press Book, 2004. 128 p
195. World Bank Financing Support Mobilization to Ukraine since February 24, 2022. 09.03.2023. <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/brief/world-bank-emergency-financing-package-for-ukraine>
196. World Bank Open Data. URL: <https://data.worldbank.org/indicator>
197. World Economic Forum. *The Global Risks Report 2023*. 18th Edition. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2023.pdf
198. *World Economic Outlook*. International Monetary Fund. 2022. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/10/11/world-economic-outlook-october-2022>
199. Zhang W-B. *Synergetic Economics: Time and Change in Nonlinear Economics*. Springer Science & Business Media. 2013. 246 p.
200. Zhylynska O., Bazhenova O., Zatonatska T., Dluhopolskyi O., Bedianashvili G., Chornodid I. *Innovation Processes and Economic Growth in the Context of European Integration*. Scientific Papers of the University of Pardubice, Series D: Faculty of Economics and Administration. 2020, 28(3).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Таблиця А1

Динаміка темпу інфляції за групами країн і у світі в цілому, 2000-2027*

Рік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Розвинені економіки	2,2	2,2	1,5	1,8	2	2,3	2,4	2,2	3,4	0,2	1,5	2,7	2	1,4
Економіки, що розвиваються	8,5	7,8	6,5	6,5	6	6	5,9	6,5	9,3	5,2	5,7	7,1	5,8	5,5
Світ в цілому	4,8	4,6	3,7	3,9	3,8	4	4	4,3	6,3	2,8	3,7	5,1	4,1	3,6

Рік	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023*	2024*	2025*	2026*	2027*
Розвинені економіки	1,4	0,3	0,8	1,7	2	1,4	0,7	3,1	7,2	4,4	2,4	2	1,9	1,9
Економіки, що розвиваються	4,7	4,7	4,4	4,5	5	5,1	5,1	5,9	9,9	8,1	5,3	4,6	4,4	4,3
Світ в цілому	3,2	2,7	2,7	3,3	3,6	3,5	3,2	4,7	8,8	6,5	4,1	3,6	3,4	3,3

Джерело: розроблено автором на основі [144].

Таблиця А2

Динаміка приросту реального ВВП за групами країн і у світі в цілому, 2000-2027*

Рік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Розвинені економіки	4,1	1,5	1,7	2	3,3	2,8	3,1	2,7	0,3	-3,3	3,2	1,8	1,2	1,4
Економіки, що розвиваються	5,7	3,6	4,4	6,9	7,9	7,1	7,9	8,4	5,7	2,8	7,4	6,4	5,4	5
Світ в цілому	4,8	2,5	2,9	4,3	5,4	4,9	5,4	5,6	3,1	-0,1	5,4	4,3	3,5	3,4

Рік	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023*	2024*	2025*	2026*	2027*
Розвинені економіки	2	2,3	1,8	2,5	2,3	1,7	-4,4	5,2	2,4	1,1	1,6	1,9	1,9	1,7
Економіки, що розвиваються	4,7	4,3	4,4	4,8	4,6	3,6	-1,9	6,6	3,7	3,7	4,3	4,3	4,3	4,3
Світ в цілому	3,5	3,4	3,3	3,8	3,6	2,8	-3	6	3,2	2,7	3,2	3,4	3,3	3,2

Джерело: розроблено автором на основі [143].

ДОДАТОК Б

Таблиця Б1

Зовнішня торгівля України окремими видами товарів за країнами світу за січень 2022 року

	Експорт		Імпорт		Сальдо
	Тис дол	у % до січня 2021	Тис дол	у % до січня 2021	
Усього	6020580,7	153,3	6186613,5	147,3	-166032,8
Австралія	5093,1	163,0	16116,2	1505,1	-11023,0
Австрія	66209,9	103,4	80155,6	276,2	-13945,7
Азербайджан	28499,7	112,4	83374,5	212,2	-54874,8
Албанія	2430,0	98,1	350,6	209,0	2079,4
Алжир	91712,9	208,2	412,9	17,4	91300,1
Ангола	1078,1	10,1	-	-	1078,1
Аргентина	1879,4	4273,7	4889,9	154,3	-3010,4
Бангладеш	15436,0	945,3	11988,0	161,5	3448,0
Бахрейн	625,7	171,0	51,8	13340,7	573,9
Бельгія	36775,5	152,0	69453,8	265,1	-32678,3
Білорусь	102239,8	125,9	539190,6	219,2	-436950,9
Болгарія	64808,8	130,8	34744,1	244,1	30064,7
Боснія і Герцеговина	2098,1	176,1	716,4	174,9	1381,7
Бразилія	4075,1	16,9	36738,9	232,1	-32663,8
Буркіна-Фасо	4530,4	2398,5	3,5	2200,8	4526,8
В'єтнам	26364,2	205,7	47789,7	114,0	-21425,4
Вірменія	7724,6	118,3	828,7	121,2	6895,9
Габон	2317,5	387,9	2,0	-	2315,5
Гамбія	746,8	37,3	-	-	746,8
Гана	14889,2	473,7	10867,1	72,1	4022,1
Гватемала	142,3	59,0	6054,0	136,9	-5911,7
Гвінея	832,5	179,1	14085,4	100,4	-13252,9
Гонконг	7773,8	235,8	1226,4	26,1	6547,4
Гренландія	-	-	1167,9	172,4	-1167,9
Греція	24477,7	356,5	32293,5	200,1	-7815,8
Грузія	36988,2	138,8	27272,7	308,4	9715,5
Данія	22582,1	112,7	52303,4	267,8	-29721,3
Конго	852,4	304,8	8,3	-	844,1
Держава Палестина	3178,9	159,9	0,0	-	3178,9
Джибуті	9009,7	51,0	1,1	-	9008,7
Домініканська Республіка	869,4	4,3	238,7	113,0	630,7
Еквадор	1285,8	1694,1	13867,5	108,5	-12581,7
Еритрея	959,5	163,3	1,2	3439,7	958,4
Естонія	17294,3	184,9	7831,8	76,3	9462,5
Ефіопія	17296,2	254,8	1495,7	541,8	15800,5
Єгипет	187260,1	198,5	12380,3	151,5	174879,8
Ємен	35063,0	2231,5	432,2	127,3	34630,8
Ізраїль	70141,8	213,2	16531,3	204,1	53610,5
Індія	168575,6	100,7	89848,3	133,5	78727,3
Індонезія	11258,0	41,7	27795,4	111,1	-16537,4
Ірак	93526,5	202,4	-	-	93526,5
Іран (Ісламська Республіка)	97953,3	676,6	8460,1	204,0	89493,2
Ірландія	8460,6	58,9	18970,9	193,3	-10510,3
Ісландія	164,6	170,8	7930,1	76,3	-7765,5
Іспанія	328537,2	263,4	67218,8	109,8	261318,4
Італія	327423,5	199,4	144731,3	130,7	182692,2
Йорданія	15080,7	133,9	514,0	2583,6	14566,7
Казахстан	27183,3	145,3	84371,5	203,5	-57188,1
Камбоджа	217,1	87,0	2190,6	76,7	-1973,5
Камерун	36868,2	1975,2	62,0	180,1	36806,3
Канада	10613,2	124,1	15257,5	100,5	-4644,3
Катар	4880,6	19,9	1394,2	247,6	3486,4
Кенія	1482,9	14,5	737,3	64,9	745,7
Киргизстан	2473,5	110,8	908,4	2052,6	1565,1
Китай	682357,4	132,4	1050720,1	160,0	-368362,7

Продовження таблиці Б1

Зовнішня торгівля України окремими видами товарів за країнами світу за січень 2022 року

	Експорт		Імпорт		Сальдо
	Тис дол	у % до січня 2021	Тис дол	у % до січня 2021	
Усього	6020580,7	153,3	6186613,5	147,3	-166032,8
Кіпр	7310,6	406,5	555,3	42,7	6755,3
Колумбія	14205,5	209,5	20062,3	784,1	-5856,8
Конго	2348,6	442,1	14,8	361,0	2333,8
Коста-Рика	17943,5	1566,5	4312,9	69,8	13630,6
Кот-Д'Івуар	12028,8	1282,7	5445,1	92,0	6583,7
Куба	523,6	131,0	94,1	254,0	429,5
Кувейт	6131,9	297,0	0,0	0,0	6131,9
Латвія	16618,6	95,7	13328,3	161,9	3290,3
Литва	61054,5	215,6	102753,7	170,3	-41699,2
Ліван	36293,1	143,1	206,3	157,9	36086,8
Лівія	61773,1	249,1	21698,5	-	40074,6
Люксембург	1429,9	187,7	807,0	48,6	622,8
Мавританія	5687,8	359,0	962,6	6335,5	4725,3
Малаві	64,9	-	4419,7	109,7	-4354,8
Малайзія	33722,5	285,1	26349,4	156,9	7373,1
Малі	1318,0	21,3	104,7	289092,6	1213,3
Мальта	898,8	271,4	1224,3	1,2	-325,6
Марокко	27429,6	83,5	3735,4	126,9	23694,2
Мексика	17207,2	709,9	22659,2	120,8	-5452,0
Мозамбік	-	-	800,8	46,8	-800,8
Монголія	2587,9	170,3	15,8	-	2572,2
М'янма	150,7	28,0	2158,5	204,4	-2007,7
Непал	560,3	29,1	0,6	-	559,7
Нігерія	5185,1	109,6	1186,6	901,7	3998,6
Нідерланди	257655,9	270,2	85056,2	109,5	172599,7
Німеччина	186746,6	93,5	398844,7	133,1	-212098,1
Нова Зеландія	190,1	33,8	2335,8	229,3	-2145,7
Норвегія	2654,8	32,9	45647,7	244,0	-42993,0
Танзанія	628,0	548,6	360,2	196,4	267,7
Об'єднані Арабські Емірати	47311,1	131,4	10008,6	238,5	37302,5
Оман	5767,9	79,1	177,7	21,5	5590,2
Пакистан	57325,7	229,2	8506,9	89,0	48818,8
Перу	2204,6	14,4	2150,0	148,6	54,5
Південна Африка	16647,3	1424,7	5146,8	88,8	11500,6
Південний Судан	691,9	168,2	-	-	691,9
Північна Македонія	17020,3	141,9	2257,3	348,4	14762,9
Польща	390392,4	131,9	358550,4	148,9	31841,9
Португалія	31402,2	122,4	5966,5	137,6	25435,7
Пуерто-Рико	272,4	77,6	375,6	421,3	-103,3
Республіка Корея	35015,2	1031,3	72195,0	115,7	-37179,8
Республіка Молдова	51092,0	128,3	7340,2	213,9	43751,8
Реюньон	1422,4	231,9	0,6	-	1421,8
Російська Федерація	256717,8	139,4	634297,7	177,0	-377579,8
Румунія	139843,8	175,1	42983,0	83,4	96860,8
Саудівська Аравія	84455,7	198,0	14117,7	211,7	70338,0
Сенегал	17637,1	124,9	60,5	35,4	17576,7
Сербія	20345,0	259,1	14099,3	156,1	6245,7
Сингапур	633,4	165,3	3243,1	186,9	-2609,7
Сирійська Арабська Республіка	-	-	2121,7	242,7	-2121,7
Словаччина	75101,8	176,7	59275,4	92,5	15826,4
Словенія	4800,0	136,1	24534,8	167,2	-19734,7
Сомалі	1742,8	364,6	-	-	1742,8
Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії	84555,2	114,5	121230,7	227,7	-36675,5

Продовження таблиці Б1

Зовнішня торгівля України окремими видами товарів за країнами світу за січень 2022 року

	Експорт		Імпорт		Сальдо
	Тис дол	у % до січня 2021	Тис дол	у % до січня 2021	
Усього	6020580,7	153,3	6186613,5	147,3	-166032,8
Судан	25526,9	446,1	441,0	541,0	25085,8
США	158076,6	179,9	361367,4	163,5	-203290,8
Таджикистан	956,5	181,6	75,3	242,4	881,2
Таїланд	3444,9	12,2	16951,4	108,0	-13506,5
Тайвань	5707,8	177,1	24509,3	152,1	-18801,5
Того	1973,4	549,5	-	-	1973,4
Туніс	41270,1	193,5	13006,9	751,1	28263,2
Туреччина	462215,9	157,6	240896,6	152,5	221319,3
Туркменистан	3157,7	160,5	8088,6	511,1	-4930,9
Уганда	311,1	435,0	4232,7	1703,6	-3921,6
Угорщина	150684,5	146,6	116758,6	56,4	33926,0
Узбекистан	34132,6	151,3	23413,7	191,6	10718,8
Фарерські Острови	-	-	3425,1	78,4	-3425,1
Філіппіни	2299,1	152,0	4397,7	111,0	-2098,5
Фінляндія	13742,5	381,9	24589,0	176,1	-10846,5
Франція	86400,0	146,9	126480,4	147,9	-40080,4
Хорватія	6383,3	270,8	7671,3	244,7	-1288,0
Чехія	90727,4	92,5	159041,5	249,7	-68314,1
Чилі	1582,8	254,5	3160,1	107,7	-1577,3
Швейцарія	9059,3	183,7	148659,7	82,0	-139600,3
Швеція	9273,3	126,4	31159,5	67,5	-21886,2
Шри-Ланка	1341,1	107,6	2906,0	104,6	-1564,9
Японія	38950,4	160,0	59447,2	86,0	-20496,8

Джерело: розроблено автором на основі [49].

ДОДАТОК В

Таблиця В1

Товарна структура зовнішньої торгівлі України у січні-липні 2022 року

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Експорт			Імпорт		
	тис дол	у % до січня-липня 2021	у % до загального обсягу	тис дол	у % до січня-липня 2021	у % до загального обсягу
Усього	25629830,3	72,2	100,0	29838334,5	79,8	100,0
у тому числі						
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	825598,1	116,9	3,2	637721,2	80,7	2,1
01 живі тварини	19325,5	85,3	0,1	33635,2	66,9	0,1
02 м'ясо та істивні субпродукти	548829,2	122,8	2,1	134794,7	136,6	0,5
03 риба і ракоподібні	20948,5	100,2	0,1	313656,0	72,7	1,1
04 молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед	226651,8	112,5	0,9	143814,0	73,9	0,5
05 інші продукти тваринного походження	9843,1	67,6	0,0	11821,3	79,3	0,0
II. Продукти рослинного походження	6193772,4	105,5	24,2	1167159,1	89,5	3,9
06 живі дерева та інші рослини	3364,8	73,8	0,0	33960,7	74,4	0,1
07 овочі	47394,1	58,8	0,2	253482,3	141,0	0,8
08 істивні плоди та горіхи	168255,6	126,8	0,7	345358,7	82,0	1,2
09 кава, чай	7026,5	90,8	0,0	141194,1	99,5	0,5
10 зернові культури	4631659,1	89,8	18,1	101653,7	83,5	0,3
11 продукція борошномельно-круп'яної промисловості	56187,5	65,9	0,2	28239,6	77,0	0,1
12 насіння і плоди олійних рослин	1266735,3	324,5	4,9	248145,4	72,5	0,8
13 шелак природний	1821,1	79,8	0,0	13661,6	90,7	0,0
14 рослинні матеріали для виготовлення	11328,4	109,0	0,0	1462,9	273,7	0,00
III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	3162203,5	83,9	12,3	155085,2	67,0	0,5
IV. Готові харчові продукти	1332620,1	62,2	5,2	1277671,1	67,8	4,3
16 продукти з м'яса, риби	17743,0	134,0	0,1	73950,6	79,0	0,2
17 цукор і кондитерські вироби з цукру	103456,5	77,4	0,4	36546,5	32,0	0,1
18 какао та продукти з нього	71317,0	61,6	0,3	120409,2	52,6	0,4
19 готові продукти із зерна	135353,3	61,0	0,5	141703,6	92,0	0,5
20 продукти переробки овочів	110978,6	123,0	0,4	107621,5	74,9	0,4
21 різні харчові продукти	72263,5	67,8	0,3	224457,4	72,5	0,8
22 алкогольні і безалкогольні напої та оцет	119638,6	68,9	0,5	201599,4	56,0	0,7
23 залишки і відходи харчової промисловості	599540,0	57,3	2,3	193438,6	101,5	0,6
24 тютюн і промислові замітники тютюну	102329,5	42,4	0,4	177944,3	61,3	0,6
V. Мінеральні продукти	3099139,0	56,1	12,1	7671551,8	115,8	25,7
25 сіль; сірка; землі та каміння	137074,8	53,0	0,5	103469,0	70,1	0,3
26 руди, шлак і зола	2452501,7	50,8	9,6	82019,2	39,4	0,3
27 палива мінеральні; нафта і продукти її перегонки	509562,4	115,0	2,0	7486063,7	119,4	25,1

Продовження таблиці В1

Товарна структура зовнішньої торгівлі України у січні-липні 2022 року

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Експорт			Імпорт		
	тис дол	у % до січня-липня 2021	у % до загального обсягу	тис дол	у % до січня-липня 2021	у % до загального обсягу
Усього	25629830,3	72,2	100,0	29838334,5	79,8	100,0
VI. Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	829583,0	61,1	3,2	3776652,2	75,6	12,7
28 продукти неорганічної хімії	270225,1	56,3	1,1	178508,0	91,7	0,6
29 органічні хімічні сполуки	90308,8	53,2	0,4	331163,6	78,3	1,1
30 фармацевтична продукція	126064,1	78,0	0,5	1147408,0	72,2	3,8
31 добрива	94498,6	39,3	0,4	605204,6	88,2	2,0
32 екстракти дубильні	44498,9	58,8	0,2	138292,9	51,5	0,5
33 ефірні олії	45875,5	69,5	0,2	259625,7	55,9	0,9
34 мило, поверхнево-активні органічні речовини	18066,7	79,8	0,1	199530,2	73,1	0,7
35 білкові речовини	61770,0	167,5	0,2	50965,7	67,4	0,2
36 порох і вибухові речовини	3961,9	123,4	0,0	12047,7	147,5	0,0
37 фотографічні або кінематографічні товари	232,2	141,9	0,0	9939,9	54,7	0,0
38 різноманітна хімічна продукція	74081,2	72,1	0,3	843965,9	84,7	2,8
VII. Полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них	339017,1	54,8	1,3	1694121,3	65,4	5,7
39 пластмаси, полімерні матеріали	308178,2	56,3	1,2	1316441,5	68,4	4,4
40 каучук, гума	30838,9	43,5	0,1	377679,8	56,7	1,3
VIII. Шкури необроблені, шкіра вичинена	71457,1	71,3	0,3	122385,1	69,4	0,4
41 шкури	34118,2	60,1	0,1	62654,4	60,4	0,2
42 вироби із шкіри	22248,3	71,4	0,1	58864,0	82,5	0,2
43 натуральне та штучне хутро	15090,6	122,1	0,1	866,7	76,1	0,0
IX. Деревина і вироби з деревини	1179382,5	103,7	4,6	110274,0	49,2	0,4
44 деревина і вироби з деревини	1176191,6	103,7	4,6	106507,5	49,0	0,4
45 корок та вироби з нього	1104,9	97,2	0,0	2928,2	59,5	0,0
46 вироби із соломи	2085,9	116,8	0,0	838,3	54,4	0,0
X. Маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів	178350,2	58,9	0,7	391751,5	64,8	1,3
47 маса з деревини	1158,2	41,3	0,0	45758,5	58,2	0,2
48 папір та картон	161308,3	62,5	0,6	334351,8	66,0	1,1
49 друкована продукція	15883,7	38,0	-	11641,1	61,6	0,0
XI. Текстильні матеріали та текстильні вироби	412386,2	84,4	1,6	1119291,3	79,3	3,8
50 шовк	15,1	1337,2	0,0	158,1	33,0	0,0
51 вовна	2355,5	103,4	0,0	21185,3	116,2	0,1
52 бавовна	2775,4	181,6	0,0	63480,5	81,2	0,2
53 інші текстильні волокна	625,7	1091,5	0,0	4260,7	44,7	0,0
54 нитки синтетичні або штучні	4129,7	64,0	0,0	82248,6	69,8	0,3
55 синтетичні або штучні штапельні волокна	8520,3	58,5	0,0	82445,7	66,2	0,3
56 вата	30206,8	49,4	0,1	64423,7	59,4	0,2
57 килими	12072,8	82,8	0,0	9258,7	37,2	0,0
58 спеціальні тканини	3356,1	117,2	0,0	35648,2	81,8	0,1
59 текстильні матеріали	5517,8	107,5	0,0	82860,0	75,6	0,3
60 трикотажні полотна	5412,8	131,5	0,0	129670,0	81,1	0,4
61 одяг та додаткові речі до одягу, трикотажні	73400,8	97,5	0,3	172972,8	77,8	0,6
62 одяг та додаткові речі до одягу, текстильні	176208,9	95,1	0,7	227238,0	112,5	0,8
63 інші готові текстильні вироби	87788,5	76,2	0,3	143441,2	75,0	0,5
XII. Взуття, головні убори, парасольки	102191,4	91,1	0,4	303327,1	95,1	1,0
64 взуття	92337,6	91,2	0,4	216601,2	72,5	0,7
65 головні убори	5999,6	128,1	0,0	81530,6	742,6	0,3
66 парасольки	3467,5	57,5	0,0	2617,7	46,5	0,0
67 оброблені пір'я та пух	386,7	119,8	0,0	2577,7	71,2	0,0

Продовження таблиці В1

Товарна структура зовнішньої торгівлі України у січні-липні 2022 року

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Експорт			Імпорт		
	тис дол	у % до січня-липня 2021	у % до загального обсягу	тис дол	у % до січня-липня 2021	у % до загального обсягу
Усього	25629830,3	72,2	100,0	29838334,5	79,8	100,0
XIII. Вироби з каменю, гіпсу, цементу	198016,0	61,2	0,8	298409,2	63,2	1,0
68 вироби з каменю, гіпсу, цементу	50548,7	71,1	0,2	65671,1	48,7	0,2
69 керамічні вироби	46254,0	43,1	0,2	113076,8	84,0	0,4
70 скло та вироби із скла	101213,3	69,7	0,4	119661,2	59,0	0,4
XIV. 71 Перли природні або культивовані, дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння	28304,2	49,7	0,1	33835,5	29,8	0,1
XV. Недорогоцінні метали та вироби з них	4387595,0	50,8	17,1	1359436,1	62,2	4,6
72 чорні метали	3489772,9	46,3	13,6	472531,5	66,6	1,6
73 вироби з чорних металів	631962,3	93,6	2,5	350414,2	59,2	1,2
74 мідь і вироби з неї	59675,4	47,1	0,2	34201,3	36,4	0,1
75 нікель і вироби з нього	1266,4	42,1	0,0	37155,6	55,4	0,1
76 алюміній і вироби з нього	57596,1	64,4	0,2	171193,4	68,8	0,6
78 свинець і вироби з нього	8486,8	41,2	0,0	2095,1	38,4	0,0
79 цинк і вироби з нього	1302,3	2433,0	0,0	23631,3	46,2	0,1
80 олово і вироби з нього	391,7	2622,9	0,0	2220,7	101,5	0,0
81 інші недорогоцінні метали	22489,1	56,8	0,1	33837,2	85,0	0,1
82 інструменти, ножові вироби	15749,9	67,2	0,1	105079,0	65,7	0,4
83 інші вироби з недорогоцінних металів	98902,0	84,8	0,4	127076,8	59,0	0,4
XVI. Машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання	2398731,4	79,1	9,4	4579406,2	60,6	15,3
84 реактори ядерні, котли, машини	737519,6	62,6	2,9	2211996,1	51,4	7,4
85 електричні машини	1661211,8	89,5	6,5	2367410,1	72,7	7,9
XVII. Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби	216123,2	53,9	0,8	3125717,0	72,5	10,5
86 залізничні локомотиви	82835,5	49,1	0,3	30013,7	43,6	0,1
87 засоби наземного транспорту, крім залізничного	79014,1	81,9	0,3	2974641,7	73,1	10,0
88 літальні апарати	16954,4	66,1	0,1	111172,8	71,8	0,4
89 судна	37319,2	33,8	0,1	9888,8	55,3	0,0
XVIII. Прилади та апарати оптичні, фотографічні	72379,8	78,2	0,3	570676,1	74,5	1,9
90 прилади та апарати оптичні, фотографічні	70419,9	77,1	0,3	561048,6	75,1	1,9
91 годинники	1654,1	148,0	0,0	5882,7	60,9	0,0
92 музичні інструменти	305,8	153,2	0,0	3744,8	41,6	0,0
XX. Різні промислові товари	579190,3	82,9	2,3	383105,8	56,1	1,3
94 меблі	493563,2	83,5	1,9	163188,2	56,1	0,5
95 іграшки	52586,5	91,7	0,2	84368,0	43,4	0,3
96 різні готові вироби	33040,7	65,8	0,1	135549,5	68,7	0,5
XXI. 97 Твори мистецтва	606,0	40,2	0,0	421,0	11,4	0,0
Товари, придбані в портах	462,4	61,4	0,0	20419,2	38,2	0,1

Джерело: розроблено автором на основі: [89].

Обрахунок коефіцієнту варіації на основі обсягу ВВП на 1 особу

Таблиця Г1. Обсяги ВВП на 1 особу 14-ти постсоціалістичних країн за період 2001-2020 рр.

Країна / Рік	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Вірменія	2995, 9	3464, 0	4043, 7	4614, 9	5455, 4	6411, 8	7551, 6	8300, 5	7233, 0	7506, 3	8025, 5	9364, 4	9835, 8	10036, 9	9969, 7	10704, 2	12115, 1	13020, 4	14231, 2	13284, 2
Болгарія	6962, 0	7786, 4	8408, 4	9193, 8	10291, 5	11392, 9	12795, 8	14335, 7	14191, 6	14879, 3	15667, 3	16247, 5	16588, 9	17561, 4	18343, 1	20019, 6	21387, 3	22911, 3	24579, 2	24367, 3
Чехія	17628, 7	18252, 6	19517, 9	20914, 7	22095, 4	23891, 7	26250, 5	27974, 5	27781, 9	27903, 3	29001, 4	29254, 7	30818, 1	32502, 5	33899, 3	36097, 7	38824, 9	41134, 1	43316, 3	42049, 2
Естонія	10318, 7	11663, 3	13119, 0	14524, 3	16634, 9	19319, 4	22168, 3	22802, 3	20493, 0	21636, 0	24557, 2	25996, 1	27464, 5	28945, 5	29175, 9	31312, 8	33821, 9	36158, 8	38294, 5	37925, 1
Угорщина	13213, 6	14526, 4	15465, 4	16230, 3	17073, 6	18337, 2	19041, 1	20696, 7	20689, 1	21716, 7	22999, 8	23206, 3	24498, 7	25642, 6	26777, 5	27911, 7	29465, 1	31832, 0	33956, 8	33084, 1
Казахстан	8985, 7	10021, 9	11119, 9	12428, 8	13934, 7	15725, 4	17384, 9	17968, 2	17962, 8	19225, 1	20779, 4	22032, 2	24504, 8	24726, 5	23224, 1	23818, 8	24863, 0	26157, 7	27466, 2	26728, 5
Литва	9440, 2	10480, 7	12055, 2	13019, 6	14510, 5	16461, 8	19071, 4	20721, 0	18130, 1	20112, 1	22884, 8	24703, 7	26721, 6	28184, 5	28834, 4	30925, 2	33761, 9	36346, 4	38765, 0	38734, 7
Латвія	9036, 6	10068, 7	11028, 4	12239, 7	13877, 7	15799, 5	18185, 5	19519, 6	16975, 9	17656, 5	19879, 2	21407, 5	22812, 9	23803, 8	24961, 4	26710, 1	28650, 0	30799, 4	32002, 8	32019, 2
Молдова	3351, 1	3678, 1	4005, 0	4428, 1	4920, 4	5327, 4	5647, 7	6218, 5	5897, 4	6396, 1	6913, 6	7363, 2	8381, 7	8827, 1	9254, 9	10610, 5	11651, 3	12660, 0	13572, 7	13001, 6
Польща	11124, 5	11804, 3	12275, 8	13342, 6	13896, 8	15132, 1	16782, 4	18303, 4	19254, 1	21088, 6	22827, 7	23745, 7	24567, 5	25475, 5	26862, 1	28322, 1	30064, 5	31978, 5	34151, 8	34264, 8
Румунія	6521, 5	7162, 3	7552, 2	8982, 9	9602, 2	11541, 3	13683, 4	16782, 1	16644, 0	16989, 3	17896, 3	18869, 6	19782, 0	20657, 7	21605, 8	24271, 4	27141, 9	29248, 8	32300, 0	31945, 8
Словаччина	12391, 4	13312, 2	14166, 5	15213, 7	16639, 4	18888, 8	21196, 6	23725, 9	23097, 6	25209, 4	26082, 8	26967, 1	28002, 5	28996, 9	29919, 7	29659, 4	30077, 9	31505, 1	32557, 2	31832, 4
Словенія	18956, 4	20241, 5	21090, 6	22742, 1	23852, 6	25686, 0	27536, 7	29604, 3	27558, 0	27848, 1	28931, 4	29042, 8	29973, 7	30870, 0	31628, 3	33936, 0	36507, 6	38917, 1	41197, 4	40124, 3
Україна	4631, 6	4999, 1	5621, 9	6521, 6	6977, 3	7775, 6	8642, 2	9062, 3	7818, 3	8245, 4	8909, 7	9343, 3	10691, 8	10743, 6	10164, 3	11148, 2	11871, 1	12634, 2	13350, 5	13056, 7

Джерело: розроблено автором на основі [196].

Таблиця Г2. Значення коефіцієнту варіації, розрахованого на основі обсягу ВВП на 1 особу
14-ти постсоціалістичних країн за період 2001-2020 рр.

Рік	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Коефіцієнт варіації	2,08	1,96	1,83	1,69	1,55	1,41	1,32	1,31	1,33	1,32	1,36	1,37	1,46	1,59	1,69	1,87	2,14	2,44	2,74	2,67

Джерело: розроблено автором на основі [196].

Обрахунок коефіцієнту варіації на основі рівня безробіття

Таблиця Д1. Рівень безробіття 14-ти постсоціалістичних країн за період 2001-2020 рр.

Країна / Рік	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Вірменія	10,91	10,78	10,59	10,34	10,20	10,00	9,81	14,39	18,44	19,01	18,44	17,30	16,18	17,50	18,26	17,62	17,70	18,97	18,30	21,21
Болгарія	19,92	18,11	13,73	12,04	10,08	8,95	6,88	5,61	6,82	10,28	11,26	12,27	12,94	11,42	9,14	7,57	6,16	5,21	4,23	5,12
Чехія	7,99	7,02	7,54	8,21	7,93	7,15	5,32	4,39	6,66	7,28	6,71	6,98	6,95	6,11	5,05	3,95	2,89	2,24	2,01	2,55
Естонія	13,13	10,03	11,29	10,25	8,03	5,91	4,59	5,45	13,55	16,71	12,33	10,02	8,63	7,35	6,19	6,76	5,76	5,37	4,45	6,80
Угорщина	5,67	5,61	5,79	5,83	7,19	7,49	7,41	7,82	10,03	11,17	11,03	11,00	10,18	7,73	6,81	5,11	4,16	3,71	3,42	4,25
Казахстан	10,43	9,33	8,78	8,40	8,13	7,79	7,26	6,63	6,55	5,77	5,39	5,29	5,20	5,06	4,93	4,96	4,90	4,85	4,80	4,89
Литва	16,84	13,01	12,87	10,68	8,32	5,78	4,25	5,83	13,79	17,81	15,39	13,36	11,77	10,70	9,12	7,86	7,07	6,15	6,26	8,49
Латвія	13,82	13,83	12,06	11,71	10,03	7,03	6,05	7,74	17,51	19,48	16,21	15,05	11,87	10,85	9,87	9,64	8,72	7,41	6,31	8,10
Молдова	7,29	6,80	7,95	8,17	7,29	7,38	5,07	3,98	6,40	7,45	6,68	5,58	5,10	3,73	4,70	4,02	4,10	4,11	5,10	3,82
Польща	18,37	19,89	19,37	19,07	17,75	13,84	9,60	7,12	8,17	9,64	9,63	10,09	10,33	8,99	7,50	6,16	4,89	3,85	3,28	3,16
Румунія	6,56	8,11	6,95	7,72	7,17	7,27	6,41	5,79	6,86	6,96	7,18	6,79	7,10	6,80	6,81	5,90	4,93	4,19	3,91	5,03
Словаччина	19,38	18,72	17,12	18,60	16,26	13,37	11,14	9,51	12,03	14,38	13,62	13,96	14,22	13,18	11,48	9,67	8,13	6,54	5,75	6,69
Словенія	5,68	5,92	6,48	6,01	6,51	5,95	4,82	4,37	5,86	7,24	8,17	8,84	10,10	9,67	8,96	8,00	6,56	5,11	4,45	4,97
Україна	11,06	10,14	9,06	8,59	7,18	6,81	6,35	6,36	8,84	8,10	7,85	7,53	7,17	9,27	9,14	9,35	9,50	8,80	8,19	9,13

Джерело: розроблено автором на основі [196].

Таблиця Д2. 2. Значення коефіцієнту варіації, розрахованого на основі рівня безробіття 14-ти постсоціалістичних країн за період 2001-2020 рр.

Рік	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Коефіцієнт варіації	0,62	0,56	0,46	0,45	0,36	0,28	0,32	0,36	0,46	0,59	0,46	0,41	0,36	0,37	0,37	0,39	0,44	0,52	0,53	0,54

Джерело: розроблено автором на основі [196].

Обрахунок коефіцієнту варіації на основі частки витрат на охорону здоров'я у структурі ВВП

Таблиця Е1. Частка витрат на охорону здоров'я у ВВП 14-ти постсоціалістичних країн за період 2001-2020 рр.

Країна / Рік	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Вірменія	4,65	7,61	7,18	6,06	5,86	5,85	5,50	6,64	8,44	9,24	9,38	9,13	10,32	10,18	10,12	9,95	10,36	10,03	11,19	11,51
Болгарія	6,86	7,08	7,20	6,89	6,89	6,53	6,16	6,29	6,60	7,14	7,14	7,58	7,17	7,71	7,41	7,48	7,45	7,35	7,50	7,54
Чехія	5,89	6,20	6,55	6,39	6,38	6,20	6,02	6,36	7,29	6,93	6,98	7,03	7,81	7,65	7,24	7,15	7,23	7,65	7,73	7,82
Естонія	4,78	4,70	4,86	5,12	5,06	4,77	4,98	5,71	6,51	6,27	5,77	5,79	5,98	6,08	6,35	6,43	6,59	6,69	6,83	6,95
Угорщина	6,83	7,12	8,12	7,77	8,00	7,79	7,22	7,10	7,24	7,51	7,53	7,45	7,25	7,07	6,89	7,05	6,79	6,70	6,91	6,87
Казахстан	3,47	3,61	3,72	3,98	3,90	3,40	2,70	3,05	3,50	2,74	2,60	3,04	2,66	2,97	3,04	3,42	3,13	2,92	2,78	2,73
Литва	6,01	6,14	6,18	5,51	5,64	5,84	5,76	6,29	7,36	6,83	6,51	6,29	6,14	6,20	6,49	6,64	6,48	6,57	6,67	6,72
Латвія	5,79	5,78	5,50	6,24	5,86	5,74	5,54	5,62	6,13	6,14	5,57	5,41	5,40	5,46	5,69	6,21	6,01	6,19	5,86	5,86
Молдова	5,19	6,17	5,85	7,47	7,96	8,79	9,18	9,12	11,40	10,13	9,10	9,14	8,68	8,63	8,56	7,54	7,01	6,60	8,87	8,94
Польща	5,68	6,08	5,96	5,87	5,81	5,80	5,87	6,37	6,59	6,42	6,23	6,20	6,38	6,35	6,40	6,54	6,56	6,33	6,60	6,64
Румунія	4,38	4,58	5,37	5,48	5,53	5,07	5,02	5,02	5,28	5,77	4,70	4,72	5,19	5,03	4,94	4,99	5,15	5,56	5,22	5,23
Словаччина	5,33	5,51	5,45	6,37	6,59	6,85	7,18	6,96	7,95	7,74	7,36	7,55	7,51	6,89	6,79	7,11	6,77	6,69	7,58	7,66
Словенія	7,88	8,02	8,10	7,94	8,00	7,82	7,51	7,85	8,54	8,57	8,54	8,72	8,74	8,50	8,50	8,48	8,19	8,30	8,62	8,66
Україна	5,73	5,99	6,55	6,17	6,35	6,42	6,02	5,50	6,61	6,81	6,82	7,12	6,94	7,19	7,78	7,55	7,43	7,72	7,75	7,87

Джерело: розроблено автором на основі [196].

Таблиця Е2. Значення коефіцієнту варіації, розрахованого на основі частки витрат на охорону здоров'я у ВВП 14-ти постсоціалістичних країн за період 2001-2020 рр.

Рік	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Коефіцієнт варіації	0,22	0,19	0,18	0,16	0,17	0,20	0,22	0,20	0,26	0,25	0,25	0,24	0,26	0,25	0,24	0,22	0,23	0,22	0,28	0,29

Джерело: розроблено автором на основі [196].

Обрахунок коефіцієнту варіації на основі частки витрат на освіту у структурі ВВП

Таблиця И1. Частка витрат на освіту у ВВП 14-ти постсоціалістичних країн за період 2001-2020 рр.

Країна / Рік	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Вірменія	2,47	2,14	2,15	2,49	2,71	2,72	3,02	3,17	3,84	3,25	3,14	2,77	2,65	2,25	2,81	2,76	2,71	2,26	2,56	2,70
Болгарія	3,38	3,39	4,00	2,32	4,11	3,90	3,68	4,22	4,27	3,88	3,57	3,49	4,07	4,03	4,08	4,12	4,09	4,20	4,24	4,28
Чехія	3,73	3,96	4,12	3,99	3,87	4,20	3,85	3,73	4,15	4,03	4,24	4,22	4,05	3,97	5,75	5,55	3,81	4,27	4,66	4,71
Естонія	5,22	5,43	5,27	4,88	4,81	4,71	4,62	5,48	5,93	5,47	4,97	4,68	4,81	5,01	5,11	5,11	4,96	5,24	5,04	5,04
Угорщина	4,93	5,18	5,79	5,34	5,33	5,30	5,14	4,97	4,96	4,73	4,57	4,15	4,20	4,61	4,50	4,62	4,62	4,63	4,29	4,23
Казахстан	3,03	3,03	3,03	2,26	2,26	2,63	2,83	2,59	3,06	3,46	3,49	3,90	3,44	3,42	2,79	2,98	2,75	2,62	2,86	3,11
Литва	5,85	5,80	5,11	5,17	4,88	4,83	4,60	4,84	5,59	5,30	5,11	4,76	4,60	4,49	4,23	4,00	3,81	3,89	3,93	3,83
Латвія	5,45	5,61	5,07	4,85	4,65	4,70	4,64	5,38	5,54	5,06	4,91	6,55	6,94	5,28	5,28	4,66	4,37	4,25	5,07	5,06
Молдова	4,85	5,50	5,42	6,77	7,16	7,50	8,29	8,24	9,51	7,59	7,14	6,98	5,91	6,27	5,81	5,61	5,62	5,44	6,10	6,29
Польща	5,32	5,39	5,32	5,36	5,43	5,21	4,87	5,04	4,99	5,06	4,82	4,83	4,97	4,94	4,81	4,63	4,56	4,62	4,56	4,51
Румунія	3,27	3,50	3,54	3,31	3,50	4,31	4,15	4,10	4,00	3,49	3,06	2,96	3,05	3,12	3,11	2,98	3,10	3,34	3,09	3,05
Словаччина	3,94	4,25	4,21	4,10	3,76	3,71	3,52	3,52	4,01	4,08	3,92	3,86	4,07	4,22	4,60	3,91	3,94	3,98	4,05	4,06
Словенія	5,76	5,67	5,70	5,64	5,60	5,59	5,12	5,11	5,55	5,55	5,54	5,62	5,41	5,29	4,91	4,79	4,78	4,94	4,90	4,85
Україна	4,69	5,44	5,61	5,31	6,06	6,21	6,16	6,44	7,32	7,40	6,16	6,69	6,67	5,87	5,74	5,01	5,41	5,32	5,44	5,96

Джерело: розроблено автором на основі [196].

Таблиця И2. Значення коефіцієнту варіації, розрахованого на основі частки витрат на освіту у ВВП 14-ти постсоціалістичних країн за період 2001-2020 рр.

Рік	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Коефіцієнт варіації	0,23	0,24	0,23	0,28	0,27	0,27	0,28	0,30	0,36	0,28	0,24	0,28	0,26	0,22	0,21	0,19	0,20	0,21	0,21	0,21

Джерело: розроблено автором на основі [196].

ДОДАТОК Ж

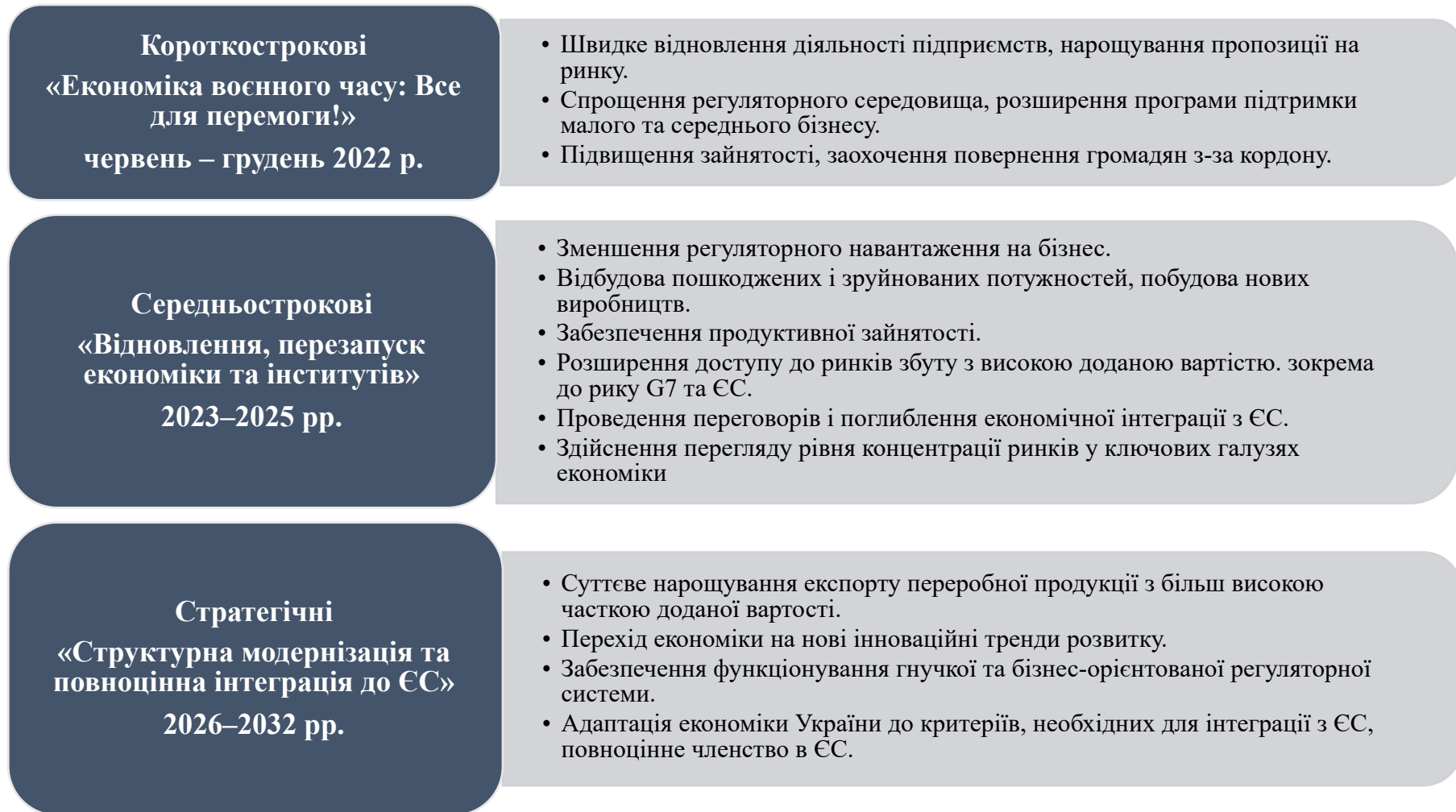

Рис. Ж1. Основні завдання Плану відновлення за напрямом «Відновлення та розвиток економіки».

Джерело: розроблено автором на основі [79].

ДОДАТОК К

Таблиця К1

Поточна підтримка, мобілізована Світовим банком

<i>Фінансування відновлення після надзвичайної економічної ситуації в Україні (FREE Ukraine)</i>	млн дол
Додаткова бюджетна підтримка (FREE SDLP)	350
Двосторонні гарантії	134
Нідерланди	84
Швеція	50
Двостороннє грантове фінансування до Вільного багатостороннього донорського трастового фонду	1 168
США	1 000
Велика Британія	92
Норвегія	31
Данія	22
Австрія	11
Латвія	6
Литва	6
Ісландія	1
Державні видатки на забезпечення стійкості адміністративного потенціалу (PEACE)	
млн дол	
IPF на підтримку державної служби в надзвичайних ситуаціях (PEACE)	1
Двосторонні гарантії для PEACE	1 521
Велика Британія	1 450
Данія	30
Нідерланди	21
Латвія	10
Литва	10
Двостороннє грантове фінансування PEACE	16 723
США	16 550
Німеччина	52
Іспанія	50
Фінляндія	35
Ірландія	21
Швейцарія	10
Бельгія	3
Ісландія	2

Джерело: розроблено автором на основі [195].

Продовження таблиці К1
Поточна підтримка, мобілізована Світовим банком

Трастовий фонд для допомоги Україні, відновлення, реконструкції та реформ (URTF)	379
Японія	471
Норвегія	290
Нідерланди	160
Канада	86
Швейцарія	58
Австрія	21
Швеція	14
Ісландія	6
Литва	5
Латвія	2
Внески на проект "Зміцнення здоров'я та збереження життя" (HEAL)	114
Іспанія	104
Грант глобального фонду	10
Спеціальний трансферт через Цільовий фонд єдиного донора США	1 700
Інші кредити Світового банку (реструктуризація та поточний портфель):	810
Всього мобілізовано (станом на 29.06.2023)	37 884 000
Загальна сума, виплачена (станом на 29.06.2023)	22 921 000

Джерело: розроблено автором на основі [195].

ДОДАТОК Л

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію матеріалів дисертації

Статті у зарубіжних та наукових фахових виданнях України:

1. Гражевська Н.І., Шемахіна І.В. Пріоритетність інституційних чинників забезпечення ефективного функціонування банківської системи України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка.* Вип. №5(200), 2018. С. 13-19. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2018/200-5/2>. (Index Copernicus International).

2. Шемахіна І.В. Нерівномірність інноваційного розвитку національних економік в умовах глобалізації. *Проблеми системного підходу в економіці: НАУ.* Київ, 2019. Вип. 6(74). Ч. 1. С. 67-76. DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2019-6-10>. (Index Copernicus International).

3. Гражевська Н.І., Шемахіна І.В. Конвергентно-дивергентний розвиток національних економік в умовах фінансiалiзацiї. *Бiзнес Інформ.* Вип. №5. Харків, 2019. С. 14–19. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-5-14-19>.

4. Шемахіна І. В. Оцінювання конвергентно-дивергентного розвитку країн світу в умовах глобалізації. *Науковий вісник Чернівецького університету: Економіка: зб. наук. праць.* Вип. 825. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2020. 83 с. С. 12-20. DOI: <https://doi.org/10.31861/ecovis/2020-825-2>.

5. Shemakhina I. Socio-Economic Development of Post-Socialist Countries: Contradictory Trends and Challenges of the Present. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Економіка. Вип. 1 (218). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2022. 71 с. С. 45-53. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2022/218-1/7>. (Index Copernicus International).

6. Shemakhina, I. Convergence and divergence processes of countries economic development under globalization. *International Science Journal of Management, Economics & Finance*, 2(3), 2023. Pp. 13–20. DOI: <https://doi.org/10.46299/j.isjmef.20230203.02>

Монографії у зарубіжних та українських виданнях:

1. Вірченко В.В., Гражевська Н.І., Шемахіна І.В. Інституційні передумови розвитку банківської системи України. *Ринок фінансових послуг: погляд у майбутнє*: монографія / колектив авторів. К.: ФОП Ямчинський О.В., 2019. С. 186-206.

2. Гражевська Н. І., Заваженко А. О., Шемахіна І.В. Інституційні чинники конвергентно-дивергентного розвитку національних економік в умовах глобалізації. *Економічний розвиток України: концептуальні засади та інституційний вимір* : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України, д.е.н., проф. В.Д. Базилевича, д.е.н., проф. Н.І. Гражевської, д.е.н. В.В. Вірченка. Київ : Видавництво Ліра-К, 2022. 430 с. С. 136-152.

Тези доповідей у збірниках міжнародних наукових і науково-практичних конференцій в Україні та за кордоном:

1. Шемахіна І.В. Еволюція фінансових відносин за умов глобалізації. «Світові тенденції та перспективи розвитку фінансової системи України», збірник тез студентів, аспірантів та молодих вчених XIV Міжнародної науково-практичної конференції, 29 вересня 2017 р. За заг. ред. проф. В. Д. Базилевича. К.: Логос, 2017. С. 77-79.

2. Шемахіна І.В. Стратегічні пріоритети розвитку фінансової системи України в умовах глобалізації. *Шевченківська весна: Економіка, матеріали*

Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. За заг. ред. проф. В.Д. Базилевича. Київ: Інтерсервіс, 2017. Вип. XV. С. 39.

3. Шемахіна І.В. Фінансіалізація економіки та розвиток фінансового ринку України. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції.* К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 627-632.

4. Шемахіна І.В. Основні чинники розвитку банківського сектору фінансового ринку України за умов глобалізації. *Шевченківська весна: Економіка, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених.* За заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Київ: [б.в.], 2018. Вип. XVI. С. 47.

5. Гражевська Н.І, Шемахіна І.В. Інституційно-організаційне впорядкування сучасного фінансового ринку України. *Розвиток фінансового ринку України: загрози, проблеми та перспективи: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 15 жовтня 2019 р.* Полтава: ПолтНТУ, 2019. С. 160-162.

6. Шемахіна І.В. Суперечливі тенденції розвитку національних економік за умов глобалізації. *NEW ECONOMICS: матеріали Міжнародного наукового форуму «NEW ECONOMICS – 2019»:* в 2-х томах. Т. 1; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2019. С. 148-151.

7. Шемахіна І.В. Суперечлива єдність конвергенції та дивергенції глобального економічного розвитку. *Шевченківська весна: Економіка, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених.* За заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Київ: [б.в.], 2019. Вип. XVII. С. 31.

8. Шемахіна І.В. Вплив процесів глобалізації на економічний розвиток України. *Міжнародне економічне співробітництво: механізми та*

стратегії розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 21 листопада 2020 року) / ГО «Львівська економічна фундація». Львів: ЛЕФ, 2020. 196 с. С. 35-37.

9. Шемахіна І.В. Економічний розвиток України в умовах глобалізації. *Механізми державного регулювання конкурентоспроможності національної економіки: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 5 грудня 2020 року) / За заг. ред.: М.М. Палінчак, В.П. Приходько, В.В. Химинець та ін. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 160 с. С. 54-57.*

10. Шемахіна І. В. Еволюція наукових підходів до дослідження траєкторій розвитку економічних систем. *Шевченківська весна 2021. Економіка. На шляху до сталого розвитку, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених / За заг. ред. Л.А. Анісімової: К., Інтерсервіс, 2021. Вип. ХІХ. 334 с. С.172.*

11. Гражевська Н.І., Ходжаян А. І., Заваженко А. О., Куліш В., Шемахіна І.В., Розум Д. В., Чигиринський А. М. Промислові політики: цілі, механізми, інструменти та результати. Синергія знань, досвіду та креативності заради майбутнього. Збірка студентських робіт. *Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. 2021. С. 85-94.*

12. Шемахіна І. Конвергентно-дивергентний розвиток національних економік у контексті інституційної парадигми. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*, матеріали ІІ Міжнародного форуму / за заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк : Київ, 2021. Дослідницька секція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.». 196 с. С. 184-187.

13. Шемахіна І. Компаративний аналіз соціально-економічного розвитку постсоціалістичних країн. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*, матеріали ІІ Міжнародного форуму / за заг. ред. проф. А. І. Ігнатюк. Міжн. наук.-практ. Конференція «Соціально-економічний добробут населення в умовах макроекономічної нестабільності». Київ, 2021. 191 с. С. 186-189.

14. Shemakhina I. Problems of Ukraine Integration into the Global Economic Development // Progressive research in the modern world. Proceedings of the 4th International scientific and practical conference. BoScience Publisher. Boston, USA. December 28-30, 2022. Pp. 657-663.

15. Shemakhina I. Strategic Priorities for the Ukrainian Economy Modernization in the Context of Global Development. *Шевченківська весна 2023. Повоєнне відновлення економіки України: проблеми та перспективи, матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених* / За заг. ред. Л.А. Анісімової: К., Інтерсервіс, 2023. Вип. XXI. 392 с. С. 320.

Апробація матеріалів дисертації

Основні теоретичні та практичні висновки і рекомендації проведеного дослідження доповідались та обговорювались на 15-ти міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, а саме:

1. XIV Міжнародна науково-практична конференція «Світові тенденції та перспективи розвитку фінансової системи України» (29 вересня 2017 р., Київ);

2. XV Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених. «Шевченківська весна: Економіка» (2017 р., Київ);

3. III Міжнародна науково-практична конференція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.» (2017 р., Київ);

4. XVI Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених. «Шевченківська весна: Економіка» (2018 р., Київ);

5. Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток фінансового ринку України: загрози, проблеми та перспективи» (15 жовтня 2019 р., Полтава);

6. Міжнародний науковий форум «NEW ECONOMICS – 2019» (2019 р., Київ);

7. XVII Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених. «Шевченківська весна: Економіка» (2019 р., Київ);

8. Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародне економічне співробітництво: механізми та стратегії розвитку» (21 листопада 2020 р., Львів);

9. Міжнародна науково-практична конференція «Механізми державного регулювання конкурентоспроможності національної економіки» (5 грудня 2020 р., Ужгород);

10. Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених. «Шевченківська весна 2021. Економіка. На шляху до сталого розвитку» (2021 р., Київ);

11. Конкурс наукових робіт «Синергія знань, досвіду та креативності заради майбутнього» Міністерства економіки України (2021 р., Київ);

12. II Міжнародний форум «Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління», дослідницька секція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.» (2021 р. Київ);

13. Міжнародна науково-практична конференція «Наукові дослідження в сучасному світі економіки» (29 січня 2022 р., Дніпро);

14. IV Міжнародна науково-практична конференція «Progressive research in the modern world» (28-30 грудня 2022 р., Бостон, США);

15. Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених. «Шевченківська весна 2021. Економіка. Повоєнне відновлення економіки України: проблеми та перспективи» (2023 р., Київ).